

तेविसावी

आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील
पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान

**The Contribution and Achievements of Men
in Various Spheres at National and
International Levels**

संपादक

- लुदमिला सेकाचेव्हा ● डॉ. विठ्ठल शिवणकर ● डॉ. स्नेहल तावरे
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे ● डॉ. संजय नगरकर

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system or transmitted in any form or by any means (electrical, mechanical, photocopying, recording or otherwise) without the prior written permission of the author or publisher. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

- ४० स्नेहवर्धन प्रकाशन क्र : १४१२
- ४० देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान
The Contribution and Achievements of Men in Various
Spheres at National and International Levels
- ४० प्रकाशक आणि मुद्रक :
डॉ. स्नेहल तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे ४११०३०.
स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३ ६९ ६१
भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१ / ९०७५०८१८८८
ई मेल : snehaltawre@gmail.com
- ४० © S.R.I.
- ४० प्रथमावृत्ती : १७ डिसेंबर २०२२
२३ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- ४० मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे
- ४० अक्षरजुळणी व मुद्रणस्थळ : स्मिता टाइपसेटर्स, पुणे ३०
- ४० ISBN 978 - 93 - 91033 - 53 - 8
- ४० पृष्ठसंख्या : १९६
- ४० मूल्य : ₹ ३००/-
\$ 4

वैश्विक पातळीवर विविध प्रकारच्या भूमिका
यशस्वीरित्या करणाऱ्या, चैतन्यमयी असणाऱ्या,
आपल्या कार्यकर्तृत्वाची मोहोर उमटविणाऱ्या
सर्व पुरुष कर्तृत्वांना....
आदरपूर्वक सस्नेह अर्पण.

- संपादक

अनुक्रमणिका

- पुरुष कर्तृत्वाच्या निमित्ताने... - संपादक/९
- १. सर्वसामान्यांसाठी लढणारे वादळ - डॉ. भारती काळे/११
प्रा.एन.डी.पाटील
- २. पांडुरंगशास्त्री आठवले - माणूस म्हणून डॉ. महेश भदाणे/१५
जगण्याचा मंत्र देणारे निष्काम कर्मयोगी
- ३. आदर्श गावाची पायाभरणी करणारा डॉ. संजय ठुबे/१९
अवलिया - पद्मश्री श्री. पोपटराव पवार
- ४. भारतीय स्त्रियांचे उद्धारकर्ते - डॉ. वसंत निकाले/२३
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- ५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. बाळासाहेब देवकाते/२७
आणि आर्थिक लोकशाही
- ६. भारतीय आधुनिकीकरणाचे जनक - प्रा.डॉ. कैलास रोडगे/३१
वालचंद हिराचंद
- ७. व्ही.पी. सिंग यांच्या दृष्टिकोनातून प्रा. डॉ. डी.डी. शेंडे/३५
मंडल आयोग
- ८. हॉटेल क्षेत्रातील आदर्शवत मराठी प्रा. स्वप्निल म्हस्के/३९
उद्योजक -विठ्ठल व्यंकटेश कामत
- ९. समाजस्वास्थ्यकार - प्रा. गौतम राजगुरू/४३
रघुनाथ धोंडो कर्वे
- १०. बाप माझा कारागीर प्रा. विशाल पंडित/४७
- ११. गोपाळ कृष्ण गोखले राजकीय विचार प्रा. अमोल थोरात/५१
- १२. साम्यवादी विश्वक्रांतीचा कृतिशील प्रा. वनदास पुंड/५५
पुरस्कर्ता - कार्ल मार्क्स
- १३. सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते-पाटील प्रा. दुर्गा भोसले/५९
- १४. श्रेष्ठ मानवतावादी : प्रा. सुखदेव कोल्हे/६३
महात्मा जोतीराव फुले
- १५. पहिले पर्यावरणवादी महात्मा प्रा. बलभीम महारनवर/६७
गौतम बुद्ध

१६. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. वसंता इंगळे/७१
१७. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची सामाजिक विचारधारा व कार्य श्री. एम. पाडवी/७५
१८. दुष्यंतकुमार का हिंदी साहित्य में योगदान डॉ. प्रमोद परदेशी/७९
१९. युग प्रवर्तक : महाकवि कबीर डॉ. बेबी खिलारे/८३
२०. युग पुरुष: कबीरदास रोहिणी सालवे/८७
21. Prof. Dr. M. S. Valiathan a scientific pursuit Dr. Sandeep Pai / 91
22. Arun Kolatkar - The Cloistered and Intrepid Modern Indian Poet Dr. Anand Hipparkar / 95
23. Sreedhara Panicker Somanath Dr. Valmik Kapase / 99
24. The Father of Natural - Farming Subhash Palekar Dr. Madhuri Gulave / 101
25. Dr. APJ Abdul Kalam - The Man Who Ignited A Billion Minds Dr. Asha Kadam / 105
26. Prof. Sohan Prabhakar – Modak A Tribute Dr. Pritesh Gugale / 109
27. Salim Ali : The Birdman of India Dr. Digvijay Kumbhar / 112
28. Srinivasa Ramanujan - (1887-1920) The Man Who Knew Infinity Dr. Ashok Mhaske / 116
29. Father of Taxonomy - Carolus Linnaeus Dr. Pratihtha Nagane / 119
30. Mahatma Jyotiba Phule - A Source of Indian Youth Inspiration Dr. Santosh Bhujbal / 124
31. C.R. Narayan Rao : A famous Indian zoologist and herpetologist. Dr. Suman Pawar / 129
32. Indian Management Ethos and Different Styles - Verghese Kurien Prof. Akshay Mandlik / 132
33. The Pillar of Tribal - Society Dr. Govind Gare Prof. Vitthal Asawale / 135

34. Messiah of Masses - **Prof. Santosh Ghangale / 139**
Rajarshi Shahu Maharaj
35. Rabindranath Tagore as an **Prof. Kirta Vasave / 143**
Educational Thinker
36. Review Revolution in **Prof. Sangita Kulkarni / 147**
Agriculture through
Contribution of Dr. Norman
Borlaug and Dr. M.S. Swaminathan
37. Satyendranath Bose - **Prof. Amruta Shinde / 151**
The Inventor of
God Particles
38. Rajarshi **Prof. Mahendrakumar Gangarde / 155**
Chhatrapati Shahu
Maharaj - A Visionary
Reformer and Educationist
39. Father of Graphene – **Prof. Amol Pardeshi / 159**
Sir Andre Geim
40. Rishi Sunak **Prof. Vikas Bhosale / 163**
41. Sundar Pichai - **Prof. Santosh Kshirsagar / 165**
A Man Bringing
Revolutionary Changes
42. Missile Man of India **Prof. Sandip Gondake / 169**
43. Thomas Hunt Morgan- **Prof. Suvarna Gaikwad / 172**
Father of Experimental
Genetics
44. A Critical overview of **Prof. Ramkrushn Kale / 176**
Julian Barnes's Contribution
to the Contemporary
British Fiction
45. Venkatraman **Prof. Trupti Kulkarni / 181**
Ramakrishnan :
Nobel Awarded Indian
Born Structural Biologist
46. The Father of **Asst. Prof. Naresh Patil / 185**
Allelopathy -
Professor Dr. Hans Molisch
47. The Great Indian **Mr. Sagar Waghmare / 189**
Mathematician and
Astronomer Brahmagupta
48. The Great Mathematician **Mr. Amit Nalavde / 193**
and Astronomer Aryabhata

पुरुष कर्तृत्वाच्या निमित्ताने...

भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवाचे औचित्य साधून 'देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान' या विषयावर एक आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद आयोजित करावी जेणेकरून अखिल विश्वातील पुरुष कर्तृत्वाच्या योगदानाबद्दल अनेकांना माहिती होईल या विचाराने प्रेरित होऊन आम्ही उपरोक्त विषयाबाबत चर्चा केली. तेव्हा लक्षात आले की वैश्विक पातळीवर विविध प्रकारच्या भूमिका यशस्वीरीत्या करणाऱ्या, सदैव चैतन्यमयी असणाऱ्या आणि आपल्या कार्यकर्तृत्वाची मोहोर उमटविणाऱ्या सर्व पुरुष कर्तृत्वाचे स्मरण करणे ही काळाची एक गरज आहे. केवळ सांस्कृतिक क्षेत्रात कार्य करणारेच स्मरणात राहतात असे नाही तर आपल्या घरासाठी रात्रंदिवस परिश्रम करणाऱ्या कर्त्या पुरुषापासून देशाचे रक्षण करणाऱ्या पुरुषांपर्यंत सर्वांचेच कार्य अलौकिक स्वरूपाचे असते. जो तो आपापल्यापरीने कार्यकर्तृत्व सिद्ध करित असतो.

असेही म्हटले जाते की प्रत्येक यशस्वी स्त्री मागे एक पुरुष असतो. मग तो पिता, पती वा गुरू या भूमिकेतील असतो. म्हणूनच उपरोक्त विषयावर आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद आम्ही ब्रिक्स वर्ल्ड ऑफ ट्रेडिशन या संस्थेच्या अध्यक्ष मा. लुदमिला सेकाचेव्हा, रयत शिक्षण संस्थेची संपूर्ण महाराष्ट्रातील ४३ महाविद्यालये आणि स्नेहवर्धन रिसर्च इन्स्टिट्यूट या तीन संस्थांच्या माध्यमातून ही परिषद आयोजित करण्यात आली आणि तिला भरघोस असा प्रतिसाद मिळाला.

या परिषदेचे वैशिष्ट्य म्हणजे रयत शिक्षण संस्थेच्या प्रत्येक महाविद्यालयाचे स्वतंत्र पुस्तक प्रकाशित होत आहे. या प्रत्येक महाविद्यालयाच्या नावलौकिकात भर घालणारी ही घटना आहे. किंबहुना संस्थात्मक पातळीवर हा एक अभिनव प्रयोग महाराष्ट्रातच नव्हे तर जगाच्या पाठीवर कोठे झाला असेल असे वाटत नाही. त्यामुळेच आज १०३ वर्षांचा इतिहास असलेल्या रयत शिक्षण संस्थेने ब्रिक्स आणि स्नेहवर्धन रिसर्च इन्स्टिट्यूट यांच्या सहकार्याने एक नवा अभिनव इतिहास निर्माण केला असे नम्रपणे नमूद करावेसे वाटते.

या परिषदेला यशस्वी करण्यात सर्व महाविद्यालयातील प्राचार्य, प्राध्यापक, शिक्षकेतर सेवक आणि संशोधन करणारे विद्यार्थी यांचा प्रचंड सहभाग आहे. विविध क्षेत्रातील पुरुष कर्तृत्वावर आलेले शोधनिबंध एकत्रित करून अभ्यासकांच्या सोयीसाठी मराठी, हिंदी आणि इंग्लिश भाषेतील हे ग्रंथ प्रकाशित होत आहेत हे या परिषदेचे यश आहे.

या परिषदेला आभासी स्वरूपात महाराष्ट्राचे लोकप्रिय ज्येष्ठ नेते मा.ना. श्री. शरदचंद्रजी पवार साहेब यांच्या हस्ते या सर्व पुस्तकांचे प्रकाशन होत आहे हा आम्हाला मिळालेला वरदहस्तच आम्ही समजतो. तसेच मा. डॉ. अनिल अप्पासाहेब पाटील साहेब अध्यक्ष म्हणून लाभले. मा. लुदमिला सेकाचेव्हा या रशियाहून आल्या. त्यांच्याबरोबर दमित्री कुर्बातोव, अनस्तासिया शिकिटिना, दमित्री चिग्लीतसेव आणि राहुल शर्मा तसेच रशियाच्या मुंबई येथील कौन्सल अँडव्हायजर मा.सर्गेई मेश्रिकोव आणि रयत शिक्षण संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांपैकी मा.श्री. राजेंद्र फाळके, मा. डॉ. विठ्ठल शिवणकर, मा.डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे यांची प्रमुख उपस्थिती होती.

उद्घाटन सत्राचे प्रास्ताविक डॉ. स्नेहल तावरे आणि आभार प्रदर्शन डॉ. संजय नगरकर यांनी केले. मध्यंतराच्या सत्रामध्ये डॉ.एस.आर. ढेरे, डॉ.अरुण आंधळे, डॉ.के. एच. शिंदे, डॉ.कैलास जगदाळे, डॉ. एस. टी.साळुंखे, डॉ. के.जी.कानडे, डॉ. चंद्रकांत खिलारे, डॉ. टी.एन.घोलप, डॉ.मंजुश्री बोबडे, डॉ.ज्ञानदेव मस्के आणि डॉ.मोहन राजमाने या सर्व प्राचार्यांनी बहुमोल मार्गदर्शन करीत सर्व सत्रांचे आयोजन यशस्वीरित्या केले. समारोपाच्या सत्रामध्ये मॉरिशस येथील महात्मा गांधी इन्स्टिट्यूटचे मराठीचे वरिष्ठ प्राध्यापक डॉ. गौरिया होमराजन आवर्जून आले आणि ते प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित राहिले. एस.एम. जोशी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.नानासाहेब गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली या २३व्या आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषदेचा सांगता समारोप झाला.

महाराष्ट्रातील विविध महाविद्यालयातील प्राध्यापक, संशोधन करणारे विद्यार्थी आणि अनेक मान्यवर या परिषदेला आवर्जून उपस्थित राहिले या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत.

अभ्यासकांना पुरुष कर्तृत्वाच्या विविध पैलूंवर लिहिलेल्या शोधनिबंधातून एक वेगळी दिशा मिळेल आणि समाजप्रबोधनाच्या निर्मितीमध्ये आमचा हा खारीचा वाटा यशस्वी झाला या अतीव समाधानात आम्ही आपल्या सर्वांचे आभार मानतो.

– संपादक

सर्वसामान्यांसाठी लढणारे वादळ - प्रा.एन.डी.पाटील

- डॉ. भारती मच्छिंद्र काळे

प्रस्तावना -

महाराष्ट्राला खूप मोठी ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय परंपरा आहे. महाराष्ट्राच्या मातीत जन्माला येऊन राष्ट्रीय विकासात अत्यंत मौलिक असे योगदान देणाऱ्या अनेक महापुरुषांचा वारसा या मातीला लाभला आहे. अशा प्रकारचे रचनात्मक कार्य करणारे लोकशिक्षक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जागृती करणारे निष्ठावंत आणि समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी प्रबोधनाची चळवळ सर्वसामान्यांपासून ते राष्ट्रीय पातळीवर घेऊन जाणारे विचारवंत आणि साहित्यिक यांनी महाराष्ट्राची वैभवशाली परंपरा अधिक समृद्ध केली आहे. अशा प्रकारचे ध्येयवादाने झपाटलेले महापुरुष समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला दिशा देण्याचे प्रयत्न करित असतात. मराठी भाषेच्या सांस्कृतिक वैभवात भर घालणारे अनेक विचारवंत महाराष्ट्राच्या मातीत जन्माला आले, अशा महापुरुषांनी महाराष्ट्राची वैचारिक परंपरा समृद्ध केली. या महापुरुषांचा वैचारिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक वारसा येणाऱ्या पिढीला नवी दिशा देऊ शकेल हा विश्वास वाटतो. ज्यांच्या कर्तृत्वातून अविरतपणे सामाजिक हिताचे कार्य घडते अशा व्यक्तींनाच समाज महापुरुष म्हणून मान्यता देतो. अशा महापुरुषांची जीवनचरित्रे हे नेहमीच समाजाला प्रेरणा, स्फूर्ती आणि नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न करित असतात. त्यांच्या विचारांतून मिळणाऱ्या प्रेरणा सर्वांनाच उद्बोधक असतात. महाराष्ट्राच्या सामाजिक क्षेत्राला दिशा देण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या विचारवंतांमध्ये प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील यांचे कार्य स्वतंत्रपणे अभ्यासावे एवढे असामान्य आहे. समाजातील सर्वसामान्य माणसांसाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले. त्यांची प्रत्येक कृती, त्यांनी मांडलेल्या प्रत्येक विचार आणि सर्वसामान्य माणसांसाठी त्यांनी उभे केलेले लढे येणाऱ्या अनेक पिढ्यांना जगण्याची, सामाजिक कार्याची आणि समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेची दिशा देणारे आहे.

महाराष्ट्रातील एक पुरोगामी विचारवंत म्हणून डॉ.एन.डी.पाटील यांना महाराष्ट्रात आदराचे स्थान आहे. 'सामान्य माणसांचं नेतृत्व करणारा नेता' अशी ख्याती असणारे डॉ.एन.डी.पाटील यांच्या विचारांचा वारसा समाजापुढे यावा हाच हेतू.

‘असे जगावे दुनियेमध्ये, आव्हानाचे लावून अत्तर
नजर रोगुनी नजरेमध्ये, आयुष्याला द्यावे उत्तर
पाय असावे जमिनीवरती, कवेत अंबर घेताना
हसू असावे ओठावरती, काळीज काढून देताना’

या ओळीप्रमाणे प्राध्यापक एन. डी. पाटील यांचे जीवन म्हणजे संघर्षगाथा होय. आयुष्यभर समाजातील कामकरी, कष्टकरी वर्गाबद्दल अपार करुणा, सहानुभूती आणि त्याचवेळी त्यांच्यावरील अन्यायाविरुद्ध संतापाने पेटून उठण्याची वृत्ती असणारे उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व म्हणजे प्राध्यापक एन. डी. पाटील. शेतकरी कामगार पक्षासाठी आणि कार्यकर्त्यांसाठी आयुष्यभर आपली व्यक्तिगत मिळकत खर्च करणारा हा उदार कनवाळू साहाय्यकर्ता. नैतिकतेच्या सर्व मापदंडांमध्ये अत्युच्च स्थानावर असणारा हा कर्मवीर अण्णांचा शिष्य. अखंड भ्रमंती, अफाट जनसंपर्क, अचाट स्मरणशक्ती, अविरत चिंतन, विधायक राजकारण आणि समाजकारण, पारदर्शी आणि प्रांजल स्वभाव ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये. अखेरचा श्वास घेईपर्यंत मी कष्टकरी माणसांसाठी लढतच राहाणार या विचारांवर अखेरपर्यंत जीवन व्यतीत करणारे, ‘आयुष्यात रुळेलेल्या वाटेवरून न चालता नवीन वाट निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करा. मळलेल्या वाटेने कुणीही जातो, पण जो स्वतःचा मार्ग निवडतो तोच जीवनात यशस्वी होतो’, हे तत्त्व आचरणात आणणारे व्यक्तिमत्त्व. सातारा जिल्ह्यातील ढवळी या छोट्याशा खेड्यात जन्माला आलेल्या या व्यक्तिमत्त्वाला आख्खा महाराष्ट्र आज ओळखतो आहे. समाजकारण, राजकारण आणि त्याचबरोबर शिक्षण क्षेत्रातील त्यांचे कार्य मोलाचे आहे. शालेय जीवनातच सत्यशोधक विचारांचे संस्कार, अनेक डाव्या चळवळींशी बांधीलकी, यातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडत गेले. आधी स्वातंत्र्यासाठी व नंतर समतेसाठी लढा दिला. भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा, गोवा मुक्ती आंदोलन, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ इत्यादीं ते आघाडीवर होते. प्राध्यापक म्हणून काम करत असतानाही त्यांच्यातील कार्यकर्ता त्यांना कधी स्वस्थ बसू देत नव्हता. एकीकडे कर्मवीरांचा त्याग खुणावत असायचा, तर दुसरीकडे शेतकऱ्यांचे प्रश्न या वैचारिक संघर्षात त्यांनी ‘शेतकरी कामगार पक्षाचे’ कार्य करण्याचे पसंत केले आणि आपल्या प्राध्यापकपदाचा राजीनामा दिला. शेतकरी कामगार पक्षाचा विचार तळागाळापर्यंत पोहोचविणारे, शेतकरी कामगारांच्या प्रश्नासाठी लढणारे, सहकार क्षेत्रातील साखरसंप्राट कारखानदार यांच्या मनमानी कारभाराविरुद्ध आवाज उठवणारे, शेतकऱ्यांचे शोषण करणाऱ्या सहकार महर्षींना वठणीवर आणणारे हे व्यक्तिमत्त्व. ‘शेतमालाच्या किफायतशीर किमतीची कैफियत’ या पुस्तकातून शेतकऱ्यांच्या व्यथा त्यांनी मांडलेल्या आहेत. शेतकरी आणि कष्टकरी यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी

आयुष्यभर त्यांनी लढा दिला. १९७२ मध्ये जेव्हा दुष्काळ पडला तेव्हा जनआंदोलन करून शासनाला 'रोजगार हमी कायदा' करण्यास भाग पाडून लोकांच्या हाताला काम दिले. आज या कायद्यामुळे देशाच्या कानाकोपऱ्यातील बेरोजगार कष्टकऱ्यांच्या हाताला काम मिळत आहे. शेतमजुरांचे किमान वेतन निर्धारण, शेतमालाच्या वाजवी भावाचा आग्रह, कापूस एकाधिकार खरेदी, ऊस उत्पादक कपातीविरुद्धचा लढा, कृषी पंपावरील वीजदर वाढीचा लढा, दाभोळच्या एनॉन वीजकंपनी विरुद्ध संघर्ष असे कितीतरी लढे त्यांच्या नेतृत्वाखाली यशस्वी होऊन शासनाला त्यांची दखल घ्यावी लागली आहे. विधानपरिषद आणि विधानसभा मधील त्यांची कारकीर्दही तितकीच महत्त्वाची होती. अभ्यासपूर्ण वक्तृत्व, घणाघाती शब्दफेक व मुद्देसूद मांडणीमुळे उभय सभागृहात त्यांनी कामाचा ठसा उमटवला होता. भांडणासाठी भांडण, संघर्षासाठी संघर्ष अशी आडवळणी भूमिका कधीच घेतली नाही. सत्ता हे साध्य नसून, समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे हे सहकारमंत्री असताना आपल्या पुरोगामी धोरणांनी आणि चोख प्रशासनाने दाखवून दिले. वादातून सुसंवाद साधणे ही त्यांची भूमिका. युक्ती आणि कृती यांची सांगड घालूनच समाजकार्य करणारे महाराष्ट्रातील एक पुरोगामी विचारवंत म्हणूनच ख्यातनाम होते. अंधश्रद्धा निर्मूलन, पाणी पंचायत, नर्मदा बचाव आंदोलन अशा कितीतरी सामाजिक चळवळींचे मार्गदर्शक आणि विश्वसनीय आधारस्तंभ म्हणून काम केले, हे करत असतानाच शिक्षणक्षेत्रातही भरीव असे काम केले. एन.डी.चे शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञान थोडे वेगळे होते. समाजाच्या आर्थिक मागासलेपणातच सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचा मूळ आहे असं ते मानतात १९९२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या 'शेवटी हे शिक्षण आहे तरी कुणासाठी' या पुस्तिकेतून त्यांनी शासन आणि समाजाचे डोळे उघडण्याचे काम केले. रयत शिक्षण संस्था हे एन.डी.चे असेच एक महत्त्वाचे कार्यक्षेत्र आहे.

रयत शिक्षण संस्थेच्या वटवृक्षाची तर ते स्वतःच एक पारंबी आहेत. रयतेमध्ये ते विद्यार्थी म्हणून शिकले आणि प्राध्यापक म्हणून त्यांनी शिकवले. कर्मवीरांच्या अंतःकाळीच्या इच्छेप्रमाणे इ.स. १९५९ पासून एन.डी.नी संस्थेच्या मॅनेजिंग कौन्सिलचे सदस्यत्व स्वीकारले. कर्मवीरांच्या निर्वाणीनंतर संस्थेची जोपासना आणि संगोपन करण्यात ते आघाडीवर राहिले. संस्थेच्या ध्येयधोरणात दिशादर्शकाची भूमिका त्यांनी सातत्याने बजावली. इ.स. १९९० पासून त्यांनी संस्थेच्या चेअरमनपदाची धुरा सांभाळली. या काळात त्यांनी ९ प्राथमिक शाळा, ८६ माध्यमिक शाळा, ६ महाविद्यालये, ८ आश्रमशाळा, ४ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था १७ इतर शाखा नव्याने प्रस्तावित केल्या. ज्ञानगंगेत येण्याचे ज्यांच्यात बळ नाही त्यांच्यापर्यंत तिचा पाजर पोहोचवण्याची एन. डी.ची धडपड होती.

कर्मवीर ज्या उपेक्षित लोकसमूहापर्यंत गेले होते, त्यापुढच्या परिघात जाण्याचा एन.डी.चा ध्यास होता. त्यासाठी त्यांनी आश्रमशाळा, साखरशाळा यासारखे अभिनव उपक्रम सुरू केले. आजचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना परीक्षार्थी बनवणारे आहे, ते व्यवसायभिमुख असावे हे एन.डी.नी जाणले. त्यासाठी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था निर्माण केल्या. मेडिकल, इंजिनिअरिंग यासारखे कॉलेज काढायला त्यांनी कायम विरोध केला. त्या कॉलेजातून होणारी देवाणघेवाण करण्यासाठी रयतेचा जन्म नसून, रयत शिक्षण संस्था ही गोरगरीबांच्या शिक्षणाची काळजी वाहणारी संस्था असल्याचे मत त्यांनी ठामपणे मांडले. त्यासाठी प्रसंगी संघर्ष केला; परंतु आपले मत कधीही बदलले नाही. दीनदुबळ्यांचे दुःख दूर करीत त्यांचे जीवन फुलवण्याचा प्रयत्न एन.डी.नी कायमच केलेला दिसून येतो. म्हणूनच स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद आणि शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांनी 'डी.लीट' या सर्वोच्च पदवीने सन्मानित केले. फुले, शाहू, आंबेडकर या विचारवंतांचा वारसा त्यांनी आयुष्यभर जपला. सोपे रस्ते हे चालायला सोपे असले, तरी तुम्हाला जेथे जायचे असेल तिकडे ते नेतीलच असे नाही. असे मत साहेबांचे होते.

अशा या महान विचारवंताचे सोमवार, १७ जानेवारी २०२२ रोजी निधन झाले. महाराष्ट्राच्या वैचारिक परंपरेतला सत्यशोधकी दुवा निखळला.

त्यांचे एकूणच कार्य

'LEADERSHIP IS A RESPONSIBILITY, NOT A CROWN.'

संदर्भ ग्रंथ -

१. अनिल पी. जैन. (२०१३), डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक क्षेत्रात योगदान, शोधांकन (Vol-2, Issue-2) अहमदनगर.
२. आर.डी. गायकवाड व इतर (२०१८), असा घडला महाराष्ट्र, हेमलता गायकवाड, सातारा.
३. प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील (२०२०) माझी संघर्षयात्रा.
४. मंजुषा जोशी, संभाजी पाटील (२०१०), महाराष्ट्रातील राजकीय व्यक्तिमत्वे, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
५. विजया पाटील प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील चळवळीचा महामेरू । बहुत जनासी आधारू, मुक्ता पब्लिकेशन.
६. प्रा.सी.व्ही.पाटील(२००५), प्रा.एन.डी.पाटील व्यक्तित्व व कर्तृत्व, आंबेडकर अकादमी, सातारा.

७७७

पांडुरंगशास्त्री आठवले - माणूस म्हणून जगण्याचा मंत्र देणारे निष्काम कर्मयोगी

- डॉ. महेश स. भदाणे

प्रस्तावना -

हिंदू धर्मग्रंथ श्रीमद् भगवद्गीतेमध्ये सांगितल्यानुसार जो सुख-दुःख, विजय-पराजय, यश-अपयश, जीवन-मृत्यू, नफा-तोटा, भूत-भविष्य इत्यादी बाबींची चिंता करत नाही. जो आपल्या कर्तव्यात तल्लीन राहातो, तोच खरा निष्काम कर्मयोगी. असाच एका निष्काम कर्मयोग करण्यासाठी चिरकाल तळपणाऱ्या सूर्याचा उदय १९ ऑक्टोबर १९२० रोजी कोकणातल्या रोहा (जिल्हा-रायगड, महाराष्ट्र, भारत) या गावी एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. तो सूर्य म्हणजेच स्वाध्याय परिवाराचे प्रणेते पांडुरंगशास्त्री आठवले (दादाजी).

एक आठ- दहा वर्षांचा मुलगा, आपल्या आजोबांसोबत (लक्ष्मणरावशास्त्री) दलित वस्त्यांमधून फिरत असे. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला एखाद्या ब्राह्मणाने दलित वस्तीत जाणे, त्यांच्या घरात बसणे, त्यांना मनाचे श्लोक, श्रीमद् भगवद्गीता शिकवणे हे फारच धाडसाचे कार्य त्यांचे आजोबा करत असत. पण घरी आल्यावर आजोबा अंधोळ करायचे. एवढासा पांडुरंग विचारायचा, 'आजोबा, तुम्ही आल्यावर अंधोळ का करता?' श्राद्धाच्या दिवशी उरलेल्या पत्रावळी आणि अन्न भिरकावून देण्यात येते आणि ते उष्टे-खरकटे अन्न झेलून काही लोक का खातात? हे दृश्य पाहून छोट्याश्या पांडुरंगाच्या मनात वादळ सुरू होते. हे असे का? माणूस माणसाला इतक्या हीन दर्जाचा का समजतो? हे चुकीचे आहे. बदलायला हवे हे सगळे! पांडुरंग त्याचवेळी निश्चय करतो की, मी हे सगळे बदलेन! माणसामाणसांतला भेद दूर करेन. सगळीच माणसे ईश्वराची लेकरे आहेत, तर हा जातिभेद, पंक्तीभेद, धर्मभेद का? असा विचार तो करत असे. तिथूनच एका महान कर्मयोगाची सुरुवात झाली.

प्राचीन पद्धतीचे तपोवन शिक्षण -

'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो- मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।' हा गीतेतील श्लोक त्यांच्या नसानसांत भिनला गेला तो म्हणजे त्यांच्या आजोबांच्या संस्कारामुळे. ते प्रत्येक सजीव शक्तीत देव पाहात असत. दादाजींनी आपल्याच धर्मातील जाचक चातुर्वर्ण्य पद्धतीचा जाहीर निषेध करून त्याग केला. दादांची अफाट जिज्ञासूवृत्ती आणि बुद्धिमत्तेची जाणीव त्यांच्या आजोबांनी हेरली होती

पांडुरंगशास्त्री आठवले - माणूस म्हणून जगण्याचा... ७४ १५

म्हणूनच त्यांनी दादाजींसाठी खास शिक्षणाची सोय केली. कारण त्यांना भेडसावत होते की पारंपरिक शिक्षण दादांच्या बुद्धिमत्तेला न्याय देण्यास असमर्थ ठरेल. म्हणून त्यांनी गुरु-शिष्य परंपरेवर आधारित आधुनिक प्रयोग करून विज्ञान, साहित्य, तत्त्वज्ञान आणि इंग्लिश या चारही विषयांचे पुढील सर्व शिक्षण दादांना एकट्याला समोर बसून दिले गेले. या विषयाव्यतिरिक्त त्यांनी संस्कृत भाषेवर तसेच वेद, उपनिषदे, गीता, कालिदासाचे काव्य यांच्यावरही विशेष प्रभुत्व मिळवले. हा एकूण नित्यक्रमिक अभ्यास एकूण नऊ वर्षे करण्यात आला; ज्याचा अतिशय उत्कृष्ट परिणाम त्यांच्यावर दिसून आला. प्राचीन भारतीय तपोवन पद्धतीचे शिक्षण घेऊन पांडुरंग रोह्याच्या कुंडलिनी नदीकाठी एक प्रचंड क्रांती डोक्यात घेऊन संकल्प मांडत होता. दादाजींवर उत्तमोत्तम संस्कार देण्यात आला ज्याने त्यांच्या विचारांना योग्य दिशा मिळाली. म्हणूनच तर त्यांनी वयाच्या बाविसाव्या वर्षी आपल्या वडिलांनी (वैजनाथशास्त्री आठवले) उभे केलेल्या पाठशाळेत भगवद्गीतेवर प्रवचने घ्यायला सुरुवात केली. कर्मयोगाचा त्यांनी पुरस्कार केला. 'परमेश्वराची फक्त पूजा करण्यापेक्षा त्याची सेवा आणि सेवेमधील समर्पण हीच खरी भक्ती आहे.' असा विचार त्यांनी मांडला. आपल्या श्वासात भगवद्गीता आणि तिचे सार असणारे पांडुरंगशास्त्री आठवले धर्मावर श्रद्धा असणारे होते, पण ते कर्मठ हिंदुत्ववादी नव्हते. त्यांचा हिंदुत्ववाद सर्वसमावेशक होता. त्यामुळेच जगभरातील अनेक अनुयायी त्यांना लाभले.

शेवटच्या माणसापर्यंत गीतेचा विचार -

भविष्यातल्या समाजाची धारणा करणारा पांडुरंग मुंबईत वडिलांसोबत माधवबागेत जात असे. रॉयल एशियाटिक ग्रंथालयात इंग्रजी साहित्य आणि मानवीय संस्कृतीच्या इतिहासाचा अभ्यास पांडुरंगशास्त्री तहानभूक विसरून करत असत. पुढे १९५४ मध्ये जपानमधल्या विश्व धर्म परिषदेत दादाजींनी श्रीकृष्ण आणि समाजाची धारणा यावर तेजस्वी विचार मांडले. ते ऐकून प्रभावित झालेले अमेरिकेचे विचारवंत डॉक्टर क्रॉम्प्टन यांनी दादाजींना अमेरिकेत येण्याचा प्रस्ताव दिला, पण 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसि' मानणारे दादाजी भारतात आले. जपान ते मुंबई या विमान प्रवासात दादांच्या डोक्यात एक तुफान घोंघावत होतं. समोर काळोख, सोबत कुणीच नाही आणि फक्त क्रांतिकारी कृष्णाचाच विचार घेऊन दादा परत भारतात आले. आता समाजाच्या शेवटच्या माणसापर्यंत गीतेचा विचार घेऊन जायचा, समाजातल्या भेदाभेदांना दूर करून त्यांना मुख्य धारेत सामील करायचे हाच दादांचा संकल्प होता.

दैवी संबंधातून दूर केले भेद -

दादा माधवबाग पाठशाळेतून गीता, उपनिषद, रामायण यावर प्रवचन करायचे. केवळ भगवंताला केंद्रस्थानी ठेवूनच माणसाला दादा जवळ करायचे. स्वतःच्या

पदरचे पैसे, वेळ खर्च करून देवाचा विचार गावोगावी पोहोचवण्यासाठी दादा इतर स्वाध्यायींसोबत भक्तिफेरी करू लागले. हे सगळे इतके कठीण काम कोणत्याही आमिषाशिवाय करायला दादांनी शिकवले. माझ्याकडे असलेली निपुणता देवाला अर्पण करणे हीच देवाची भक्ती, माणसांत असलेला हृदयस्थ भगवंत. हाच दोन माणसामाणसांतला संबंधांचा पाया आहे. हे दादांनी मोठा भाऊ बनून समाजाला शिकवले. आपल्या कार्याची सुरुवात त्यांनी गुजरातमधून कृष्णाच्या भूमीतून केली. दादांनी माणसाला माणसाशी दैवी संबंधांनी बांधले. कायदा, शिक्षण, राजकीय व्यवस्था यातूनही जे भेद समाजातून जाऊ शकले नाही, ते भेद दादांनी दैवी संबंधांतून दूर केले. समाजाने नेहमीच तिरस्कार केलेला वर्ग दादांनी प्रेमाने जवळ घेतला. महाराष्ट्र, गुजरातमधल्या किनारपट्टीच्या गावांमधून दादांचा स्वाध्यायाचा विचार स्थिर होऊ लागला. ज्याच्या अंगालाही वास येतो अशा वर्गाला दादांनी सागरपुत्र म्हणून जवळ केले. गीतेचे श्लोक शिकवले. हा पापाचा नाही, तर आपल्या बापाचा व्यवसाय आहे हे सांगून दादांनी त्यांच्यात आत्मगौरव निर्माण केला. मारहाण, शिवीगाळ, दारू, जुगार यांत संसाराची राखरांगोळी करणारे लोक पुन्हा सुसंस्कारी दादांनी बनवली. ओख्यापासून गोव्यापर्यंत दादांनी या वर्गात क्रांती घडवली.

माणसाला माणसाशी जोडलं -

शांतीत क्रांती घडवणारे दादा. दादा सांगतात माणसाला पद, प्रतिष्ठा, सत्ता आणि पैसा याशिवायही मूल्य आहे. कारण तो देवाचा मुलगा आहे. त्याला दीन, हीन, लाचार बनवण्यापेक्षा तेजस्वी बनवले पाहिजे. तो चार पैसे फेकून विकला जाणार नाही. देवपूजा, भक्ती केवळ भीतीतून नाही, तर देवावरच्या प्रेमातून केली पाहिजे. देवाची भीती नको तर देवाबद्दल प्रेम निर्माण व्हावे यासाठी ते अहोरात्र झटले. कोणत्याही प्रलोभनाशिवाय माणसाला चालते केले. श्रीमद् भगवद्गीतेच्या 'अनन्यांश्चितयंतोमाम' या वचनांवर शंभर टक्के विश्वास ठेवून दादांनी स्वाध्याय परिवार उभा केला. महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश, आंध्र प्रदेश, हिमाचल, उत्तर प्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटकमधल्या हजारो खेड्यापाड्यांतून दादांनी माणसाला तेजस्वी बनवले. आयुष्यच बदलून गेले असे सांगणारे अगदी, माळी, आदिवासी, उच्चविद्याविभूषित, अशिक्षित, कितीतरी विविध जातीजमातींची माणसे बंधुभावाने या परिवारात दिसतील, ते या परिवाराचे मोठे यश मानले पाहिजे. स्वाध्यायी परिवाराचे विविध प्रयोग आहेत. त्रिकाल संध्या, मत्स्यगंधा प्रयोग, योगेश्वर कृषी, अमृतालयम, भक्तिफेरी, बालसंस्कार केंद्र, युवा केंद्र, भगिनी केंद्र, प्रवचन केंद्र, अशा विविध प्रयोगांनी पांडुरंगशास्त्री आठवले यांचे कार्य चालते आणि निःस्वार्थ दैवी संबंधांतून माणसाला माणसाशी, माणसाला सृष्टीशी जोडले. तत्त्वज्ञान विद्यापीठातून (ठाणे) पारंपरिक शिक्षणाबरोबर संस्कृती, वेदांचा अभ्यास याचे

शिक्षण सुद्धा त्यांनी इथे दिले. वृक्षात वासुदेव आहे, गंगा माझी आई आहे, यासारख्या भावनिक, आध्यात्मिक संकल्पना दादांनी सर्वसामान्यांना जगायला शिकवल्या. अगदी हायकोर्टाच्या न्यायाधीशासमोर सिग्मंड फ्रॉईड आणि कार्ल मार्क्स समजवणारा तेजस्वी खेडूत दादांनी घडवला. निरक्षर लोक घडाघडा गीता आणि श्रीसुक्तमची पारायणं करतात हेच त्यांचे निष्काम कर्मयोगाचे फळ.

दैवी कार्यासाठी मिळालेले पुरस्कार – पुरस्कार म्हणजे ईश्वराची शाबासकी –

जेव्हा जेव्हा त्यांना पुरस्कार मिळायचा तेव्हा ते अत्यंत प्रेमाने सांगायचे की हा पुरस्कार ईश्वराची शाबासकी आहे आणि स्वाध्याय परिवाराच्या तपामुळे मिळाला आहे. काही अत्यंत प्रतिष्ठेचे पुरस्कार खालीलप्रमाणे आहेत –

१. १९९२- टिळक पुरस्कार.
२. १९९६- राष्ट्रीय एकता पुरस्कार.
३. १९९६ - सामुदायिक नेतृत्वासाठी रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार.
४. १९९७ -धर्मातील प्रगतीसाठी टेम्पलटन पुरस्कार.
५. १९९९ - भारताचा दुसरा सर्वोच्च नागरी सन्मान पद्मविभूषण पुरस्कार,
६. FIE फाउंडेशन फॉर प्रोग्रेस इन रिलिजनद्वारे त्यांना दिलेला राष्ट्रभूषण पुरस्कार.

दीपोत्सवातील पणती विझली –

ज्या महापुरुषाने आपला जन्मदिवस साजरा न करता 'मनुष्य गौरव दिन' म्हणून साजरा करा असे आवाहन त्यांनी केले. ते सदैव सांगत एसे की, 'आत्म-सन्मान आणि पर सन्मान हेच आहे मनुष्य गौरव'. अशा महापुरुषाची सेवाव्रताची ही पणती २५ ऑक्टोबर २००३, दीपोत्सवातील ऐन लक्ष्मीपूजनाच्या दिवशी विझली. वयाच्या ८४ व्या वर्षी अशा या निष्काम कर्मयोग साध्य करणाऱ्या महात्म्याचे निधन झाले. दादा स्वाध्याय परिवाराला पोरके करून गेले, पण जाताना असंख्य स्वाध्यायींना जगण्याचे एक बळ, एक नवी उम्मेद, चेतना, तेजस्विता, निष्काम कर्मयोग, आणि बरेच काही जीवन जगण्याचा मूलमंत्र देऊन गेलेत.

संदर्भ सूची –

१. देह झाला चंदनाचा, राजेन्द्र खेर, विहंग प्रकाशन.

ऑनलाईन संसाधने –

२. https://kolaj.in/published_article.php?v=pandurang-shastri-athavle-100th-birth-anniversaryWU6951098
३. <https://pentimes.co.in/?p=23812>
४. <https://maharashtranayak.in/athavale-paandurangasaasatarai-vaaijanaathasaasatarai>
५. <https://prahaar.in/nishkam-karmayogi-pandurang-shastri-athavale/>

आदर्श गावाची पायाभरणी करणारा अवलिया - पद्मश्री श्री. पोपटराव पवार

- डॉ संजय गजाबा तुंबे

प्रस्तावना -

१९७२ यावर्षी संपूर्ण भारतात दुष्काळ पडला होता, महाराष्ट्रात फारच बिकट परिस्थिती झाली होती. अनेक कुटुंबे उद्ध्वस्त होण्याच्या मार्गावर आली होती. शेती व त्यावर आधारित व्यवसाय पूर्णपणे मोडकळीस आले होते. अनेक बागायतदारांना आपली शेती करणे अशक्य झाले होते. अनेकांनी रोजगार हमी योजनेवर कामे केली होती. मुळातच अहमदनगर जिल्ह्याचा काही भाग पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात येतो त्यामुळे नगरजवळील हिवरे बाजार या गावची स्थिती फार वेगळी नव्हती. ऐतिहासिक वारसा असलेले गाव आज दुष्काळामुळे पूर्ण होरपळून निघाले होते. चांगली बागायत पिके घेणारी गावे ज्वारी-बाजरीची लागवड करू लागले. अनेकांनी रोजगारासाठी शहरात स्थलांतर केले. ज्यांना ते शक्य नव्हते त्यांनी गावातच राहून चरितार्थासाठी वेगळा व्यवसाय निवडला. यामध्ये हातभट्टी व्यवसाय फार मोठ्या प्रमाणात वाढला. हिवरे बाजार या गावाला नगर शहर जवळ असल्यामुळे अनेक मंडळी या व्यवसायामध्ये काम करत होती. अनेक तरुण व्यसनाधीन झाले होते त्यांना कोणत्याही प्रकारचे काम करण्यापेक्षा चोरी करून किंवा शहरात जाऊन दारू विकणे हे सोयीस्कर वाटत होते. समाज व्यवस्थेचा पूर्ण साच्याच ढासळून गेला होता. दररोज हाणामाऱ्यांमुळे पोलीस स्टेशनची वरची गर्दी वाढली होती. एकंदरीतच संपूर्ण गावातच एक प्रकारे दुफळी माजली होती.

याच कालावधीमध्ये राळेगणसिद्धी तालुका पारनेर येथे सैन्यदलातून निवृत्त होऊन आलेले सैनिक अण्णा हजारे यांनी राळेगणसिद्धीमध्ये राजकारणापेक्षा समाजकारण व त्यातून गावाची सुधारणा करण्याचा घाट घातला होता. ते मिळेल त्या माध्यमातून तरुणाईला आपल्याकडे आकर्षित करत होते व तरुणाने गाव-गाडा हातात घ्यावा असे सुचवत होते. श्री. पोपटराव पवार महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण करून नुकतेच क्रिकेट खेळामध्ये आपले भवितव्य शोधत होते; परंतु त्यांचे मन त्यात रमत नव्हते त्यातच १९८९ मध्ये हिवरे बाजार येथे ग्रामपंचायत

निवडणुका जाहीर झाल्या. श्री. पोपटराव पवार यांनी तरुणांचा एक पॅनल तयार करून तो प्रस्थापितांविरुद्ध लढविण्याचा मानस व्यक्त केला व तशाप्रकारे एक तरुणांची फळी तयार केली. त्यांनी ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीमध्ये भरघोस यश मिळवले व अशा प्रकारे आदर्श गावच्या संकल्पनेला सुरुवात झाली. निवडणुकीमध्ये राजकारणापेक्षा समाजकारण व सरकारच्या विविध योजना सामान्य माणसाच्या घरापर्यंत कशा जातील याची व्यवस्थित मांडणी त्यांनी केली होती. त्याचमुळे त्यांना भरभरून यश हिवरे बाजारच्या मतदारांनी दिले व हिवरे बाजारचा आदर्श गाव हिवरे बाजार झाले.

१९६० मध्ये जन्मलेले श्री. पोपटराव पवार यांचे प्राथमिक शिक्षण स्वतःच्या गावी झाले पुढील शिक्षणसाठी जवळच्या अहमदनगर शहरालगतच्या केडगाव येथील आजीचे घर गाठले. सायकलने अहमदनगर शहरात शिक्षण व खेळाची आवड जोपासत पदवी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले.

तरुणांच्या मनगटातील ताकदीचा योग्य वापर केला, तर प्रगती नक्कीच होते. याचे उदाहरणच पाहायचे झाले, तर श्री. पोपटराव पवार. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संत गाडगे महाराज यांचे ग्रामोन्नतीचे विचार प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी अथक प्रयत्न तरुणांच्या मदतीने करून एक आदर्श जगासमोर मांडला. गावाचा विकास झाला तर जिल्ह्याचा विकास होईल. जिल्ह्याचा विकास झाला, तर राज्याचा आणि पर्यायाने देशाचा विकास होईल म्हणून महात्मा गांधींनी खेड्याकडे चला चा नारा दिला.

कार्य -

गावातील समस्यांचा विचार करून समस्या दूर करण्यासाठी काही ठोस पावले उचलली पाहिजेत म्हणून समस्यांचे वर्गीकरण व पर्याय गावासमोर ठेवला.

सततचा दुष्काळ - पाणीप्रश्न सोडवण्यासाठी पाणलोट क्षेत्र विकासा बरोबरच, पडीक जमीन व आसपास च्या डोंगरावर मोठ्या प्रमाणांत वृक्ष लागवड करण्यात आली. दरवर्षी माणशी एक झाड लावण्याचा संकल्प करताना स्मृतिवने निर्माण करण्याची कल्पना प्रत्यक्षात आणली. पाणी अडवा, पाणी जिरवा मोहीम यशस्वीरीत्या राबवल्याने, गावातील विहिरींची पाण्याची पातळी ३५ ते ४० फुटांवर आली. तसेच शेतामध्ये खडकात पाणी साठवण्याच्या जागा निर्माण करण्यात आल्या.

नापिक शेती - सेंद्रिय शेतीकडे शेतकऱ्यांना आकर्षित करून पाणी बचती बरोबरच वर्षातून दोन ते तीन वेळ पिके घेण्याचा विक्रम येथील शेतकऱ्यांनी केला. त्यामुळे गावाचे दरडोई उत्पन्न ९९ हजार रुपयांपर्यंत पोहोचले.

बेरोजगारी व व्यसनाधीनता - हाताला काम नसेल तर घर चालणार कसे

या विवंचनेतून तरुण वर्गामध्ये निराशा वाढते याचे पर्यवसान व्यसनाधीनतेमध्ये होते. म्हणून बेरोजगारांना गावातच काम मिळेल यासाठी विविध योजनांतून रोजगार निर्मिती केली. रोजगारासाठी जवळच्या शहरात स्थलांतर पूर्ण थांबले.

विविध प्रशिक्षणे – तरुणांना व शाळेच्या मुलांना पाणीसाठा मोजणे, पिकांची यादी करणे या सारख्या गोष्टींचे प्रशिक्षण देण्यात आले. यातून रोजगार निर्मिती तर वाढलीच, पण मुलांमध्ये चिकित्सक भूमिका वाढली. मुलांना पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच जीवन शिक्षण व संस्कारांचे शिक्षण मिळत आहे.

शेती पूरक व्यवसाय – बेरोजगारांच्या हाताला काम मिळावे या हेतूने शेतीपूरक व्यवसायाकडे लक्ष देऊन दुग्ध व्यवसायाला चालना देण्यात आली. जनावरांना पुरेसा चारा उपलब्ध करण्यासाठी चारा डेपो तयार करण्यात आले. दररोज पाच ते सहा हजार लिटर दूधाचे उत्पादन मिळते.

आरोग्य सोयी सुविधा – विवाहापूर्वी मुला मुलींचे व खत चाचणी बंधनकारक करून एक नवा पायंडा या गावाने देशापुढे ठेवला आहे.

अभिनव उपक्रम – एक गाव एक गणपती, एक गाव एक स्मशानभूमी असे उपक्रम राबवण्यात आले. यामुळे गावातील एकी निर्माण करण्यात यश मिळाले. ऊर्जा निर्मितीसाठी कंपोस्ट व गांडूळ खत प्रकल्पांचा उपयोग केला. हागणदारी मुक्त गावा बरोबरच गोबर गॅस निर्मिती करून, ऊर्जा निर्माण केली जाते.

या सर्व कार्यांची माहिती जगासमोर येताच स्वयंसेवी संस्थांनी गावाला भेटी देऊन कार्याची दखल घेतली म्हणूनच अगणित पुरस्कारांनी गावाला सन्मानित केले. शासन दरबारी याची नोंद घेऊन शासनाकडून गावाला पुरस्कार देवून आदर्श गाव म्हणून घोषित केले. यातील काही प्रमुख पुरस्कार यात समाविष्ट केले आहेत.

पुरस्कार	पुरस्कार देणारे संस्था/ मंडळ
आदर्श गाव पुरस्कार	महाराष्ट्र शासन
यशवंत ग्राम पुरस्कार	महाराष्ट्र शासन
निर्मल ग्राम पुरस्कार	भारत सरकार
राष्ट्रीय जल पुरस्कार	भारत सरकार
संत गाडगे महाराज स्वच्छता अभियान पुरस्कार	महाराष्ट्र शासन
महात्मा गांधी तंटामुक्त ग्राम पुरस्कार	महाराष्ट्र शासन

संदर्भ सूची -

१. विकासाच्या दृष्टीने आशिया खंडांत श्रीमंत गाव हिवरे बाजार एढत विशेष बातमी, २२ जून २०२१.
२. https://en.m.wikipedia.org/wiki/popatrao_baguji_pawar
३. <https://www.ndtv.com/ofbeat/sarpanch-who-transform-his-prone-village-wins-padma-shri-2171660/amp/1>
४. http://jalshakti-dowr.gov.in/sites/default/files/HiwareBajar-NGO-072018_0.pdf
५. <https://reflections.live/articles/25/inspiring-story-of-hiware-bajar-1215-kphxmtgd.html>

भारतीय स्त्रियांचे उद्धारकर्ते - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- डॉ. वसंत मुरलीधर निकाले

प्रस्तावना -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आपणास विविध पैलू पाहावयास मिळतात. एक महान समाज क्रांतिकारक, शिक्षणतज्ज्ञ, अर्थतज्ज्ञ, परराष्ट्र नीतितज्ज्ञ म्हणून भारताच्या जडणघडणीत त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. बाबासाहेब विसाव्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनाच्या क्रांतीचे मुख्य प्रणेते आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला सक्षमीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कोणतीही कसोटी लावली तरी ते थोर पुरुष ठरतात. बाबासाहेबांचे आयुष्य हे सामाजिक अन्यायाविरुद्ध एक कठोर झगडा होता. समाज सुधारण्यासाठी तो एक महान लढा होता. रोगग्रस्त व निःसत्त्व होऊन पडलेल्या अस्पृश्य समाजाच्या अंतःकरणात चैतन्य निर्माण केले. खरी लोकशाही निर्माण करून माणसांनी माणसांशी माणसासारखे वागावे यासाठी त्यांनी महान प्रयत्न केले आहेत.

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात सर्व समाज चार वर्णांमध्ये विभागला होता. उच्च, नीच, स्पृश्य, अस्पृश्य, विटाळ यांनी पुरा पोखरून टाकला होता. अशावेळी अनेक स्त्री समाजसुधारक कर्तृत्ववान स्त्रिया उदा. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक, रमाबाई रानडे आणि आनंदीबाई कर्वे यांनी स्त्रीउद्धाराचे कार्य केले. त्यावेळी राजा राम मोहन रॉय, महात्मा जोतिबा फुले, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रीउद्धाराचे कार्य केले. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेतील कायद्यांच्या कवचकुंडले स्त्रियांना देऊन त्यांचा उद्धार केला म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मला जास्त भावतात.

हिंदू कोड बिल -

हिंदू कोड बिल म्हणजे नेहरू आणि राजेंद्र प्रसाद यांच्यामधील वादाचा लपवला गेलेला इतिहास होय. हिंदू कोड बिल म्हणजे हिंदू संहिताविधेयक हे भारतातील कायद्याचा मसुदा आहे. हा मसुदा डॉ. बाबासाहेबांनी २४ फेब्रुवारी १९४९ मध्ये संसदेत मांडला. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर यांनी भारतातील सर्व जाती-धर्मातील स्त्रियांना जाचक रूढी आणि परंपरेपासून सुटका मिळावी यासाठी हा मसुदा लिहिला होता. बाबासाहेबांनी एकूण ४ वर्षे, १ महिना आणि २६ दिवस यावर काम करून हिंदू कोड बिल तयार केले. हे बिल इ.स.१९४७ पासून ते १९४९ रोजी संसदेत मांडले. हा मसुदा एकूण सात वेगवेगळ्या घटकांशी निगडित कायद्याचे कलमात रूपांतर करू पाहत होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक प्रख्यात वकील होते. स्वतंत्र भारताचे कायदेमंत्री म्हणून त्यांनी हिंदू कोड बिलावर सुमारे ३ वर्षे काम केले. बाबासाहेबांना वाटत होते की जातिव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना कमी लेखले जात आहे. त्यासाठी कोड बिल असे काही बनवले पाहिजे जेणेकरून देशातील सर्व स्त्रियांना समान अधिकार प्राप्त होतील. बाबासाहेबांना काही विशेष जातीच्या स्त्रियांना त्याचा फायदा होईल याची चिंता नव्हती. त्यांना सर्व जाती आणि वर्गाच्या स्त्रियांच्या अधिकाराचे संरक्षण करायचे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वाटत होते की देशाच्या विकासासाठी सर्व वर्गातील स्त्रियांना समानतेचा अधिकार मिळाला पाहिजे. स्वतंत्र भारतातले पहिले कायदेमंत्री म्हणून बाबासाहेबांनी १९४८ मध्ये संविधान सभेत 'हिंदू कोड बिल'चा मसुदा प्रस्तुत केला. त्यांनी आपल्या बिलामध्ये स्त्रियांना घटस्फोट देण्याचे अधिकार त्याचबरोबर विधवा आणि मुलांना संपत्तीमध्ये अधिकार असावा असा प्रस्ताव ठेवला. यामध्ये ज्यांनी आपले मूल्यमापन बनवले नाही. त्या व्यक्तीच्या संपत्तीमध्ये हिंदू स्त्री आणि पुरुष यांना प्राप्त होणाऱ्या संपत्तीत कायद्याने^{१,२} वाटणी मिळाली पाहिजे, असा प्रस्ताव सादर केला. या कायद्यानुसार मयत झालेल्यांच्या सर्व मुली आणि मुले यांना समान वाटणीचे अधिकार येतात. या हिंदू कोड बिलाला समाजातून प्रचंड विरोध झाला. त्यांनी हा विरोध सहन केला. उच्चवर्णियांना वाटले की बाबासाहेब धर्म बुडवायला निघाले आहेत.

या हिंदू कोड बिलामध्ये एकूण आठ अधिनियम बनवले आहेत. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) हिंदू विवाह अधिनियम
- २) विशेष विवाह अधिनियम
- ३) दत्तक घेणे, दत्तक ग्रहण अल्पायु - संरक्षता अधिनियम
- ४) हिंदू वारसदार अधिनियम
- ५) अप्राप्तवय संरक्षणसंबंधी अधिनियम
- ६) दुर्बल आणि साधनहीन कुटुंबातील सदस्य यांना भरण - पोषण अधिनियम
- ७) वारसदार अधिनियम

८) हिंदू विधवेला पुनर्विवाह अधिकार अधिनियम

देशातील महिलांच्या हक्कासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'हिंदू कोड बिल' तयार करून ते संसदेत मांडले. प्रतिगामी विचारांच्या हिंदू सभासदांनी त्याला विरोध केल्यामुळे ते संमत होऊ शकले नाही. त्यामुळे त्यांनी दि. २५ सप्टेंबर १९५१ रोजी मा. पंतप्रधान पंडित नेहरू यांच्याकडे राजीनामा पाठविला. त्यामध्ये त्यांनी स्पष्टपणे लिहिले की, हिंदू कोड बिलाचा खून झाल्यामुळे मी राजीनामा देत आहे.^३ त्यांनी महिलांच्या हक्कासाठी मंत्रिपदाचा त्याग केला; कारण सत्तेपेक्षा महिलांना हक्क मिळणे बाबासाहेबांना महत्त्वाचे वाटत होते. त्यांनी सत्तेसाठी तत्त्व सोडले नाहीत. तर तत्त्वांसाठी सत्तात्याग केला. यामधून बाबासाहेबांना महिलांबाबत किती तळमळ आस्था होती हे दिसून येते. परंतु सध्याच्या राजकारणात फक्त खुर्ची टिकविण्याचा विचार केला जातोय ही खेदाची बाब आहे.

शेवटी पहिल्या लोकसभा निवडणुकीनंतर हे बिल संसदेत मंजूर करण्यात आले. अशा पद्धतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू कोड बिलाची लढाई मोठ्या हिमतीने लढले आणि यशस्वी झाले.

मॅटर्निटी बेनिफिट बिल -

१९२७ साली मुंबई विधान परिषदेवर निवडून आल्यानंतर १९२८ साली भारतातील महिला कामगारांसाठी मॅटर्निटी बेनिफिट बिल पहिल्यांदा सभेसमोर चर्चेसाठी आणणारे आणि स्त्रियांना बाळंतपणासाठी हक्काची वैद्यकीय रजा मिळाली पाहिजे म्हणून आग्रही असणारे बाबासाहेब हे पहिले सदस्य. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे मॅटर्निटी बेनिफिट ॲक्ट अस्तित्वात आला. समाजातील स्त्रीची कितपत प्रगती झाली आहे त्यावरून मी त्या संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीचा आलेख ठरवतो, हे बाबासाहेबांचे वाक्य त्यांच्या मनात स्त्रियांबाबत असलेला आदर स्पष्ट करण्यास पुरेसा आहे.

स्त्री-पुरुष समानता अधिकार -

भारतीय स्त्री-पुरुषांना असलेला मतदानाचा अधिकार हा मुद्दा कधीकाळी वादाचा आणि अतिसंवेदनशील असू शकतो यावर कदाचित आज विश्वास बसणार नाही. देशाचे कायदेमंडळ निवडून देण्यात माझाही हातभार आहे, हा विश्वास आणि अभिमान आज प्रत्येक मतदाराच्या मनात असतो. या पाठीमागे भारतीय संविधानाने आर्टिकल ३२६ नुसार वयाची १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या प्रत्येक स्त्री- पुरुष नागरिकाला दिलेला मतदानाचा अधिकार कारणीभूत आहे, जो स्वातंत्र्यपूर्व काळात नव्हता.^४

आज कुठलेही क्षेत्र नाही ज्यामध्ये स्त्री काम करताना दिसत नाही. स्त्री

प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपली भूमिका बजावत आहे. गावच्या सरपंचापासून, नगरसेविका, नगराध्यक्षा, महापौर, आमदार, खासदार, पंतप्रधान, राष्ट्रपती इ. पदापर्यंत स्त्रियांनी यशस्वीरीत्या झेप घेतली आहे. स्त्रियांनी वकिली, वैद्यकीय क्षेत्र, महाविद्यालयातील प्राध्यपिका किंवा प्राचार्या, सैनिक, पोलिस, पी.एस.आय., इंजिनियर, रेल्वे, कार, विमान, अंतराळ अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये झेप घेतली आहे. सध्या स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करित आहेत. असे कोणतेही क्षेत्र नाही की ज्यामध्ये स्त्रियांचा पुढाकार नाही. हे सर्व श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते; कारण नुसते नियम करून चालत नाहीत, तर त्याला कायद्याची जोड असावी लागते.

निष्कर्ष -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शोषित, पीडित, वंचित घटकांच्या उद्दाराबरोबरच महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी आपले आयुष्य खर्ची घातले. महिलांच्या हक्कासाठी पोटतिडकीने लढलेत, झटलेत, झिजलेत. सर्वधर्मीय महिलांना त्यांच्या अधिकार व हक्काची जाणीव करून दिली. सर्वांगीण विकासाची वाट मोकळी करून दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांना त्यांचे कायदेशीर हक्क मिळवून दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या योगदानामुळे आजच्या समस्त महिलावर्गाच्या आयुष्यात सोनियाचा दिवस उगवला हे सूर्यप्रकाशाइतके सत्य कुणीच नाकरू शकत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व भारतीय महिलांवर जे उपकार केले आहेत, त्यांचे ऋण मरेपर्यंत फिटणार नाही. हे प्रत्येक भारतीय महिलांच्या लक्षात राहिल.

संदर्भ सूची -

१. www.maxmaharashtra.com
२. <https://mr.m.wikipedia>
३. खैरमाडे चांगदेव भगवान, डॉ. भीमराव आंबेडकर, खंड १० कालखंड १९४७ ते १९५२ पुणे (ऑगस्ट २०००) सुगावा प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती पान नं. १०९
४. धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, सहावी आवृत्ती (ऑक्टोबर १९८९).

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आर्थिक लोकशाही

- प्रा. डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते

प्रस्तावना -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक विचार फार मोलाचे आहेत. अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ते जगाला सुपरिचित आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मध्यप्रदेशातील महू या ठिकाणी १४ एप्रिल १८९१ मध्ये जन्म झाला. त्यांचे वडील रामजीबाबा सैन्यामध्ये सुभेदार होते. लहानपणापासूनच बाबासाहेबांना अस्पृश्यतेचे चटके सोसावे लागले होते. लहानपणापासून ते अन्यायाविरुद्ध बंड करून उठत असे. समाजामध्ये अस्पृश्य म्हणून समजल्या गेलेल्या तळागाळातील समाजाला राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक पातळीवर सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागला होता.

१९४७ साली ब्रिटिश सरकारने स्टेट अँड मायनॉरिटीज यात टिपण्णी करताना सरकारात भारताच्या आर्थिक विकासाची धोरणे कोणती असावी, उत्पादन क्षमतेचा विचार करून लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजनाशिवाय खासगी उत्पादकांना कोणत्याही आडकाठी येणार नाही व संपत्तीचे समान वाटप होईल. अशाप्रकारचे आर्थिक नियोजन करण्याचे दायित्व सरकारने करावे. असे त्यांनी म्हटले आहे. भारताचे कायदामंत्री असताना राज्यघटनेला आकार देताना त्यांच्यातील अर्थतज्ज्ञ आपल्याला दिसून येतो. मानवी अधिकारांचे मूलत्व म्हणून त्यांनी लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा जोरदार पुरस्कार केला आहे. समता, स्वातंत्र्य व बंधुभाव या तीन लोकशाही तत्वांचा केवळ राजकीय हक्क असा संकुचित अर्थ लावू नये. असे त्यांनी म्हटले आहे. सामाजिक, आर्थिक लोकशाहीचे खंदे पुरस्कर्ते होते. त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. राजकीय लोकशाही मूळ धरणार नाही असा इशारा देण्यास ते विसरले नाहीत. वर्ण जातिव्यवस्थेत धर्म हा तिच्या आर्थिक पायाभूत घटकाइतकाच महत्त्वाचा घटक असतो. अर्थ व धर्म या पायाभूत घटकाचा संबंध घटकात येत असतो. रचनात्मक स्थूलस्वरूपात रचनाबद्ध असाला तरी १९३०चे दरम्यान सांस्कृतिक प्रभुत्वाची संकल्पना ग्रामीण लोकांच्या सिद्धांताशी साधर्म्य असल्याचे दिसून येते. धर्मसंस्कृतीची संकल्पना पाया इमला या सूत्राला आव्हान देत नाही, तर आर्थिक शक्तीची पायाभूतता गृहीत धरून

सांस्कृतिक प्रभुत्वाची गतिशीलता ऊर्ध्ववास्तुगत राखले असते. सांस्कृतिक आणि आर्थिक शक्तीचे पाया इमला या युगात श्रेणीबद्ध रचना साकारलेल्या दिसतात. धर्मसांस्कृतिक आर्थिक पद्धती याचे मार्ग समतलरेषीय (Horizontal) न्याय मिश्रतेचे आहे. जातिव्यवस्थेचा संबंध सांगत असताना महात्मा फुले यांचा विधायक कामगिरीचा दाखला दिला आहे.

१९१८ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या small 'Holdings in India their Remedies' या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेब यांनी शेतीविषयक विचार मांडले आहेत. यात भारतातील अल्प सुधारणा आणि त्यावरील उपाय आणि १९४७ मध्ये झालेला त्यांचा 'states and Minority' म्हणजेच सरकार आणि अल्पसंख्यांक या ग्रंथात स्वातंत्र्योत्तर भारतासाठी मांडलेला विकासनीतिविषयक विचारामध्ये दिसून येते. शेतीसंदर्भातील वर्तमानकाळातील बाब समजून घेण्याअगोदर शेतीविषयक विचार प्रथम समजावून घेणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्य पूर्वकाळात अल्पभूधारक किंवा जमीन धारणा समस्येचे विश्लेषण करण्यापूर्वी अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीला कायम महत्त्व होते. हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक उद्योगाच्या विकासासाठी शेतीचा विकास अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शेती विकासाशिवाय प्राथमिक उद्योगाचा विकास होणे शक्य नाही. त्याच्या मते, प्राथमिक उद्योग अत्यंत महत्त्वाचे असतात. कारण त्यातून लोकांचा उदरनिर्वाह, उद्योगधंद्यासाठी कच्चा माल सहज उपब्ध होत असतो. त्यातूनच इतर उद्योगाचा विकास होण्यास मदत होते. मनुष्य अन्नाशिवाय जिवंत राहू शकत नाही. तसेच त्याची कार्यक्षमता व ऊर्जा त्याला अन्नातून मिळत असते. म्हणून शेती हा अन्नपुरवठा करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. म्हणूनच भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्वाचे स्थान आहे. शेतीतून कोणते पीक घ्यावे, शेतीचे आकारमान, दर्जा, उत्पादन घटकाशी संबंधित असतो. या सर्वांचा सांगोपांग विचार शेतीचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व यात स्पष्ट केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, तत्कालीन भारतीय शेतजमीन धारणेचे आकारमान अल्प होते. त्याच्या मते, १८९६-९७ मध्ये शेतजमिनीचे सरासरी आकारमान आसाममध्ये ३.३७ एकर होते. ते १९०१ मध्ये ३.२ एकरपर्यंत घटले. याच कालखंडात मुंबई प्रांतात ते २४.०७ एकर २३.० एकरपर्यंत घटले. तर मध्यवर्ती प्रांतात ते १७ एकरावरून ४८ पर्यंत वाढल्याचा अपवादही आढळतो. त्याचवेळी मद्रास प्रांतात शेतजमिनीचे सरकारी आकारमान सात एकर एवढे स्थिर राहिल्याचे दिसते. बडोदा राज्याचे उदाहरण देऊन सर्व्हे नं १२,९२,६७१ मध्ये जमिनीचे विभाजन करण्यात येऊन ३,१८,६४९ खातेदार होते. प्रत्येक खातेदाराला सरासरी, ३.५ एकर जमीन वाट्याला आली होती. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेबांनी समस्येचे विश्लेषण करण्यासाठी पुण्याजवळील पिंपळा गावातील शेतजमीन कशी

अल्प (तोकडी) आहे. याची आकडेवारी देतात. त्याच्या मते, पिंपळा गावात २ ते ३ एकर जमीन धारण केलेली ६७ कुटुंबे होती. एक ते दोन एकर जमीन असलेली एकशे चौसष्ट कुटुंबे होती. ३० ते ४० गुंठे जमीन असणारी ७५ शेतकरी कुटुंबे होती, तर २० ते ३० गुंठे जमीन असलेली १३६ शेतकरी कुटुंबे होती. (आंबेडकर १९१८, पृष्ठ ४५७) यावरून भारतातील शेतजमिनीचे आकारमान किती अल्प आहे हे सहज स्पष्ट होते. उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून शेतीवर अवलंबून राहाणाऱ्या लोकांचे प्रमाण आपल्या देशात अतिरिक्त आहे. इंग्लंडमध्ये ते प्रमाणात १५.३ टक्के, अमेरिकेतील ३३.३ टक्के, तर आर्यलंडमध्ये ४७ टक्के. मात्र भारतात ते प्रमाण ७१.५ टक्के. इतरांच्या तुलनेत सर्वाधिक असल्याचे दिसते. भारतातील शेती उत्पादन अत्यल्प आहे. १८७३ मध्ये इंग्लंडमधील शेतीचे दर एकरी उत्पादन १०५४ किलो गहू, ४८७ मक्का एवढे होते. कॅनडात १७७२३ किलो गहू, ३१९१ किलो मक्का निघत होता. मात्र त्यावेळी भारतात उत्तरप्रदेशात ८५० किलो गहू, ११०० किलो मक्का, पंजाबात ५५५ किलो गहू आणि ७६६ किलो मक्का एवढी अल्प होती. (आंबेडकर १९१८ पृष्ठ ४५८)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृतिशील अर्थशास्त्रज्ञ होते. शेतीसमोरील समस्या सांगून ते थांबत नाहीत, तर अल्पशेती जमीन धारणा, तुकडीवर, विखुरीकरण इ. समस्यांवर उपाय सुचवितात. जमिनीचे एकत्रीकरण करणे हा उपाय सांगितला आहे. तुकडे जोड अपेक्षित नसून, आर्थिक आकारणी आवश्यक असते. असे मत मांडले आहे. १९४७ साली शेतीविषयक 'state and Minorities' म्हणजे सरकार आणि अल्पसंख्यांक या ग्रंथात शेतीविषयक विचार मांडले आहेत. फुले, शाहू, आंबेडकर, मार्क्स आदींचे विचार आत्मसात केलेल्या साहित्यात मानवतावाद, वास्तवता पातळीवर अधिक उदून दिसला पाहिजे. तसेच डॉ. बाबासाहेबांनी जो विज्ञानवाद समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. अधिक प्रमाणात साहित्य चित्रित झाले पाहिजे, अनेक तत्त्वज्ञानी समाजशास्त्र व राज्यशास्त्राच्या लेखकांनी केलेला आहे, लोकशाहीचा व्याख्याता असा उल्लेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला आहे. वॉल्टर बॅंगहॉट यांची चर्चेद्वारे राज्यकारभार (गव्हर्नमेंट बाय डिस्कशन) व अब्राहम लिंकन यांनी सुचवलेली लोकांचे, लोकांसाठी लोकांकडून चालविले जाणारे राज्य' व्याख्यानुसार ते खास आठवण करून देतात. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे लोकशाहीचे कट्टर समर्थक होते. लोकशाहीची व्याख्या करताना ते म्हणतात लोकशाही म्हणजे सहजीवनाने राहाण्याची एक पद्धती. लोकशाहीची मूळे सामाजिक संबंधातून शोधायची असतात. लोकशाहीत एक वर्चस्व गाजवीत असतो, तर दुसरा भरडला जातो. त्यांचे हक्क हिरावून घेतले जातात. त्यांना ओझी वाहावी लागतात. जेवढा आहे रे वर्गाला मतदानाचा हक्क आहे तेवढाच नाही रे (अल्पसंख्यांक) वर्गाला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर बंधुता हे लोकशाहीचे दुसरे नाव होते. त्याचप्रमाणे जातीयवाद, सामाजिक जुलूम, वेढबिगार हे लोकशाहीच्या सुरक्षिततेला हानिकारक ठरतात. न्यायाचा अभाव हा दुसरा लोकशाहीचा अडथळा आहे. त्यांच्या मते, समाज व वस्तुस्थिती यात समतोल राखला नाही, तर न्यायाची अंमलबजावणी योग्य होऊ शकणार नाही. असे प्रतिपादन केले. आर्थिक तत्त्वज्ञानाचे मूळ सूत्र सांगताना ते म्हणतात, 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' या आर्थिक तत्त्वज्ञानाला सामाजिक,धार्मिक आणि नैतिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले आहे. राजकीय, सामाजिक व न्याय या तत्त्वांचा पुरस्कार केला आहे. दीनदुबळ्यांना आधार देऊन सर्व भारतीयांसाठी स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय प्रस्थापित करणे हा डॉ. आंबेडकर तत्त्वज्ञानाचा मूलाधार आहे.

सारांश -

भारतीयांचा प्रमुख व्यवसाय शेती असून, भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून आहे. कृतिव्यवस्थेला अधिक महत्त्व दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोतांविरुद्ध लढा दिला होता. गरीब शेतकऱ्यांची सावकाराच्या आर्थिक शोषणातून मुक्तता केली. त्याच्या मनमानी कारभाराला आळा बसविण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कृतिव्यवस्थेला अधिक महत्त्व दिले. शेतीसमस्येचा अभ्यास करून त्याच्या मर्यादावर चिंतन केले. शेतीचा आकार मात्र दिवसेंदिवस घटत चाललेला आहे, हे प्रकर्षाने दाखवून दिले. शेती, शेतकरी व शेतसारा यांचा खूप जवळचा संबंध असतो हे सांगितले आहे. २८ जुलै १९२५ केसरीच्या अंकामध्ये शेतसारा किती घ्यावा यावर एक लेख लिहिला. त्या अनुषंगाने 'शेतसान्याचा प्रश्न' या विषयावर लेख लिहून आपली भूमिका मांडली होती. बाबासाहेबांनी फाऊलर समितीच्या शिफारशीला विरोध दर्शवून भारतीय रुपयाचे मूल्य स्थिर करण्यासाठी सुवर्ण विनिमय स्पष्ट केला. भारतीय रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी त्यांनी उपाय सुचविले. चलन निर्मितीवर मर्यादा ठेवण्यात येऊन चांदीची नाणी बंद करून त्याऐवजी कागदी चलनाचा वापर करावा असे उपाय सांगून भारतीय आर्थिक लोकशाहीला कार्यान्वित करत असतानाच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळत गेली.

संदर्भ सूची -

१. डॉ.पी.विठ्ठल, डॉ.नागेश कुंभार,सर्वदर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०१७
२. चव्हाण शंकर, राजकीय संकलन आणि विचारप्रणाली, प्रतिमा पब्लिकेशन पुणे २०१२
३. डॉ.आंबेडकर, केसरी, १८.८.१९२५
४. कदम विजय, आर्थिक विचारांचा इतिहास पृष्ठ ३२२.

भारतीय आधुनिकीकरणाचे जनक - वालचंद हिराचंद

- प्रा.डॉ. कैलास दादासाहेब रोडगे

भारतात जे आधुनिकीकरण झाले आहे त्या आधुनिकीकरणाचे शिल्पकार म्हणून वालचंद हिराचंद यांना ओळखले जाते; त्याचबरोबर ते वालचंद उद्योग समूहाचे संस्थापक म्हणूनही ओळखले जातात. त्यांचे पूर्ण नाव वालचंद हिराचंद जोशी होते. त्यांचा जन्म सोलापूर येथील आहे. वालचंदांचे कुटुंब हे गुजरातमधून महाराष्ट्रात स्थलांतरित होऊन महाराष्ट्रात आले होते. वालचंदांच्या आजोबांनी फलटण येथे सूत व कापड आणि सराफ व्यवसाय सुरू केला. वालचंदांच्या आईचे त्यांच्या जन्मानंतर अवघ्या पंधरा दिवसांतच निधन झाले. त्यांचा सांभाळ चुलतीने केला. हिराचंद यांनी आपल्या नोकरीची सुरुवात मोरारजी गोकुळदास यांच्या कापड गिरणीत सराफी अडत्या म्हणून केली. त्यांनी आपल्या स्वकर्तृत्वावर महाराष्ट्रातील औरंगाबाद, सोलापूर आणि मुंबई येथे आपल्या व्यावसायिक कौशल्याने अनेक उद्योग उभारले.

शिक्षण -

वालचंदांचे शिक्षण सोलापूर, औरंगाबाद, पुणे व मुंबई या ठिकाणी झाले. त्यांचे शिक्षण सुरू असताना आलेल्या प्लेगच्या साथीत त्यांच्या दोन कर्त्या भावांचे निधन झाल्याने त्यांनी आपले शिक्षण अर्धवट सोडून वडिलांच्या व्यवसायात लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. मात्र त्यांचे वडिलांच्या सराफी व्यवसायात मन रमले नाही. त्यांनी मक्तेदारी व्यवसायावर लक्ष केंद्रित करण्याचे ठरवले. त्यांनी रेल्वेची कामे ठेकेदारी पद्धतीने घेण्याचे ठरवले. यासाठी त्यांनी लक्ष्मण बळवंत फाटक यांची मदत घेतली. या दोघांनी मिळून येडशी ते तडवळ हा सुमारे अकरा किलोमीटर लांबीचा लोहमार्ग पूर्ण केला. वालचंद यांनी आपल्या व्यवसायाची वृद्धी करताना पूर्वीच्या जुनाट कार्यपद्धती व साधने याचा त्याग करून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला. त्यामुळे त्यांना यश मिळत गेले. १९१२ च्या सुमारास वालचंद- फाटक या जोडीने ठेकेदार म्हणून प्रतिष्ठा मिळवली.

भागीदारी कंपनीची स्थापना -

वालचंदांच्या भागीदारी कंपनीने कमी स्पर्धेची लहान-मोठी रेल्वे कंत्राटे

मिळून ती यशस्वीपणे पार पाडली. याच काळात भारतात बांधकाम व उद्योगाचा अतिशय तेजीचा व भरभराटीचा काळ होता. त्यामुळे फाटक-वालचंद कंपनीने अनेक कामे मिळवून ती पूर्ण केली. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात बांधकाम क्षेत्रात या कंपनीला अनेक संधी मिळत गेल्या. या कंपनीने मुंबई नगरपालिका, पोर्ट ट्रस्ट, सार्वजनिक बांधकाम, लष्करांसाठी बराखी, खडकी येथील दारूगोळ्याचे गोदाम त्यांनी पूर्ण केले. १९१७ च्या सुमारास फाटकांनी कंपनीतून आपली निवृत्ती जाहीर केली. तथापि कंपनीने अधिक वेगाने व जोमाने आपली कामे चालू ठेवली. १९२० नंतर वालचंद यांनी आपल्या उद्योगधंद्याचे क्षितिज जहाज बांधणी, साखर उत्पादन, बांधकाम व्यवसाय अशा विविध उद्योगांत विस्तार केला. टाटांनी वालचंदांबरोबर संयुक्त भागीदारीत १९२०मध्ये 'द टाटा कन्स्ट्रक्शन कंपनी' स्थापन केली. द टाटा कन्स्ट्रक्शन कंपनीकडे सुमारे ३० हजार कामगार कामाला होते आणि तिच्या पाच उपकंपन्या होत्या.

दादाभाई नौरोजींची प्रेरणा -

वालचंदांनी दादाभाईंचे देशी उद्योगांच्या भरभराटीचे स्वप्न आयुष्यभर जोपासले व ते प्रत्यक्ष आणण्यासाठी आयुष्यभर झगडत राहिले. आर्थिक स्वातंत्र्य ही राजकीय स्वातंत्र्याची पहिली पायरी आहे. हा विचार डोळ्यांसमोर ठेवून त्यांनी ब्रिटिशांच्या दास्यत्वातून व पकडीतून भारतीय अर्थव्यवस्थेला मुक्त करण्यासाठी त्यांचा अखंड प्रयत्न केला. वालचंद हे निर्णयक्षमता असणारे व्यक्तिमत्त्व होते आणि निर्णय पूर्ततेसाठी ते अथक परिश्रम घेत असत. त्यांच्या साहसी व धडाडीच्या निर्णयक्षमतेमुळे त्यांनी जहाज उद्योग सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. भारताच्या किनाऱ्यावरून चालणारी जहाज वाहतूक ही पूर्णतः ब्रिटिश जहाज कंपनीच्या अधिपत्याखाली होती आणि हीच गोष्ट वालचंदांना खटकत होती म्हणून त्यांनी जहाज व्यवसाय भारतीयांच्या हाती येण्यासाठी सरकारशी वाटाघाटी सुरू केल्या. अन्यायाविरुद्ध वृत्तपत्रातून वाचा फोडली. अखेर नरोत्तम मोरारजी यांच्या सहकार्यातून 'सिंधियास टीम नोव्हिगेशन कंपनी' ही भारतीय जहाज कंपनी स्थापन केली. वालचंद यांनी 'डफरीन' या बोटीवर भारतीय युवकांना नाविक शिक्षण घेण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली. वालचंदांनी हॉलंडला जाऊन जहाज बांधणीच्या कारखान्यांचा अभ्यास केला. १९३०मध्ये त्यांनी 'भारतीय जहाज व्यापार' यांची एक संघटना स्थापन केली. त्यातून भारतीय जहाज उद्योगास व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले.

देशी विमानाची निर्मिती -

वालचंदांना भारतात विमान निर्मितीचा ध्यास लागला आणि त्याच्या पूर्ततेसाठी त्यांनी अमेरिकन मित्र पॉल यांच्या साहाय्याने तसेच म्हैसूर येथील महाराजांच्या

संमतीने बेंगलोर येथे विमान निर्मितीचा कारखाना उभारला. यासाठी भारतीय अभियंत्यांनी आराखडा तयार करून संपूर्ण देशी सामान वापरून बनवलेले पहिले 'ग्लायडर' याच कारखान्यामधून समारंभपूर्वक उडवण्यात आले.

साखर कारखान्यांची स्थापना -

ब्रिटिश सरकारच्या साखरविषयक धोरणाचा फायदा घेण्यासाठी १९३३ मध्ये वालचंद यांनी 'रावळगाव शुगर फॉर्म लिमिटेड' हा कारखाना स्थापन केला. याचदरम्यान त्यांनी बांधकामविषय कंपनीची जबाबदारी आपल्या बंधूवर म्हणजे रतनचंद यांच्यावर सोपवली. १९२३मध्ये वालचंद यांनी नाशिक जिल्ह्यातील गिरणा कालव्याजवळ रावळगाव येथे ६०७ एकर जमीन विकत घेतली आणि काही जमीन भाडेपट्ट्यावर घेतली. ही जमीन लागवड योग्य करून त्यामध्ये आंबा, कपाशी, भुईमूग इत्यादींची लागवड केली. नंतर मात्र त्यांनी फक्त ऊस पिकावर लक्ष केंद्रित केले. आर्थिक व्यवहाराचे पाया शुद्ध ज्ञान, उद्योगाचे सखोल ज्ञान, काटेकोरपणा, शिस्त, संघटन व कौशल्य यामुळे हा कारखाना वालचंद आणि संचालकांकरवी उत्तम चालवला. रावळगाव फार्म हे केवळ व्यापारी तत्त्वावर ऊस व साखर यांचे उत्पादन न बनवता कृषिविषयक संशोधनाचे प्रयोगक्षेत्र बनावे अशी त्यांची इच्छा होती. रावळगाव प्रमाणेच वालचंद यांनी पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर तालुक्यातील कळंब येथे ३६ हेक्टर जमीन खरेदी करून व चौदाशे एकर जमीन भाडेतत्त्वावर घेऊन १९३४ मध्ये साखर कारखाना उभारला. येथील ऊसमळा त्यासोबत कारखाना विकसित होऊन वालचंदनगर या नव्या उद्योगनगरीचा उदय झाला.

मोटार उत्पादनास प्रारंभ -

जागतिक स्तरावर जर्मनीत १८८५ मध्ये मोटार उत्पादन सुरू झाले होते, मात्र भारतात तिचे उत्पादन सुमारे ६० वर्षांनी वालचंदांच्या प्रयत्नांनी व प्रेरणेने शक्य झाले. १९४४ मध्ये वालचंदांनी 'प्रीमियर ऑटोमोबाईल लिमिटेड' हा मोटारीच्या निर्मिती करणारा कारखाना मुंबई येथे २.२ कोटी भांडवलावर उभारला. प्रथम डॉज, देसोटा, फियाट यासारख्या युरोपियन कंपन्यांच्या मोटार गाडीची दुरुस्ती व जुळवणी ही कामे करित असे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर प्रीमियर कंपनीने अमेरिकेची क्रायसर व इटलीची फॅट कंपनी यांच्याशी संयुक्त करार केला आणि मोटारगाड्यांची निर्मिती करण्यास प्रारंभ केला. वालचंदांनी प्रत्येक गोष्टीबाबत परदेशावर अवलंबून न राहाता उद्योगधंद्यात स्वावलंबी बनवण्याचा प्रयत्न सातत्याने केला पाहिजे. त्यांनी नेहमी वैयक्तिक लाभाचा त्याग करून राष्ट्रहिताला प्राधान्य दिले. कापडाचे उत्पादनही त्यांनी 'नॅशनल रेयॉन कॉर्पोरेशन' या उद्योगाचीही उभारणी केली. त्याचबरोबर त्यांनी बँका व विमा कंपन्या अधिकाधिक प्रमाणात आत्मनिर्भर

होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केला.

वालचंद यांना मिळालेले मानसन्मान -

वालचंदांची देशाप्रती असलेली तळमळ, आस्था, निर्णयक्षमता यामुळे त्यांना अनेक मानसन्मान प्राप्त झाले. सोलापूर नगरपालिकेचे सलग २५ वर्षे त्यांनी काम केले. १८८२- १९०८ या काळात ब्रिटिश सरकारने स्थापलेल्या शेती संशोधन संस्थेच्या प्रशासकीय मंडळावर त्यांची नियुक्ती केली. महाराष्ट्र चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्सचे ते १९३८ पर्यंत अध्यक्ष होते. आंतरराष्ट्रीय वाणिज्य मंडळाचेही ते दोन वर्षे उपाध्यक्ष होते. १९३१ साली भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय मजूर संघाच्या अधिवेशनात वालचंद हे भारतीय उद्योगधंद्यांचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित होते. ओरिएंट या भारतीय विमा कंपनीचे संचालक म्हणूनही त्यांनी काम पाहिले. बँक ऑफ बडोदाचे ते तीन वर्षे अध्यक्ष होते. वालचंदांनी संपत्तीचा कधीही गर्व केला नाही त्यांची राहणी अगदी साधी होती त्यांनी सर्व जगभर प्रवास केला अनेक मित्र त्यांनी त्यांच्या आयुष्यात जोडले.

सारांश -

वालचंद हे भारताचे आधुनिक, औद्योगिक नव इतिहास घडवणारे साहसी, कर्तबगार उद्योगपती व आधुनिक भारताचे जनक होते. जमशेदजी टाटा याचे नंतर भारतातील अनेक उद्योगधंद्यांचे प्रवर्तक म्हणून ते ओळखले जातात. वालचंद आणि गतिमान व सर्जनशील बुद्धिमत्तेच्या आणि कर्तृत्वाच्या बळावर भारतात एका नव्या युगाचा प्रारंभ केला. भारताला ब्रिटिशांच्या आर्थिक व सामाजिक शोषणातून मुक्त करण्यासाठी भारतामध्ये सामान्य लोकांचे उत्पन्न वाढावे, त्यांचे राहणीमान सुधारावे तसेच अनेक वस्तूंच्या निर्मितीसाठी विदेशावर अवलंबून न राहता आपल्या देशात त्या वस्तू निर्माण व्हाव्यात अशी त्यांची दूरदृष्टी होती. वालचंदांनी उद्योगात आधुनिकीकरणाचा अवलंब केला म्हणून त्यांना भारतीय आधुनिकीकरणाचे जनक म्हणून ओळखले जाते.

संदर्भ सूची -

१. सविता भावे: जिकले भूमी, जल, आकाश- वालचंद हिराचंद चरित्र पुणे १९८५.
२. खानोलकर, गं.दे. व्यक्ती काळ व कर्तृत्व मुंबई १९६५.
३. सविता भावे- समग्र वालचंद हिराचंद- उत्कर्ष प्रकाशन.
४. Valchand Hirachand-Man his Time & Achievement J.D.Khanvalkar Walchand and Company Pvt. Ltd.
५. Business legends Geeta Parimal.

व्ही.पी. सिंग यांच्या दृष्टिकोनातून मंडल आयोग

- प्रा. डॉ. डी.डी. शेंडे

प्रस्तावना -

सद्यःस्थितीत जेव्हा राखीव जागांचा विषय निघतो, आरक्षणाची चर्चा होते तेव्हा आवर्जून घेतली जाणारी जी काही नावे आहेत त्यामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज यांचा समावेश होतो आणि ही नावे घेतली देखील गेली पाहिजेत. कारण पिढ्यान्-पिढ्या अंधारात खितपत पडलेल्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य याच महान भारतीय लोकांनी केलेले आपणास पाहायला मिळते. स्वातंत्र्योत्तर काळात जी काही सरकारे अस्तित्वात आली त्यामध्ये सुरुवातीस काँग्रेसची एकहाती अंमल असलेली सरकारे पाहायला मिळतात. या राजकीय पार्श्वभूमीच्या पलीकडे कोणत्याही सरकारने इतर मागासवर्गांच्या अस्तित्वाकडे जास्त लक्ष दिल्याचे आपणास दिसत नाही. त्यामुळे १९९० च्या दशकापर्यंत केंद्र पातळीवर हा विषय तितकासा चर्चिला गेला नाही. किंबहुना त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले गेले मात्र या सर्वांमध्ये एक गोष्ट जी घडली ती म्हणजे इतर मागासवर्गीयांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असणारा मंडल आयोगाचा अहवाल हा लागू करण्यात आला. यासाठी जी इच्छाशक्ती दाखवली, त्या व्ही. पी. सिंगांच्या या भूमिकेवर प्रकाश टाकणारा हा लेख आहे.

व्ही.पी. सिंग यांचा परिचय -

भारताचे दहावे पंतप्रधान विश्वनाथ प्रताप सिंग अशी त्यांची ओळख सांगितली जाते. मात्र मंडल आयोगाची अंमलबजावणी करणारे पंतप्रधान म्हणून त्यांची ओळख ही ज्यास्त संयुक्तिक वाटते. माजी वाणिज्य राज्यमंत्री, माजी केंद्रीय संरक्षणमंत्री अशा विविध पदांवर काम करत पंतप्रधान पदाला गवसणी घालणारे असे व्ही पी; त्यांचा जन्म उत्तरप्रदेशचा, विद्यार्थिदशेतच त्यांच्यातील नेतृत्व गुणाने चुणूक दाखविली होती. कॉलेज विद्यार्थी प्रतिनिधी ते विद्यापीठाच्या विद्यार्थी कौन्सिलचे उपाध्यक्ष होण्यापर्यंत त्यांनी मजल मारली. पुढे त्यांनी काँग्रेसचे काम केले, त्यांनी एकेकाळी केंद्रीय राजकारणातून मुख्यमंत्री पदासाठी राज्याच्या राजकारणात लक्ष घातले ते फक्त इंदिरा गांधी यांच्या सांगण्यावरून, हा काळ

होता काँग्रेसी व्यवस्थेचा, या काळात ते काही काळ राजीव गांधींच्या मंत्रिमंडळातही राहिले, पण आपल्या निर्णयावर ठाम राहणे आणि तत्त्वांशी तडजोड न करणे या त्यांच्या स्वभावामुळे त्यांना आधी वाणिज्य मंत्रिपदाचा आणि नंतर संरक्षण मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला. या सर्व घटनांमुळे शेवटी त्यांनी काँग्रेसच्या सदस्यत्वाचाच राजीनामा दिला आणि काँग्रेसेतर एक संयुक्त मोर्चाची आघाडी स्थापन केली. या आघाडीने काँग्रेसच्या वर्चस्वाला मोठा जबर धक्का दिला. केंद्रातून काँग्रेसला पायउतार व्हावे लागले. व्ही. पी. सिंग हे पंतप्रधान झाले त्यांना डावे आणि भा.ज.पा. ने पाठिंबा दिला. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर भाजपाने पाठिंबा काढल्याने हे सरकार ३४३ दिवसांचे सरकार ठरले.

राजकीय चढउतार -

हा काळ होता १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीचा आणि १९६० च्या दशकाच्या शेवटचा. १९६९ साली त्यांनी काँग्रेसकडून निवडणूक लढविली आणि ते प्रथमतः उत्तरप्रदेश विधानसभेचे सदस्य झाले. पुढे १९७१ मध्ये त्यांना लोकसभेसाठी संधी मिळाली आणि त्यांनी संधीचे सोने करत निवडणूक जिंकली. त्यांना या काळात इंदिरा गांधी यांच्या मंत्रिमंडळात १९७४ साली वाणिज्य मंत्रालयात राज्यमंत्री म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली. पुढे इंदिरा गांधी यांच्यानंतर राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. त्यांच्या मंत्रिमंडळात व्ही. पी. हे वाणिज्य खात्याचे कॅबिनेट मंत्री झाले. नंतर पुढे त्यांना संरक्षण खात्याचा कार्यभार देण्यात आला. त्यांच्या काळात बोफोर्स तोफांच्या बाबतीत चौकशी चालू होती. त्यावरून राजीव गांधी आणि व्ही. पी. यांच्यात बेबनाव झाला. परिणामी चौकशी संपल्यानंतर त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. आणि काँग्रेस विरोधी जन मोर्चा स्थापन करून काँग्रेसेतर पक्षांची आघाडी केली. या आघाडीला चांगल्या जागा मिळाल्या. परिणामी त्यांनी डावे आणि भाजपाच्या पाठिंब्यावर सरकार स्थापन केले आणि स्वतः व्ही.पी. पंतप्रधान झाले.

पंतप्रधानपदाचा कार्यकाल आणि मंडळ आयोग -

हाच तो कालखंड होता. ज्या कालखंडात व्ही.पी. पूर्ण देशाला समजले. या काळात काही घटना अशा काही घडल्या ज्यामुळे व्ही.पी. कायम चर्चेत राहिले. त्यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांनी गृहमंत्रालय हे काश्मिरी असणाऱ्या मुफ्ती मोहम्मद सईद यांना दिले. त्यावेळी काही अतिरेक्यांनी खुद्द गृहमंत्री असणाऱ्या सईद यांच्या मुलीचे अपहरण केले आणि त्या बदल्यात ५ दहशतवाद्यांना सोडण्याची अट घातली. या प्रकरणात व्ही.पी. यांनी ममत्व दाखवून, ही अट मंजूर केली. त्यानंतर दुसरी घटना होती, ती म्हणजे मंडल आयोग लागू करणे. मोठ्या प्रमाणात जनमत असूनही जनता पक्ष सरकार, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी यांनी या शिफारशीकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले होते. मात्र जेव्हा राजीव गांधी यांच्या देश आणि विदेशातील विविध... पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान ७५ ३६

सरकारनंतर व्ही.पी. सिंग यांचे सरकार आले तेव्हा मात्र होणाऱ्या परिणामांची पर्वा न करता मंडळ आयोगाच्या शिफारशी लागू केल्या. याचे खूप खोलवर झालेले परिणाम आजही पाहायला मिळतात.

आपण याआधीच अभ्यासल्याप्रमाणे काँग्रेसपक्ष हा स्वातंत्र्योत्तर काळात सुरुवातीच्या काही काळामध्ये एकहाती सत्तेत होता. या व्यवस्थेला राजकीय विचारवंत 'रजनी कोठारी' यांनी 'काँग्रेस व्यवस्था' असे म्हटले आहे. काही विचारवंत 'एक प्रबळ पक्ष पद्धती' असेदेखील म्हणतात. त्यानंतर जेव्हा काँग्रेसला इंदिरा गांधींच्या काळात पराभव स्वीकारावा लागला. त्यानंतर परिस्थिती बदलत गेली. या सर्व राजकीय घडामोडीत सामाजिक, आर्थिक, राजकीयदृष्ट्या मागास असणाऱ्या समाजाबद्दल काही प्रश्न पुढे आले आणि त्यायोगे त्यांच्या आरक्षणाचा मुद्दा पुढे आला. त्यासाठी सर्वांत आधी कालेलकर आयोग नेमण्यात आला. ज्याला संसदेने संमती दिली नाही मात्र नंतरच्या काळात १९७० च्या दशकाच्या शेवटी जेव्हा जनता पक्ष सत्तेत होता तेव्हा आरक्षणाच्या (मागास जातींच्या संशोधनाच्या) बाबतीत एक आयोग नेमण्यात आला ज्याला मंडल आयोग असे म्हटले जाते. या मंडल आयोगाने जो अहवाल दिला त्यात भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५२% लोकसंख्या ही ओ.बी.सी. समाजाची आहे आणि असे असूनही या समाजास आपला आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकास साध्य करता आलेला नाही, हे निष्पन्न झाले. परिणामी केंद्रीय सेवांमध्ये या समाजास २७% आरक्षण देण्याची शिफारस या आयोगाने केली. त्याचबरोबर शैक्षणिक, आर्थिक बाबतीतदेखील अनेक गोष्टी या आयोगाने सुचविल्या. या शिफारशी मान्य केल्यास याचे भारतीय समाजावर आणि राजकारणावर दूरगामी परिणाम होणार, हे स्पष्ट होते. तरीही व्ही. पी. सिंगांच्या नेतृत्वाखाली हा निर्णय झाला. ओबीसी समाजासाठी राखीव जागांची तरतूद करणारा मंडल आयोग हा एकमेव आयोग नव्हता, तर या आयोगाच्या आधीही अशा प्रकारच्या शिफारशी बिहारमध्ये मुंगेरिलाल आयोगाने केल्या होत्या. मुख्यमंत्री कर्पूरी ठाकूर यांनी ओ.बी.सी. समाजासाठी मुंगेरिलाल आयोग नेमला. या आयोगाने ओ. बी. सी. समाजाला २५% आरक्षण द्यावे, अशी शिफारस केली होती. सहा महिन्यात हे सरकार कोसळल्याने या आयोगाच्या शिफारशी अमलात आल्या नाहीत. पुन्हा जेव्हा कर्पूरी ठाकूर १९७८ मध्ये मुख्यमंत्री झाले तेव्हा त्यांनी या शिफारसी लागू केल्या. महाराष्ट्रामध्ये १९६२ साली बी.डी. देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली मागासवर्गीय आयोग नेमला गेला. त्यानेही इतर मागासवर्गीय समाजासाठी राखीव जागांची तरतूद असावी, असा निष्कर्ष काढला. हे सर्व आयोग आणि त्यांच्या शिफारशी वेगवेगळ्या राज्यापुरत्याच मर्यादित होत्या. केंद्र पातळीवर अशा प्रकारची तरतूद होत नव्हती, वा राजकारणापायी केली जात नव्हती. असे असले तरीही

यामुळे एक बाब घडली, ती म्हणजे ओ. बी. सी. समाजाला आपल्या हक्कांची जाणीव झाली.

भारतातील हा काळ मंदिर-मस्जिद राजकारणाचा होता. व्ही. पी. यांनी ठरवले असते, तर तेदेखील असे राजकारण करू शकले असते. त्यांना देखील माहित होत की, आपण जर मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा निर्णय घेतला तर आपल्याला पायउतार व्हावे लागेल. कारण त्यांचे सरकार हे डावे आणि भाजपच्या पाठिंब्यावर आधारलेले होते. डाव्यांनी जरी स्वागत केले असले, तरी मंदिर-मस्जिदच्या राजकारणाला पर्याय देणारा मंडल आयोगाचा निर्णय भाजपला पटणारा नव्हता. त्यातच समाजवादी विचारधारेच्या लालूंनी अडवाणींचा रथ अडवलेला होता. त्यामुळे भाजपा आधीच नाराज होता. तरीही व्ही. पी. यांनी मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा निर्णय घेतला. कारण त्यांना मागासवर्गीयांच भवितव्य दिसत होते. त्यांची मंडलआयोगाच्या अंमलबजावणीच्या मागची जी धारणा होती ती नंतरच्या काळात सत्यात उतरलेली पाहायला मिळते. नंतरच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर इतर मागासवर्गीय समाज हा वेगवेगळ्या माध्यमांतून पुढे आलेला पाहायला मिळतो, व्ही.पी. यांच्या निर्णयावर न्यायालयाने देखील इंदिरा सहानी खटल्यात आरक्षणाच्या बाजूने निर्णय देऊन व्ही.पी. यांच्या निर्णयावर शिक्षामोर्तब केलेले आपणास पाहावयास मिळते.

समारोप -

समाजवादाचे आर्थिक आणि सामाजिक समतेचे तत्त्व आणि फुले, शाहू, आंबेडकरी विचार प्रस्थापित करण्यासाठी अशा स्वरूपाचे आरक्षण असणे गरजेचे आहे, हे व्ही.पी. सिंग यांनी ओळखले. आरक्षण हे विषमतेला मारक आणि समतेला पूरक, अन्यायाला मारक आणि न्यायाला पूरक व गुलामगिरीला मारक आणि स्वातंत्र्याला पूरक ठरते म्हणून ते प्रोटेक्टिव्ह डीस्क्रिमिनेशन म्हणून ओळखले जाते. या संकल्पनेला अनुसरूनच व्ही.पी. सिंग यांचा निर्णय होता हे मात्र निश्चित.

संदर्भ सूची -

१. दिलीप पंडल, मंडल कमिशन राष्ट्र निर्माण की सबसे बडी पहल, अनु. सतेंद्र पी.एस.,
२. माधुरी अनंतराव भामरे, इतर मागासवर्गीय: आरक्षण, Sept-Oct. 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies.
३. Harikishan Sharma, V P Singh, 8th Prime Minister who implemented Mandal Panel report, 24th May 2022, The Indian Expresses.
४. व्यंकटेश रामकृष्णन, सामाजिक न्यायाचा दीपस्तंभ, १० जानेवारी २००९, साप्ताहिक साधना.

हॉटेल क्षेत्रातील आदर्शवत मराठी उद्योजक - विठ्ठल व्यंकटेश कामत

- प्रा. स्वप्निल दिलीप म्हस्के

उद्योजक नावाची विशिष्ट जात नसते. कुठलीही व्यक्ती यशस्वी उद्योजक बनू शकते. दुर्दम्य इच्छाशक्ती, परिश्रम, स्वयंशिस्त आणि समयसूचकता असेल, तर यशस्वी उद्योजक घडल्याशिवाय राहात नाही. आयुष्यात होणारे, घडणारे, दिसणारे बदल उघड्या डोळ्यांनी पाहून ते स्वीकारण्याची तयारी ठेवली, तर उद्योजकीय राजमार्ग तयार होतो. उद्योजकीय क्षेत्रात मराठी माणूस उतरू शकत नाही, आपले वलय बनवू शकत नाही हा न्यूनगंड बाजूला ठेवून दुर्दम्य इच्छाशक्तीने हॉटेल क्षेत्रामध्ये आदर्शवत मराठी उद्योजक म्हणून ज्यांच्याकडे पाहिले जाते असे यशस्वी उद्योजक म्हणजे विठ्ठल व्यंकटेश कामत. महाराष्ट्राच्या मातीने अनेक रत्ने घडवलीत. त्यातील अनेकांनी स्वकर्तृत्वाने नामाभिधान मिळवलेय. विठ्ठल कामत यांनीसुद्धा स्वकष्टाने मोठे साम्राज्य उभे केलेय. त्यांच्याकडे एक उत्तम उद्योजक, जाणकार लेखक, शिक्षणतज्ज्ञ, पर्यावरणवादी, पक्षीविद्यातज्ज्ञ असे मराठमोळे व्यक्तिमत्त्व म्हणून पाहिले जाते.

विठ्ठल कामत यांचा जन्म मुंबईतील ग्रँट रोड स्टेशनजवळील कामत कुटुंबात झाला. रॉबर्टमनी हायस्कूलमधून शिक्षणानंतर त्यांनी अभियांत्रिकी पदवीही मिळवली. विठ्ठल कामत यांचे व्यवसाय क्षेत्रातील पदार्पण त्यांच्या वडिलांनी सुरू केलेल्या हॉटेलमधून झाले. विठ्ठल कामत यांच्यावर त्यांचे वडील व्यंकटेश कामत यांचा वैचारिक प्रभाव आहे. आई-वडिलांनी विठ्ठल यांच्यावरती अतिशय उत्तम संस्कार केले. विठ्ठल कामत अगदी आवडीने सांगतात की, त्यांची आई त्यांना नेहमी म्हणायची “तू जे काम करशील ते अतिशय चांगले करण्याचा प्रयत्न कर. तसेच कोणतेही काम करताना त्यातून आनंद मिळत असेल, तर नफा आणि तोट्याचा विचार करायचाच नाही, हे तत्त्व जर पाळले तरच तू मोठा होऊ शकतोस आणि आपल्या कुटुंबासाठी तू मोठे होणे खूप गरजेचे आहे.” आईचे हेच शब्द लक्षात ठेवून विठ्ठल कामत यांनी उद्योजकीय यशाचा राजमार्ग तयार केला. पैशाची कमतरता, नैतिक पाठबळाचा, मार्गदर्शनाचा अभाव अशा विवंचनेत

सापडलेल्या विठ्ठल कामतांनी अडथळ्यांची शर्यत पार करावयाचे ठरवले. व्यासपीठावर सुरुवातीला वक्ता म्हणून जाताना प्रत्येकाच्या पोटात गोळा येतो हे नक्की. फक्त तो किती लवकर जरूर जातो हे महत्त्वाचे असते तसेच विठ्ठल कामतांच्या उद्योजकतेच्या प्रवासाचे. लहानपणी विठ्ठल कामतांच्या शेजारच्या शिंप्याने सफारी फुकट शिवून दिला होता. त्यावर त्या शिंप्याने अत्तराचा फवारा मारलेला होता. वडिलांसोबत घरी जाण्यासाठी विठ्ठल कामत रुबाबात गाडीत बसले तेव्हा विठ्ठल कामतांच्या वडिलांनी 'कमीत कमी दोनशे रुपये तरी कमवून दाखव' असे आव्हान दिले आणि विठ्ठल कामतांच्या मनात निर्धाराची ठिणगी पेटली. त्यानंतर संबंध आयुष्यभर विठ्ठल कामतांनी अत्तर वापरले नाही, कारण घामालाच अत्तर समजून यशस्वी जीवनाचा गाडा ओढता येतो हे त्यांनी त्यांच्या कृतीतून दाखवून दिले.

सर्वसामान्य पालकांप्रमाणे कामतांच्या वडिलांना आपल्या मुलांनी डॉक्टर किंवा इंजिनियर व्हावं, असं वाटत होतं; परंतु नियतीच्या मनात मात्र काही वेगळेच होते. हॉटेलचा व्यवसाय शिकण्याची संधी कामतांना नशिबाने दिली. कामतांच्या आईचे काका रंगप्पा पी. कामत हे दक्षिण भारतातील हॉटेल व्यवसायामध्ये अनभिषिक्त राजे होते. कामत सुट्टीला गेल्यानंतर भावंडांसारखा खेळण्यात वेळ न दवडता काकांच्या गाडीतून त्यांचा क्लिनर बनवून हॉटेलची पाहणी करत. प्रत्येक नवीन उपहारगृह सुरू करताना रंगप्पा काय दक्षता घेतात, कोणत्या तत्त्वावर उपहारगृहाची उभारणी करतात हे निरीक्षण करत. कामतांची ही निरीक्षणशैली पाहून बंगळूर मधल्या एका उपहारगृहाची जबाबदारी काकांनी त्यांच्यावर सोपावली. त्यानंतर विठ्ठल कामतांनी काही बदल करावयास सुरुवात केली. पूर्वीची जुनाट, लांब टेबल व खुर्च्या बदलल्या. आतील रंगसंगतीकडे विशेष लक्ष पुरवले. उपहारगृहाचा दर्शनी भाग आकर्षक बनवला. स्वच्छता, टापटीप, खेळती हवा, प्रसन्न वातावरण कसे राहिल याकडे विशेष लक्ष दिले. या बदललेल्या मांडणीमुळे उपहारगृहाला पद्धतशीरपणा आला. नव्या पद्धतीने केलेल्या उपहारगृहाची मांडणी पाहून रंगप्पा यांनी कामतांना अनेक उपहारगृहांचा चेहरा-मोहरा बदलण्यासाठी पाचारण केले. यातून विठ्ठल कामतांचा उत्साह व आत्मविश्वास वाढला. यातूनच स्वतः उपहारगृहाचे मालक व्हावे असे त्यांना वाटले आणि त्यांनी थेट लंडन गाठले.

लंडनमध्ये गेल्यानंतर भारतीय उपहारगृहांची यादी चाळल्यानंतर कामतांना 'शान' नावाच्या हॉटेलमध्ये ७५ पौंडांच्या पगारावर आचारी म्हणून काम मिळाले. नवनवीन पदार्थांना चांगला प्रतिसाद मिळाला, व्यापार वाढला, मालक खूश

झाला. तिथेच कामात इडली बनवणे शिकले. मऊसर, हलकी व स्वादिष्ट इडली बनवल्यानंतर कामतांचा पगार वाढला. इडली, चिकन इडली, डोशामध्ये मशरूम डोसा असे अनेक यशस्वी प्रयोग त्यांनी त्या हॉटेलमध्ये केले. साहजिकच स्थानिक ब्रिटिश लोकांमध्ये हे पदार्थ लोकप्रिय होऊ लागले. उपहारगृहाच्या गल्ल्यात तिप्पट वाढ झाली. त्यानंतर कामतांनी युरोपमध्ये वेगवेगळ्या उपहारगृहात कामे केली. उद्योजकाच्या जीवनात कुठलाही दिवस सारखा नसतो हे यातून कामतांना शिकायला मिळाले.

ओबेरॉय हॉटेलच्या रायबहादूर ओबेरॉय यांना भेटल्यानंतर कामतांना स्वतःचे एक पंचतारांकित हॉटेल काढावे असा विचार मनात आला. भारतात परतल्यावर विठ्ठल आपला रेस्टॉरंट व्यवसाय चांगला वाढवत होते. त्यांनी मुंबईत अनेक छोटी हॉटेल्स आणि रेस्टॉरंटस् उघडली होती. एके दिवशी त्यांना कळले की, सांताक्रूझ विमानतळाजवळील फोर स्टार हॉटेल 'प्लाझ्मा' विकले जात आहे. त्यांनी ते विकत घ्यायचे ठरवले, पण त्यांच्याकडे तेवढे पैसे नव्हते, पण विठ्ठल यांनी हिंमत हारली नाही आणि पैसे गोळा केल्यानंतर हॉटेल विकत घेतले. भारतातील पहिले इको टेल फाइव्ह स्टार हॉटेल 'ऑर्किड' हे सुद्धा याच ठिकाणी त्यांनी उभे केले. ३० वर्षांपूर्वी पाहिलेले विठ्ठल यांचे स्वप्न या हॉटेलच्या बांधकामामुळे पूर्ण झाले. भारताचे पहिले इको टेल पंचतारांकित हॉटेल बांधल्यानंतर विठ्ठल कामत यांनी परदेशात व्यवसायाचा विस्तार केला. जगातील अनेक देशांमध्ये त्यांच्या विठ्ठल कामत रेस्टॉरंट्सच्या फ्रँचायझी आहेत. त्याचबरोबर भारतातील अनेक राज्यांमध्ये त्यांची हॉटेल्सही आहेत. आज हायवे लागत ठराविक अंतरावर कामतांची हॉटेल्स दिसून येतात. यातून अनेकजणांना रोजगार निर्मिती झाली आहे. उत्कृष्ट सेवेमुळे कामतांचा हॉटेल व्यवसाय यशस्वी झाला.

द ऑर्किड हे हॉटेल इको फ्रेंडली हॉटेल आहे. या हॉटेलमध्ये झिरो गार्बेज म्हणजेच अजिबात कचरा बघायला मिळणार नाही. या हॉटेलला ३७४ हून अधिक पुरस्कार मिळाले आहेत. व्यवसाय क्षेत्र म्हटले तर त्यामध्ये मराठी लोक फार क्वचित दिसून येतात; परंतु मराठी माणसाकडे शिक्षण, बुद्धी आहे आणि आपण या व्यवसायात पाऊल ठेवून स्वतःचा व समाजाचा फायदा करू शकतो हे विठ्ठल कामतांनी दाखवून दिले. कामत यांचा हा हॉटेल व्यावसाय आज संपूर्ण जगभरामध्ये पसरला आहे. विठ्ठल कामत यांना आजवर ११०हून अधिक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळालेले आहेत. ज्यामध्ये इंडियन एक्सप्रेसचा सर्वोत्कृष्ट सीईओ उद्योग पुरस्कार, त्यानंतर दलाई लामा यांच्याकडून मिळालेला गोल्डन पीकॉक पुरस्कार, २०१२ साली जर्मनीतील जीवनगौरव पुरस्कार, २०१०

मध्ये ग्रीन हॉटेलीएर पुरस्कार. २०१० मध्ये राजीव गांधी पुरस्कार इत्यादींचा समावेश आहे आणि यासोबतच ऑर्किड या त्यांच्या संपूर्ण पर्यावरणपूरक हॉटेलला इको टेल हा किताब देखील मिळाला आहे. विठ्ठल कामत हे महाराष्ट्र आर्थिक विकास मंडळाचे अध्यक्ष होते. सोबतच हॉटेल आणि रेस्टॉरंट असोसिएशन ऑफ इंडियाच्या पश्चिम विभागाचे उपाध्यक्ष देखील होते. याव्यतिरिक्त त्यांनी अनेक शैक्षणिक, औद्योगिक समित्यांवर सल्लागार म्हणून कार्य केले आहे. संबंध देशभरातील व्यावसायिक महाविद्यालयात त्यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याचे कार्य देखील केले आहे.

विठ्ठल कामतांच्या हॉटेल व्यवसायातून अनेक बेरोजगारांना रोजगाराची पर्वणी मिळाली आणि अंधारलेल्या आयुष्यामध्ये आर्थिक विकासाचा उजेड आला. मराठी उद्योजकाने गाठलेला यशाचा हा पल्ला अभिमानास्पद आहे. विठ्ठल कामतांनी हॉटेल क्षेत्रामध्ये दिलेले योगदान स्वर्णअक्षरांनी लिहावे असेच आहे. आपण पाहिलेले स्वप्न प्रत्यक्षात उतरणार आहे, तेव्हा आपल्या सहकाऱ्यांना स्वप्न दाखवा. तुमची आणि त्यांची दृष्टी एक करा. त्या स्वप्नपूर्तीसाठी एकवटलेली इच्छाशक्ती तत्त्वनिष्ठ असावी. या तत्त्वांशी प्रत्येक कर्मचाऱ्याची बांधिलकी असावी. ती त्यांच्यात भिनवली गेली पाहिजे. अपयशाची तमा न बाळगता झटा, असा विचार विठ्ठल कामतांनी हॉटेल व्यवसायाच्या अनुभवातून मांडला.

यशस्वी उद्योजकाचे रसायन असते तरी काय? स्वच्छंद आकाशात उडण्याचा, कोणत्याही प्रकारचा सहज झेलण्याचा आणि आव्हान स्वीकारण्याचा त्यांचा पिंड असतो. जसे एखादा धबधबा उंचावरून जमिनीकडे झेप घेतो त्यावेळी त्याचे पाणी जमिनीवर पसरते आणि सारा आसमंत आल्हाददायी होतो, तसेच उद्योजकांचेही आहे. स्वतःची धून वाजवत, ऐकत आणि सतत प्रवाही राहून तो आपला आसमंत बदलून टाकतो. विठ्ठल कामतांनी आपले जीवन असेच प्रवाही बनवले.

संदर्भ सूची -

१. उद्योजक होणारच मी- विठ्ठल व्यंकटेश कामत
२. मराठी सृष्टी (जानेवारी, २०१५)
३. www.inmarathi.net
४. divyamarathi.bhaskar.com

समाजस्वास्थ्यकार - रघुनाथ धोंडो कर्वे

- प्रा. गौतम धनाजी राजगुरु

विसावे शतक हे भारतातील व महाराष्ट्रातील प्रबोधनाचे शतक म्हणून ओळखले जाते. या शतकातच भारताबरोबरच महाराष्ट्रात देखील सामाजिक, धार्मिक, कामगार, शेतकरी चळवळी सुरू झालेल्या दिसतात. या चळवळीत अनेक समाजसुधारकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले दिसते. त्यातील रघुनाथ धोंडो कर्वे यांचे सामाजिक स्वास्थ्याविषयी केलेले योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. विसाव्या शतकात लैंगिक या विषयावर उघडपणे बोलले जात नसे. या विषयावर राघुनाथ धोंडो कर्वे यांनी सार्वजनिकरित्या लैंगिक जीवन व संततिनियमन या विषयावर व्याख्याने व लेखन करून या विषयाचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच संततिनियमना-संबंधी कायदा करून त्याचा उपयोग केला जावा अशा मत त्यांनी मांडले.

रघुनाथ धोंडो कर्वे हे क्रांतिकारी समाजसुधारक विचारवंत व प्रबोधक साहित्यिक होते. रघुनाथ धोंडो कर्वे यांचा जन्म १४ जानेवारी, १८८२ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यात जवळच्या मुरुड या गावी झाला. धोंडो केशव कर्वे यांचे ते थोरले चिरंजीव. रघुनाथरावांच्या आईचे नाव राधाबाई असे होते. त्यांचे शिक्षण मुरुड, पुणे व मुंबई या ठिकाणी झाले. मॅट्रिकच्या परीक्षेत ते मुंबई प्रांतात सर्वप्रथम आले. पुण्याच्या फर्ग्युसन महाविद्यालयातून १९०३ साली गणित विषय घेऊन बी.ए. परीक्षा उत्तीर्ण झाले व १९११ ला गणित विषय घेऊन एम.ए. परीक्षा उत्तीर्ण झाले. १९१९ ला गणित विषयात पीएच.डी. पदवी घेण्यासाठी पॅरिस येथे गेले होते परंतु काही कारणामुळे ते पूर्ण होऊ शकले नाही. त्यांना १९२० साली फ्रेंच अकादमीची 'दि प्लोट दे सुद्स्युपेरीअर' ही पदवी त्यांनी मिळवली.

रघुनाथ धोंडो कर्वे यांनी मुंबईचे एल्फिन्स्टन कॉलेज, धारवाडचे कर्नाटक कॉलेज, पुण्याचे डेक्कन कॉलेज, अहमदाबादचे गुजरात कॉलेज व मुंबईचे विल्सन कॉलेज अशा कॉलेजात त्यांनी गणिताचे प्राध्यापक म्हणून कार्य केले. त्यांचे क्रांतिकारक विचार व बाणेदार स्वभावामुळे त्यांच्या नोकरीत अस्थिरता दिसून

येते. या दरम्यानच्या काळात त्यांनी कुटुंबनियोजन, स्त्रियांचे लैंगिक सुख याविषयी आपले विचार व्याख्यानांमार्फत, लिखाणातून मांडत होते; परंतु त्यांचे समाजस्वास्थ्यविषयी आधुनिक विचार तत्कालीन रूढीवादी समाजाने नाकारले या कार्यामुळे त्यांना नोकरीचा राजीनामा द्यावा लागला व त्यांच्यावर खटलादेखील भरवण्यात आला.

भारतीय संततिनियमनाचे आद्यप्रवर्तक -

सामाजिक हिताच्या दृष्टिकोनातून संततिनियमनाचा आग्रहाने पुरस्कार करणारे ते भारतातील पहिले विचारवंत होय; त्यांनी सर्वांत प्रथम संततिनियमनाविषयी सार्वजनिकरीत्या आपले विचार मांडले. त्यामुळे त्यांना भारतातील संततिनियमनाचे आद्यप्रवर्तक म्हटले, तर अतिशयोक्ती होणार नाही. त्यांनी जागतिक लैंगिक साहित्याचा अभ्यास करून समाजस्वास्थासाठी आवश्यक संततिनियमन व लैंगिक शिक्षण यासंबंधी बुद्धिप्रामाण्यवादी दृष्टिकोनातून विचार मांडले व या कार्यात प्रत्यक्ष सहभागी होऊन कार्य केले. तत्कालात संततिनियमनसारख्या गोष्टींचा साधा उच्चार करणे निषिद्ध मानले जात असे. अशा विषयाचा प्रचार करून त्यात जनजागृती करून आणण्याचे त्यांनी ठरवून त्यानुसार प्रयत्न केले.

१९०६ ला रघुनाथराव मुंबईला ट्रेनिंग कॉलेजात शिक्षण घेत असताना त्यांचा प्रा. नेल्सन फ्रेजर यांच्याशी परिचय होऊन त्यामुळे ते प्रभावित होऊन फ्रेंच भाषा शिकण्याचे त्यांनी निश्चित करून ते ती भाषा शिकण्याकरिता फ्रान्सला गेले. तेथील बरेच साहित्य त्यांनी अभ्यासले त्याचे चिंतन करून तेथून संततिनियमन याची आवश्यकता व महत्त्व समजले या संततिनियमनाचे उपलब्ध साधने तेथून परत भारतात येताना त्यांनी आणले. व भारतात १९२१ ला संततिनियमनविषयक माहिती देणारे 'राईट एजन्सी' हे केंद्र स्वतः च्या घरात सुरु केले. या कार्यात त्यांना पत्नी मालतीबाई यांची मोलाची साथ लाभली. शास्त्रीय दृष्टिकोनातून संततिनियमनाचे कार्य करणारी ही भारतातील पहिलीच संस्था होय. संततिनियमनाची साधने परदेशातून आयात करून त्यांचा लोकांमध्ये प्रचार करण्याचे कार्य केले. त्यांनी आपले संततिनियमनविषयक व लैंगिकतेविषयी विचार व्याख्याने व समाजस्वास्थ्य या मासिकाच्या माध्यमातून समाजापुढे मांडले. कामजीवनासंबंधित समस्यांची उत्तरे ते समाजस्वास्थ्य या मासिकामधून देत. तसेच केंद्रात आलेल्या जिज्ञासू व गरजूंना सल्ला देत. संततिनियमनाबरोबरच त्यांनी स्त्रियांच्या लैंगिक भावना, चारित्र्य हीनता यावर आपले मते त्यांनी नोंदवली आहेत.

वैद्यकीय संशोधनामुळे कमी होत चाललेला मृत्युदर व अनिर्बंध वाढत

चाललेली लोकसंख्या यामुळे संततिनियमनाची गरज लक्षात घेऊन त्यांनी या क्षेत्रात भरीव कार्य केले. संततिनियमनाबरोबरच त्यांनी सर्वच लैंगिक प्रश्नांच्या बाबतीत बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून निकोप व निर्भय चर्चा व्हावी असा कर्षे यांचा आग्रह असल्याचे दिसून येते. संततिनियमनाचा प्रचार करणे म्हणजे समाजातील नीतिमतेला तिलांजली देणे होय असा तत्कालीन समाजाचा समज होता. तत्कालीन सामाजातील कर्मठ, सनातनी, धर्माभिमानी आणि जुनाट समजुतीच्या लोकांचा विरोध सहन करावा लागला. वेळप्रसंगी त्यांच्यावर खटले देखील भरवण्यात आले.

समाजस्वास्थ्य मासिक -

रघुनाथ धोंडो कर्षे सुरुवातीला आपले समाजस्वास्थ्यविषयक विचार तत्कालीन 'आशा' व 'पौर्णिमा' या प्रसिद्ध साप्ताहिकांमध्ये प्रकाशित करित असत; परंतु त्यांच्या लैंगिक व संततिनियमनविषयी लेखांमुळे या साप्ताहिकांनी त्यांचे लेख छापण्यास मनाई केल्यामुळे त्यांनी आपले समाजस्वास्थ्यविषयी विचार समाजापुढे मांडण्यासाठी १५ जुलै १९२७ रोजी 'समाजस्वास्थ्य' या नावाच्या मासिकाची सुरुवात केली. समाजाचे कल्याण हेच ध्येय ठेवून त्यांनी या मासिकाला 'समाजस्वास्थ्य' हे नाव दिले व परिवर्तनाला दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. १५ जुलै १९२७ ला या मासिकाचा पहिला अंक प्रसिद्ध झाला. समाजस्वास्थ्य या मासिकाचे अंक हे दर महिन्याच्या १० तारखेला छापखान्यातून छापून येत. या अंकांवर रघुनाथ धोंडो कर्षे स्वःता पत्ते टाकीत व हे अंक दर महिन्याच्या १५ तारखेला वाचकांच्या हाती येत असत. त्यांच्या या मासिकाला लोकांकडून फारसा प्रतिसाद मिळत नव्हता त्यामुळे त्यांना स्वतः पदरमोड करून ते चालवावे लागत होते अशा परिस्थितीत त्यांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटपर्यंत सुमारे २६ वर्षे हे मासिक चालविले.

समाजस्वास्थ्य मासिक सुरू करण्याचा उद्देश त्यांनी अंकात स्पष्ट केलेला आहे तो पुढीलप्रमाणे आहे "समाजाच्या व व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्याची आणि त्यासंबंधी उपायांची चर्चा करणे हा या मासिकाचा उद्देश आहे. तसेच विशेषतः ज्या विषयासंबंधी लेखन करण्यास इतर पत्रकार लाजतात किंवा भितात असे विषय कितीही महत्त्वाचे असले, तरी त्यासंबंधी माहिती मिळविण्यास सामान्य वाचकांस अडचण पडते व ही अडचण दूर करण्याचा आमचा विचार आहे यात केवळ तत्त्वज्ञानाचा खलच न करता व्यवहारोपयोगी माहिती पण दिली जाईल". तसेच समाजस्वास्थ्य या मासिकात त्यांना हवे असणारे लेख छापण्याचे स्वतंत्र मिळाले. या मासिकातून त्यांनी समाजस्वास्थ्यविषयी व संततिनियमनविषयी

विचारांचा पुरस्कार व प्रचार केलेला दिसून येतो.

समाजस्वास्थ्य या मासिकात कर्वे यांनी ब्रह्मचर्य, लैंगिक शिक्षण, वेश्या व गुप्तरोग, वांझपणा- करणे व उपाय, वेश्यासंबंधी कायदे, वेश्यांच्या जाहिराती, स्त्रियांचे दूध, विवाहसंस्था, घटस्फोट, मूत्राचे पावित्र्य, तोतरेपणा, पडसे, जीवनसत्त्वे, डोळ्यांची काळजी, तोतरेपणा, हातांची जोपासना इ. विषयांवर त्यांनी समाजस्वास्थ्य या मासिकात लेख लिहिले आहेत. एकूणच हे एक सामाजिक आरोग्याचे मासिक असून यात कामशास्त्रावर आधुनिक विचार निर्भीडपणे वाचकांपुढे मांडणारे मासिक त्याचबरोबर आरोग्यासंबंधी इतर उपयुक्त माहिती देणारे होते.

रघुनाथ धोंडो कर्वे यांची ग्रंथसंपदा -

रघुनाथ धोंडो कर्वे यांना वाचनाची व चिंतनाची आवड असल्यामुळे त्यांनी साहित्यनिर्मिती केलेली दिसते. त्यांना फ्रेंच भाषेची विशेष आवड होती. या आवडीतूनच त्यांनी फ्रेंच भाषेचे विशेष ज्ञान आत्मसात करून या भाषेतील अनेक नाटके व साहित्य मराठी भाषेत अनुवादित केले आहे. तसेच नाटक, सिनेमा, ललित वाङ्मय यावर त्यांनी आपल्या समाजस्वास्थ्य या मासिकात टीकात्मक लेखन व परीक्षण केलेले आहे. तसेच रघुनाथराव यांनी 'आधुनिक आहारशास्त्र', 'आधुनिक कामशास्त्र', 'गुप्तरोगांपासून बचाव', 'त्वचेची निगा', 'वेश्याव्यवसाय', 'संततिनियमन - विचार व आचार' इत्यादी ग्रंथांचे लेखन केलेले आहे. याशिवाय रघुनाथ कर्वे यांची २०१६ ला अप्रकाशित २८ पत्रे कोणा अनामिक व्यक्तीला लिहिलेली २०१६ ला सापडली आहेत. या पत्रांमध्ये धर्म, अध्यात्म, बुद्धिप्रामाण्यवाद, लैंगिकता, ब्रह्मचर्य, नैतिकता, मानसशास्त्र, ज्योतिष याविषयी आपली मते परखडपणे त्यांनी मांडलेली आहेत.

एकूणच रघुनाथ धोंडो कर्वे हे विसाव्या शतकातील कर्ते समाजसुधारक म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे विचार हे पुरोगामी स्वरूपाचे होते. त्यांनी लैंगिकता, स्त्रीमुक्ती, स्त्री-स्वतंत्र्य, आरोग्यशास्त्र इ. विषयांवर आपले वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून समाजस्वास्थ्य या मासिकातून मांडले.

संदर्भ ग्रंथ -

१. दळवी अजित, समाजस्वास्थ्य (नाटक), २०१७.
२. धर्माधिकारी अविनाश, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, चाणक्य मंडळ, पुणे.
३. फडके य.दि., र.धों.कर्वे, ह.वि.प्रकाशन, पुणे १९८१.
४. कर्वे र.धों., संततिनियमन विचार व आचार, राईट एजन्सी, मुंबई, १९२८.
५. कर्वे र.धों. (संपा.), समाजस्वास्थ्य मासिकातील निवडक लेख, राईट एजन्सी, मुंबई, १९३१.

बाप माझा कारागीर

– प्रा. विशाल काशिनाथ पंडित

घर म्हणजे नुसत्या चार भिंती असून चालत नाही. नात्याचा जिव्हाळा असावा लागतो, पण घर बांधणारा गवंडी देखील आपल्यातील असेल, तर घराबद्दलची असणारी आपुलकी, ममत्व देखील वाढते. आज काळाच्या शहरी जीवनात सिमेंट- काँक्रीटचे जंगल वाढत चालले आहे; परंतु सिमेंटच्या संस्कृतीत तो मायेचा ओलावा, नात्यातील आपुलकी मात्र हरवत चालली आहे. सिमेंटच्या जंगलातील सदनिकाचे दार सतत बंद असते व लोक गॅलरीतून शहरी जीवनाचा आनंद घेतात.

ग्रामीण भागात सकाळची कोवळी किरणे घरात कसे प्रवेश करतील, त्यातून घराचे वैभव कसे भरभराटीला येईल याचे कोडे घर बांधताना कारागीर अगदी बेमालूमपणे करत असे. १९४०-४५ च्या दरम्यान दलित कुटुंबात जन्मलेले कारागीर श्री. काशिनाथ पंडित गावातील मनमिळावू व्यक्तिमत्त्व. अजूनही जुनी जाणती मंडळी त्यांना कारागीर म्हणूनच आवाज देतात.

वडिलांचे छत्र लहान असतानाच हरपले व आयुष्याची परीक्षा सुरू झाली. आईचा पदर धरून पिंपळगाव रोठ्याला आले. आई देवूबाई व चुलत्याच्या मार्गदर्शनाखाली घरच्या शेतीची कामे, जनावरे सांभाळत लहानांचे मोठे झाले. पुढे चुलत्यांशी वाद होऊ लागल्याने घर सोडावे लागले. अहमदनगरमधील भिंगर येथे वास्तव्यास असणारे मुक्ताजी कडलक मामा यांचेकडे राहात असताना १९५५ च्या काळात अहमदनगर येथील पॉवर हाऊसमध्ये भाकरे वायरमन यांचे हाताखाली काम करत मामांच्या कुटुंबाला हातभार लावला. मामांच्या व्यसनी स्वभावामुळे घराची अवस्था बिकट होती. इतर मामांपैकी एक मामा टेलरिंगचे काम करत, तर शिवराम मामा पुणे स्थित एन. डी. ए. खडकवासला येथे घोड्यांच्या पागेत काम करत, पण एकमेकांना आधारात नव्हती. याचाच परिपाक म्हणून एकोपा राहिला नाही. कुटुंबे विभागात गेली. कुठेच आधार मिळत नाही म्हणाल की माणूस हताश होऊन मिळेल ते काम करत आलेला दिवस पुढे ढकलण्याचे काम करत राहातो. आधार शोधत राहातो. १९६१-६२ साली लहान भाऊ ठकाजी व आई देवूबाई यांना सोबत घेऊन पुढे कोरेगाव भीमा येथे मावशी गऊ बाई व काका

धर्माजी गवदे यांचेकडे वास्तव्यास आले. काकाने आपल्या ओळखीने कोरेगाव येथील शेतकऱ्याकडे सालाने राहून काम करू लागले. भावाला तिथेच शाळेत दाखल करून स्वतः मात्र सालाने काम करत राहिले. उन्हाळ्यात काका बरोबर झाडे कापण्यास मदत म्हणून जात. झाडे कापून आणणे पुढे सॉ मिलमध्ये झाडांचे मोठे मोठे खोड घेऊन जाणे लाकडी फळ्या तयार करून आणणे अशी कामे काकांना मदत करू लागले. दरम्यानच्या काळात एन. डी. ए. खडकवासला येथे नोकरीस असलेल्या शिवराम मामाची मुलगी राहीबाई जी मातृशोकामुळे आल्या देऊबाईकडे राहत होती. तिच्याशी विवाहबद्ध झाले.

दुष्काळाच्या पीडा सहन करत काम करणारे साथीदारांना आपल्या कुटुंबाला किमान दोनवेळेचे जेवण मिळावे, कोणीही उपाशी राहू नये, प्रसंगी एखाद्याला दुखापत झाली, तर पाठीशी घालून जवळच्या वैद्यकीय सुविधेचा लाभ तत्काळ मिळवून दिला. १९७२ च्या याच दुष्काळात नात्याने भाऊ असणाऱ्या दशरथ शिरसाट पिंपळगावला कामानिमित्त स्थायिक झाले. वेसादरे हे छोटे गाव होते, कामधंदा कमी असलेले लोक इतर ठिकाणी आसरा शोधत असत. हे दशरथ शिरसाट गवंडी म्हणून परिचित होते. दुष्काळी परिस्थिती निवळल्यावर काशिनाथ यांना सोबत घेऊन पिंपळगाव परिसरात घरबांधणीच्या कामावर बिगारी म्हणून घेऊन गेले, गवंड्याच्या हाताखाली काम म्हणजे चिखल कालवून देणे, ओबड धोबड दगडांमधून हवा तसा दगड निवडून देणे, दोरी लावणे, लेबल काढणे, प्रसंगी पाणी, वाहने इत्यादी कामे करावी लागत. घर बांधताना पायाभरणी सर्वांत महत्त्वाची असते. चिखल-मातीचा उपयोग करून दगडी घराची उभारणी करायची हे एक वेगळे कसब होते. मोठमोठे बागायतदार, सावकार, मुंबई ते कामा करणारे ते गावाकडील सर्वसामान्य शेतकरी प्रत्येकाची आपल्या आयुष्यात एखादे घर बांधण्याची इच्छा असते. कोणी चौपाळा वाडा बांधत, तर कोणी साधे कौलारू घर. जो तो आपल्या ऐपतीप्रमाणे सौंदे घेऊन यायचा. दशरथ गवंडी सौंदे करत करत असताना काशिनाथला बरोबर घेऊन जायचे. पुढे पुढे गवंड्याबरोबर भिंत बांधण्यासाठी बरोबरीने काम करावे लागत. यातूनच काशिनाथ यांचा गवंडी म्हणून सुरुवात झाली.

दशरथ गवंडी पुन्हा आपल्या मूळ गावी परतल्यावर पिंपळगाव परिसरातील लोक काशिनाथ यांच्याकडे घरबांधणीचे काम घेऊन येऊ लागले, सुरुवातीला अनुभवानुसार लहान घर नंतर मोठे घर, एखादा शेतकरी आपल्या जनावरांसाठी गोठा बांधून घेत, भुईस्थित पाण्याची टाकी, स्वयंपाकघर असे नानाविध प्रकारचे गवंडी काम येण्यास सुरुवात झाली. पिंपळगाव परिसरातील खंडोबावाडी, अकलवाडी, कासारे, वडगाव दर्या, गार गुंडी कारेगाव, इत्यादी ठिकाणी पायी

प्रवास करून घरबांधणीचे काम करणे चालू होते. या कामांमध्ये कधी कधी काम वाढले तर तोटा होतो, तर कधी अगदी कटाकटीमध्ये मेळ बसत, पण फार कमी वेळा फायदा होतो. यामुळे संसाराचा ताळमेळ बसवणे फार अवघड होत असे. अगोदर लोकांना कामाचे बजेट द्यायचे, यातून काम वाढले की तेही याच बजेटमध्ये करून द्यायचे. म्हणाल की मग मात्र ताळमेळ बसत नव्हता. यातून घर मालक त्रागा करू लागत, पण काशिनाथ यांनी कधी काम अर्ध्यावर सोडून दिले नाही. यामुळे अनेक कामे मिळत गेली. लोकसंपर्क वाढला. १९७४-७५ मध्ये चुलते व काशिनाथ यांचेमध्ये शेतजमिनीवरून वाद झाला. कारेगावमधील पूर्वीची गहाण जमीन काशिनाथने सोडवली व चुलत्यांचे तोंडाला पाणी सुटले. यांचे रूपांतर पुढे भांडणात झाले. गावातील लोकांच्या मध्यस्थीने वाद मिटवून सर्वांना जमीन विभागून दिली, पण पिंपळगाव मधील जमीन मात्र चुलत्यांनी ठकाजीच्या नावे केली. अशाप्रकारे वडिलोपार्जित जमिनीचे हिश्या पासून लांब ठेवले गेले. आई देऊबाई , काशिनाथ राहीबाई व एक मुलगी अशा परिवाराला दिवस मावळतीकडे असताना घराबाहेर काढले. रात्रभर राहायचे कोठे हा प्रश्न भेडसावू लागला. यातच पुन्हा मदतीला आली ती माणसे ज्यांनी १९७२ च्या दुष्काळात एकमेकांना साहाय्य केले. बाबुराव वाघमारे (बाबू परीट) नरसू माकरे (नरसू रामोशी) यांनी पाठीशी खंबीर राहून आधार दिला. बाबुराव वाघमारे यांनी आपल्या वाड्यातील गाढवांच्या गोठ्याशेजारील जागा तात्पुरती राहाण्यास मोकळी करून दिली. नरसू माकरेचा पुतण्या भाऊ माकरे बिगारी कामावर काशिनाथ बरोबर असायचा, तो भांडण चालू असताना नेहमी काशिनाथच्या मागे असायचा. काही दगाफटका होऊ नये म्हणून नेहमी लक्ष ठेवून असायचा.

या परिस्थितीशी झुंजत असताना इंदिरा गांधींच्या नावे आलेली इंदिरा आवास योजना गावागावांत चालू झाली. त्यावेळचे सरपंच कृष्णाजी घुले यांचे कार्यकालात बनेमिया शेख (तांबोळी), नरसू माकरे, बाबुराव वाघमारे यांचे विनंतीवरून ग्रामपंचायतने घरकुल मंजूर करून दिले. घरकुलासाठी ग्रामपंचायतने जागा, पुढ्याचे पत्रे, बांबू, वासे देऊ केले. अर्धवट घर यावर उभे राहिले. घर बांधण्यासाठी लागणारा खर्च कमी पडू लागला. त्यातच पाणी प्रश्नही होताच. गावातील प्रमुख विहिरीवरून दलिताना पाणी भरण्यास बंदी होती. वस्तीतील आड लांब होता. पिण्यापुरते पाणी तिथून आणले जायचे, पण बांधकामासाठी आवश्यक पाणी आणणे अवघड व्हायचे. गावातील कोळी मदतीला आला. त्याने कावडीने पाणी आणून द्यायचे कबूल केले. घर बांधकामासाठी लागणारे दगड-गोटे, चिखलासाठी माती इत्यादी वस्तू बाबुराव वाघमारे यांच्या गाढवावरून वाहतूक करून आणून दिली. अशाप्रकारे हक्काचे घर तयार झाले. कधीकाळी

केलेली मदत कमी आली. पदरी दोन मुली आणि दोन मुले, आई व पत्नी असा संसार चालू झाला. भावाकडून हवी तशी मदत मिळत नव्हती. चुलते शंकर व अर्जुन यांनी भाऊ ठकाजी यास मुंबईतील आपल्या घरातून बाहेर काढले. तिथेही त्यांचे वाद वाढत राहिले. पुढे भाऊ ठकाजी कायम नोकरी मिळाल्यामुळे मुंबईत स्थाईक झाला.

चुलत्याने बरोबरचे वाद व यातून गावाकार्याची लाभलेली साथ सर्वकाही निभावून नेत होता. पुढे गावातील कर्तबगार व्यक्तींच्या सल्ल्याने विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीमध्ये मागासवर्गीय उमेदवार म्हणून दोन पंच वार्षिक काम केले. गवंडी कामामुळे वडगाव दर्या, अक्कलवाडी, कारेगाव, कासारे, गारगुंडी, गावातील शाळेचे काम इत्यादींमुळे लोकांच्या ओळखी वाढल्या. प्रसिद्ध समाजसेवक अण्णा हजारे यांचे हस्ते गावकरी मंडळींनी सन्मान केला. लोकांचा विश्वास वाढत गेला. लोक विश्वासाने घरबांधणीचे सौदे घेऊन यायचे. दशहरा, दिवाळी पाडवा मुहूर्तावर घरांची पायाभरणी सुरू करायची किंवा मुहूर्तमेढ रोवायचे. कुणा गरीबाचे काम आहे म्हणून टाळले नाही. गरीबाला देखील आपले घर बांधण्याचा हक्क आहे. भले तो पैसे कमी देई, पण घर झाले नंतर गवंड्याला सन्मानपूर्वक धोतरजोडी व नेहरूशर्ट देतानाचा चेहऱ्यावरील आनंद पैश्यांपेक्षा खूप मोठा असायचा. घर बांधताना घराची दिशा, घराचा वासा, दरवाजा, खिडक्या कुठे असाव्या याचे नियोजन केले जायचे. जेणेकरून घरात राहाणाऱ्या मंडळीना सुख-शांती-संपत्तीमध्ये नेहमी भरभराट होईल याचा विचार केला जायचा. हेच त्यांचे वास्तुशास्त्र आणि म्हणूनच लोक घर बांधण्याचे काम आवर्जून काशिनाथ यांना द्यायचे. अशी कामे करत असताना गावातील रोजंदारीवर येणाऱ्या तरुणांना अगदी चिखल करण्यापासून कामे करायला सांगत. जेणेकरून तो तरुण सर्व कामांत मुरेल, परिपक्व होईल. जर त्याला आवड निर्माण झाली, तर तो पुढे येऊन गवंडी काम करायला तयार होई. यातूनच पुढे बाळू कानिध्वज, पांडुरंग क्षीरसागर, संतोष उमाप असे कारागीर गावात तयार झाले.

गवंडी काम करत मुलांना शिकविले, आहे त्या परिस्थितीत शिक्षण घेत पुढे जायचे चालू होतेच. दुर्दैवाने काही दुःखद घटना वाट्याला आल्या, पण नेटाने संसार पुढे चालवत राहिले. अजूनही हार न मानता मुलामुलींचे संसार उभे केले. इतरांच्या घर उभारणीत राहीबाईंच्या साथीने स्वतःच्या संसाराचे कारागीर म्हणून आजही ठाम उभे आहेत.

‘घर असावे घरासारखे, नकोत नुसत्या भिंती
इथे असावा प्रेम-जिव्हाळा, नकोत नुसती नाती...’

गोपाळ कृष्ण गोखले राजकीय विचार

- प्रा. अमोल अनिल थोरात

प्रस्तावना -

आज या २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावरून मागे वळून पाहिले असता आपल्याला स्वातंत्र्योत्तर भारताची यशोगाथा सर्वप्रथम नजरेस पडते. मात्र त्यामागे ज्या स्वातंत्र्यवीरांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली ती मात्र आपल्याला म्हणावीशी लवकर नजरेस पडत नाही, किंबहुना आपल्याला त्या आहुत्यांची आठवणच काढावीशी वाटत नसावी. मात्र स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी आपले प्राण वेचले, ज्यांनी आपले आयुष्य त्यासाठी खर्ची घातले त्यांची आठवण काढल्याखेरीज आपण भविष्याकडे बघण्याच्या पात्रतेचे ठरत नाहीत. भूतकाळातील ठराविक स्वातंत्र्यवीर सर्वांच्या लगेच तोंडावर येतात. त्यातीलच ज्या स्वातंत्र्याचा आपण गवगवा करतो त्या स्वातंत्र्यवीरांमध्ये आपण ज्या महात्मा गांधींना त्याचा सगळ्यात मोठा वाटा देऊन बसतो, त्या महात्मा गांधींवर ज्यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला त्या गोपाळ कृष्ण गोखले यांना आपण विसरलेलो आहोत असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. म्हणूनच अशा एका गोपाळ कृष्ण गोखले नावाच्या विचारविश्वाची आठवण काढण्याचा हा एक प्रकारचा खटाटोप.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महाराष्ट्राने खूप मोठे योगदान दिलेले पाहायला मिळते. टिळक, रानडे, आगरकर, गोखले, फुले, शाहू, आंबेडकर किती तरी नवे सांगता येतील. यामध्ये काही ठरावीक नावे प्रकर्षाने घेतली जातात आणि ज्या नावांमुळे वाद अथवा संकोच होतो अशी नवे कसोशीने टाळण्याचा प्रयत्न होतो. मात्र एक बाब लक्षात घेणे गरजेचे असते ती म्हणजे 'नाण्याला दोन बाजू असतात'. त्यामुळे आपण आपल्याला वाईट अथवा संकुचित वाटणारी बाजू दुर्लक्षून चांगल्या बाजूकडे लक्ष देतो. मात्र संकुचित वाटणारी बाब अभ्यासणे पण गरजेचे असते.

गोपाळ कृष्ण गोखल्यांच्या बाबतीत त्यांचे धर्म व त्याविषयीच्या सुधारणा याविषयीचे विचार वादादित होते, मात्र आपण त्यामुळे त्यांच्या राजकीय विचारांकडे दुर्लक्ष करणे चुकीचे ठरते. म्हणूनच त्यांचे राजकीय विचार समजून घेणे गरजेचे वाटते. ते विचार आधुनिक भारताकडे आपल्या पाहण्याच्या नजरेस कदाचित

अंजन घातल्यासमान ठरावेत.

गोपाळ कृष्ण गोखले आणि नेमस्त राजकारण -

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचा जेव्हा आपण अभ्यास करतो तेव्हा विविध विचारांच्या लोकांनी एकत्रितपणे येऊन ब्रिटिश सत्तेविरोधी प्रतिकार केलेला आपणास पाहावयास मिळतो. त्यामध्ये असणाऱ्या दोन मतप्रवाहांबद्दल खूप चर्चा होते ते म्हणजे जहाल. ज्यामध्ये लाला लजपतराय, लोकमान्य टिळक, बिपीनचंद्र पाल आणि मवाळ गट ज्यामध्ये रानडे, गोखले...इ. नेत्यांचा समावेश होतो.

मवाळ नेत्यांनाच नेमस्त असेही म्हटले जाते, या नेमस्त विचारांच्या नेत्यांमध्ये गोखलेंचाही समावेश होतो. यांचा उद्देश एकच होतो तो म्हणजे १८५७ नंतर ब्रिटिशांचा पाडाव करण्याची शक्यता नसल्याने ब्रिटिशांसमोर सनदशीर मार्गाने प्रश्न मांडून त्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करणे हा होय.

नंतरच्या काळात हा विचार जरी मागे पडला असला, तरी स्वतंत्र भारतात विविध एन.जी.ओ., वेगवेगळे दबावगट याच मार्गाचा अवलंब करताना दिसतात. कारण नेमस्त विचार असणाऱ्यांचा असा समाज होता की, जे ब्रिटिश सरकार लोकशाहीवर आधारलेले आहे त्यावर जरी या मार्गाचा परिणाम होणार नसला, तरी ब्रिटिश लोकमतावर याचा नक्की परिणाम होईल आणि याच समजुतीनुसार नेमस्त काम करत राहिले. या विचारांची शिदोरी रानडे यांच्याकडून गोखले यांच्याकडे आणि नंतर काही काळ गांधींकडे गेलेली पाहायला मिळते.

गोपाळ कृष्ण गोखले आणि राज्यसंस्था -

गांधी असे म्हणायचे की गोखले हे त्यांचे राजकीय गुरू आहेत. कारण गांधींना मार्गदर्शन करणाऱ्यांमध्ये गोखले अग्रणी होते. त्याच पद्धतीने गोखले यांच्यावर रानडे यांचा प्रभाव होता. सोबत विविध पाश्चिमात्य विचारवंतांचाही प्रभाव होता. ज्यामध्ये मिल, बेन्थोम व मोर्ले, थॉमस दे-क्लॅंसी, डीडोरोट आणि व्हाल्टेअर, अशी नावे सांगता येतील. या सर्व विचारांमुळे त्यांचे विचार हे काहीसे आदर्शवादी, काहीसे वास्तववादी असलेले पाहायला मिळतात.

राजकीय अर्थकारणाच्या संदर्भात जेव्हा गोखले आदर्शवादी विचारांमधून बोलतात तेव्हा तेच गोखले आपल्याला त्यांनी तयार केलेल्या राजकीय मृत्युपत्रात वास्तववादी विचार मांडताना दिसतात. त्यांच्या मते प्रत्यक्ष व्यवहारात कायद्याचे राज्य प्रस्थापित व्हावे यासाठी त्यांनी राज्यसंस्था ही तीन वेगवेगळ्या पातळ्यांवर विकेंद्रित व्हावी असे मत मांडले. त्यामागे किमान राज्यसंस्था ही त्यांची संकल्पना होती.

घटनात्मक लोकशाही संस्थांच्या माध्यमातून सार्वभौमत्वाकडे जाण्याचा

त्यांचा विचार होता. जो आज आपल्याला त्रिस्तरीय शासन रचना दिसते. त्यामधून अस्तित्वात असलेला दिसतो. या शासन रचनेत कायद्याचे राज्य प्रस्थापित व्हावे असे म्हणतानाच गोखलेना न्यायव्यवस्था आणि प्रशासन यांचे एकत्रीकरण मान्य नव्हते. त्यांच्या मते प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचा न्यायव्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप नसावा. गोखलेंचे विचार हे ब्रिटिश व्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीला त्यावेळी पर्याय म्हणून आलेले असले तरी आजही ते तेवढेच वास्तविक वाटतात.

गोपाळ कृष्ण गोखले यांची विधिमंडळातील भूमिका -

गोखले हे मुळात राजकारणी नव्हते. राजकारणात येण्याआधी त्यांनी काही काळ शिक्षकी नोकरीही केली होती. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये त्यांनी जवळ जवळ दोन दशके नोकरी केली. मूळ गणितामधील पदवी घेतलेल्या, विविध विषयांमधील अभ्यास असणाऱ्या गोखलेंनी आपली अर्थशास्त्रीय चुणूक दाखवून दिली ती १८९५ मध्ये, या साली ब्रिटिश सरकारने भारताच्या खर्चासंदर्भात एक आयोग गठित केला होता.

भारतीय खर्चाचा तपशीलवार अभ्यास करून हा खर्च ब्रिटन व भारत यांच्यात समन्यायी पद्धतीने कसा विभागायचा हा या आयोगाचा मुख्य अजेंडा होता. या आयोगासमोर साक्ष नोंदविण्याची जबाबदारी रानडे यांनी गोखले यांच्यावर सोपवली व त्यांनीही हा निर्णय साजेसा ठरवला. ब्रिटिश सरकार कशाप्रकारे पिळवणूक करते आहे आणि याचा भारतावर कसा परिणाम होतो आहे हे त्यांनी दाखून दिले. सोबतच ब्रिटिशांच्या राजकीय धोरणाचाही निषेध केला.

२१ डिसेंबर १८९९ रोजी गोखलेंना बॉम्बे (मुंबई) विधिमंडळाचे सदस्यत्व मिळाले. या संधीचे सोने करत त्यांनी आपल्या पहिल्याच भाषणात शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या दुष्काळी मदतीमध्ये मध्यप्रांत व बॉम्बे प्रांत यांच्यामध्ये असणारी तफावत दाखवून दिली. त्याचप्रमाणे त्यांनी आज अस्तित्वात असणाऱ्या सहकारी संस्थाप्रमाणे व्यवस्था मांडली. त्यात ते म्हणतात की, सरकारने शेतकऱ्यांना कमी व्याजदरात कर्ज द्यावे व ते कर्ज फेडण्यासाठी काही व्यवस्था करावी, कारण शेतकरी हा सावकारी अत्याचाराला बळी पडतो आहे.

त्यांच्या या अभ्यासपूर्ण भाषणाने ब्रिटिशांना त्यावर प्रतिउत्तर देता येत नसे असेच त्यांच्या कार्यकीर्दीतील महत्त्वाचे भाषण त्यांनी शाही (Imperial) विधिमंडळात झाले. त्यामध्ये शिलकी अर्थसंकल्पाबद्दल वास्तविक परिस्थिती मांडत सरकारने नाजूक परिस्थितीत अधिकचा महसूल गोळा करणे चुकीचे असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्या या भाषणाने तत्कालीन व्हाईसरॉयने त्यांना 'सी.आय.ई' या किताबाने सन्मानित केले.

समारोप -

उदारमतवादी विचारांच्या गोखलेंनी तत्कालीन परिस्थितीत आदर्शवादी दृष्टिकोनातून तसेच वास्तववादी दृष्टिकोनातून ज्या संकल्पना मांडल्या त्या आज सत्यात उतरलेल्या दिसतात. त्यांच्यावर पडलेल्या वेगवेगळ्या विचारवंतांचा प्रभाव आणि त्यांनी अंगीकारलेल्या नेमस्त पद्धतीने, मागण्यांचा पाठपुरावा करणे तसेच शासनाच्या संबंधी त्रिस्तरीय शासनप्रणाली, कायद्याचे राज्य, शासनाच्या कमी हस्तक्षेप धोरणाची संकल्पना या त्यांच्या सर्व संकल्पना आज शासन व जनमानसात रुजलेल्या दिसतात. हे सर्व विचार भविष्यातील भारताला मार्गदर्शक ठरतात म्हणूनच गोपाळकृष्ण गोखले स्मरणात राहाणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची -

१. फाटक न.र., आदर्श भारत सेवक, १९६७, मौज प्रकाशन, मुंबई.
२. साने गुरुजी, नामदार गोखले- चरित्र, १९६६ व्हीनस प्रकाशन, पुणे (द्वितीय आवृत्ती) २१ फेब्रुवारी, १९१२- स्टेटसमन.
३. माधव दातार, गोखले आणि नेमस्त राजकारणाच्या समकालीन शक्यता, ऑक्टो.- डिसेंबर २०१५, समाज प्रबोधन पत्रिका, कोल्हापूर.
४. प्रकाश पवार, गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे राज्यसंस्थाविषयक विचार, ऑक्टो.- डिसेंबर २०१५, समाज प्रबोधन पत्रिका, कोल्हापूर.
५. जे.एफ.पाटील, गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे विधिमंडळातील कार्य, ऑक्टो.- डिसेंबर २०१५, समाज प्रबोधन पत्रिका, कोल्हापूर.

साम्यवादी विश्वक्रांतीचा कृतिशील पुरस्कर्ता - कार्ल मार्क्स

- प्रा. वनदास पांडुरंग पुंड

१९१८ साली झालेल्या रशियातील साम्यवादी क्रांतीच्या आणि १९४९ मध्ये चीनमध्ये झालेल्या साम्यवादी क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाचा मूळ प्रणेता. यहुदी वा ज्यू मातापितरांपासून पश्चिम जर्मनीतील व्हाइनलंड या प्रांतातील ट्रिर शहरात कार्लचा जन्म झाला. पित्याचे नाव हाइन्निख; पित्याचा वकिलीचा धंदा चांगला चालत होता. त्याला ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार करावा लागला; त्याला ज्ञानोदय आंदोलनामध्ये रस होता, त्याचे कांट आणि व्हॉल्सेअर हे आवडते लेखक. कार्लला वयाच्या ६व्या वर्षीच बाप्तिस्मा मिळाला. कार्लचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण ट्रिर याच गावी झाले. ज्या माध्यमिक विद्यालयात शिक्षण झाले त्याच्यावर सरकारची कडक नजर होती. कारण तेथे उदार स्वातंत्र्यवादी विचारांच्या प्रभावाखाली काम करणारे शिक्षक होते. कार्ल मार्क्सच्या कुमारवयातील लेखनामध्येच मानवजातिकरता ख्रिस्ताप्रमाणे आत्मयज्ञ केला पाहिजे या उदात्त भावनेची अस्वस्थता व्यक्त होते.

१८३५ मध्ये बॉनविद्यापीठामध्ये त्याला प्रवेश मिळाला. त्याने मानव्यविद्यांचा अभ्यासक्रम सुरू केला. ग्रीक व रोमन पुराणविद्या आणि कलेचा इतिहास हे विषय मार्क्सने निवडले होते. विद्यार्थ्यांच्या बहिःशाल कार्यक्रमांमध्ये त्याने खूप रस घेतला. तो द्वंद्वयुद्धामध्येही लढला आहे. विद्यार्थ्यांच्या राजकीय चळवळीमध्ये त्याने पुढारीपण केले. बंडखोर कविमंडळाचा सदस्य होऊन कविता लेखनही केले. विद्यार्थ्यांच्या राजकारणाला भरती आली होती. १८३६ साली बॉन शहर सोडून बर्लिन विद्यापीठामध्ये विधिशास्त्र (कायदा) आणि तत्त्वज्ञान या विषयांकरता प्रवेश मिळवला. विद्यापीठीय पदवी मिळण्यापूर्वीच तो डाव्या तरुण हेगेलवाद्यांच्या गटाचा सदस्य बनला आणि कडवा अनीश्वरवादी नास्तिक म्हणून प्रसिद्धीस आला. तेव्हाच त्याने जीवनातील एक सिद्धान्त निश्चित केला; तो म्हणजे 'धर्माची समीक्षा सर्वसमीक्षेचा प्रारंभ होय.' या त्याच्या नास्तिक्याच्या प्रसिद्धीमुळे प्रशियन सरकारने त्याला विद्यापीठातून काढून टाकले. मार्क्सचा अनीश्वरवाद अधिक खोलावला. तो लुडविग फायरबाख याच्या एसन्स ऑफ ख्रिश्चनिटी या ग्रंथामुळे.

या ग्रंथामुळेच कार्ल मार्क्स हेगेलपासून दूर गेला आणि त्याचे भौतिकवादी तत्त्वज्ञान अधिक पक्के झाले. हेगेलचा विरोध-विकासवाद आणि फायरबाखचा भौतिकवाद यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न मार्क्स सतत करित राहिला.

फ्रेंच साम्यवादाचा अभ्यास करण्याकरता मार्क्स पॅरिसला गेला. फ्रेंच आणि जर्मन कामगारवर्गाच्या साम्यवादी संघटनांशी त्यांचा संबंध आला. त्यात या संघटनांची विचारसरणी ओबडधोबड आहे, तिला नीट तर्कशुद्ध आकार नाही, हे मार्क्सच्या लक्षात आले; परंतु या कामगार संघटनांच्या जीवनाचा मानवी बंधुत्व हा स्थायीभाव झाला आहे; तो केवळ भाषेचा अलंकार राहिला नाही; हेही त्याला दिसले. याच काळामध्ये पहिला सुप्रसिद्ध ग्रंथ इकॉनॉमिक अँड फिलॉसॉफिक मॅन्युस्क्रिप्ट्स ऑफ १८४४ मार्क्सने लिहून काढला. याच वर्षी टोअर्ड द क्रिटिक ऑफ द हेगेलियन फिलॉसॉफी ऑफ राईट हा निबंध प्रसिद्ध झाला. धर्म ही जनतेची अफू आहे, हा मार्क्सचा निष्कर्ष या निबंधात आला असून, त्याचप्रमाणे कामगारांना उठावाचे आवाहनही त्यातच पहिल्यांदा आले आहे. जर्मन सरकारचे मार्क्सचे बारीक लक्ष होतेच. फ्रान्सच्या सरकारने जर्मन सरकारचा रोख लक्षात घेऊन मार्क्सला हद्दपार केले.

ब्रूसेल्सला आल्यानंतर तेथील २ वर्षांच्या काळात फ्रीड्रिख एंगेल्स याच्याशी समान ध्येयवादामुळे मैत्री दृढ झाली; ती जन्मभर टिकली. एंगेल्सचा इंग्लंडमध्ये मॅचेस्टर येथे कापड कारखाना होता. त्यात त्याला १८६४ पासून चांगली मिळकत होत होती. त्यावेळच्या इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचेही अनुकूल-प्रतिकूल परिणाम त्याला अभ्यासावयास मिळाले. द कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो ही पुस्तिका एका विलक्षण परिस्थितीमध्ये मार्क्स आणि एंगेल्स यांनी लिहिली आणि ती प्रसिद्ध झाली. या मंडळींनी मार्क्सकडे एक प्रतिनिधी पाठवून त्याला विनंती केली, की तू आमच्या या लीगचा सभासद हो. मार्क्स एंगेल्ससह त्या लीगमध्ये सामील झाला. त्या लीगचे नाव बदलून 'कम्युनिस्ट लीग' असे ठेवले. मार्क्स आणि एंगेल्सना कार्यक्रम आखण्यास सांगितले. १८४७ च्या डिसेंबरपासून १८४८ च्या जानेवारी अखेरपर्यंत खपून कम्युनिस्ट जाहीरनामा त्यांनी तयार केला आणि तो लीगने स्वीकारला. १८४८ हे वर्ष युरोपमधील राजकीय बंडे व त्यांच्या पराभवांचे वर्ष होय. या वर्षातील परिस्थितीचे पृथक्करण कार्ल मार्क्सने गंभीरपणे केले. निष्कर्ष काढला, की कामगारवर्गाचे वैचारिक शिक्षण पक्के व्हावयास पाहिजे. कामगार पक्षाने इतर पक्षांशी तडजोड करावी, ध्येयवादाला मर्यादा घालणे भाग पडले, मार्क्सचा १८५० ते १८६४ हा काळ मानसिक यातना आणि कौटुंबिक, आर्थिक विवंचना यांमध्ये गेला. लंडन येथे दारिद्र्य आणि कौटुंबिक आपत्तीशी तोंड देत असतानाच कार्ल मार्क्सने आपला बौद्धिक व्यासंग अधिक

निष्ठेने आणि एकाग्र चिंताने चालविला. ब्रिटिश म्युझियमचा त्याने चांगला उपयोग करून घेतला. मानवाचा आर्थिक आणि सामाजिक इतिहास या विषयावर त्याने आपले चित्त केंद्रित केले. इतिहासाची भौतिक उपपत्ती हा सिद्धांत त्याने ऐतिहासिक घटनांच्या आधारावर परिष्कृत केला. त्याची सारभूत मांडणी १८५९ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या ए काँट्रिब्यूशन टू द क्रिटिक ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी या अर्थशास्त्रावरील त्याच्या पहिल्या पुस्तकात त्याने केली.

१८७० मध्ये फ्रेंच-जर्मन युद्धात फ्रान्सचा पराभव झाला. त्यानंतर १८७१च्या मार्चमध्ये पॅरिस येथे पॅरिस कम्युन नावाची क्रांतिकारी संघटना निर्माण होऊन तिच्या हाती पॅरिसची राजकीय सत्ता आली. या पॅरिस कम्यूनला मार्क्सने संपूर्णपणे पाठिंबा दिला. मार्क्सचे राजकीय व्यक्तिमत्त्व आत्तापर्यंत स्थानिक लोकांनाच माहीत होते. ते सगळ्या युरोपच्या दृष्टीसमोर आले; त्याला आंतरराष्ट्रीय स्थान प्राप्त झाले. त्या पॅरिस कम्यूनबद्दल त्याने काढलेले प्रसिद्ध उद्गार असे, 'या श्रेयाशी तुलना होऊ शकेल असे एकही उदाहरण इतिहासात सापडायचे नाही. या क्रांतीमध्ये जे हुतात्मे स्वतःची आहुती देऊन गेले, त्यांना कामगार वर्गाच्या श्रेष्ठ हृदयमंदिरात शाश्वत स्थान प्राप्त झाले आहे.' एंगेल्सच्या मताप्रमाणे 'पॅरिस कम्यून' हे इतिहासातील कामगार हुकूमशाहीचे पहिले उदाहरण होय. वरील लेखामुळे फर्स्ट इंटरनॅशनलचा नेता म्हणून मार्क्सचे नाव सर्व युरोपभर गाजले. ३० मे १८७१ मध्ये हे पॅरिस कम्युन दडपून टाकण्यात आले. कार्ल मार्क्सने पॅरिस कम्यूनला उचलून धरले हे जॉर्ज ओजरसारख्या इंग्लिश मजूर-नेत्याला मान्य नव्हते. इंग्लिश संसदेने १८६७ साली कामगारवर्गाला मतदानाचा हक्क सम्मत केला. त्यामुळे कामगार संघटनांना राजकीय कृती करण्यास आवश्यक असे व्यापक स्वतंत्र्य लाभले. उदारमतवादी पक्षाला त्यावेळी इंग्लंडमध्ये महत्त्व होते. त्याच्याशी सहकार्य करून कामगारवर्गाचे प्रश्न चांगल्या रीतीने निर्णित होतील, असा कामगार नेत्यांना विश्वास उत्पन्न झाला. त्यामुळे मार्क्सची भूमिका अतिरेकी म्हणून अमान्य झाली.

अखेरच्या १० वर्षांच्या कालखंडात मार्क्सच्या सर्जनशक्तीला उतरती कळा लागली. 'खिळलेला मानसिक निरुत्साह' असे या अवस्थेला मार्क्सनेच स्वतः निर्दिष्ट केले आहे. रशियन साम्राज्यशाही ही सर्वांत मोठी प्रतिगामी शक्ती युरोपात आहे आणि तिचा नाश झाल्यानंतरच कामगारवर्गाच्या उत्साहशक्तीला प्रेरणा मिळून राजकीय सामर्थ्य प्राप्त होईल आणि ही गोष्ट युरोपमध्ये युद्धाचा भडका उडूनच घडणे शक्य आहे, असे त्याला वाटत होते. १८८१ मध्ये अलेक्झांडर दुसरा हा रशियाचा झार रशियन अतिरेक्यांनी ठार केला; या अतिरेक्यांच्या निःस्वार्थी हुतात्मेपणाची भावपूर्ण प्रशंसा कार्ल मार्क्सने केली. शेवटची काही वर्षे मार्क्सने आरोग्यधामामध्येच काढली. २ डिसेंबर १८८१ मध्ये त्यांची अत्यंत

प्रिय पत्नी कालवश झाली. त्यामुळे तो खचला. त्याची सगळ्यात वडील मुलगी जैनी लॉगें ११ जानेवारी १८८३ मध्ये निवर्तली आणि नंतर २ महिन्यांतच कार्ल मार्क्सची जीवितयात्रा संपली. इंग्लंडमधील हायगेट सिमेटरमध्ये त्याचे दफन झाले. त्यावेळी एंगेल्सने श्रद्धांजली अर्पण करताना म्हटले, की मार्क्सने दोन मोठे शोध सिद्ध केले: (१) मानवी इतिहासाच्या विकासाचा नियम आणि (२) भांडवलशाही समाजरचनेचे गतिकत्व. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मार्क्स हा मुख्यतः क्रांतिवादी होता. त्याच्या हयातीतच तो अत्यंत द्वेषास आणि निंदेस पात्र झाला; परंतु कोट्यवधी क्रांतिकारकांना तो अत्यंत आवडत होता, पूजनीय वाटत होता आणि ते त्याच्या मृत्यूने पराकाष्ठेचे व्यथित आणि दुःखित झाले.

दास कॅपिटल (भाग १) हा त्याचा उत्कृष्ट म्हणून प्रसिद्ध असलेला ग्रंथ होय. इंटरनॅशनल वर्किंग मेन्स असोसिएशन या संघटनेने कामगारांचा पवित्र ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचे वर्णन केलेले आहे. बर्लिन येथे १८६७ मध्ये हा ग्रंथ प्रथम प्रकाशित झाला आणि १८७३ मध्ये त्याची दुसरी आवृत्ती निघाली. मार्क्सने भाग दोन आणि तीन हेही लिहिले; परंतु त्यांचे संपादन करून एंगेल्सने मार्क्सच्या देहान्तानंतर १८८५ आणि १८९४ मध्ये क्रमाने प्रसिद्ध केले. मार्क्सने इंग्लिश भांडवलशाहीचे अवलोकन केले, इंग्लिश अर्थशास्त्राच्या परिभाषेतच आपले अर्थशास्त्रीय विचार व्यक्त केले. भांडवलशाही समाजव्यावस्था ही प्रत्येक समाजरचनेसारखीच, जिवंत शरीरासारखी रचना आहे. तिचा विकास तिच्या अंतर्गत स्वभावनियमानेच होतो. नफा मिळविण्याची प्रवृत्ती अपयशी होऊ लागली, नफा कमी होऊ लागला म्हणजे संबंध समाजरचना डळमळते; भांडवलशाहीचा नाश होतो आणि तिच्या ठिकाणी अधिक उच्च दर्जाच्या समाजसंस्थेची स्थापना होते. ब्रिटिश कामगारवर्गाचे दैन्य व दुर्दशा मार्क्सने पाहिली आणि मोजली आणि त्यावरून भविष्यवाद काढला, की या भांडवलशाहीच्या खासगी संपत्तीवर खिळा ठोकळा जात आहे आणि ज्यांनी लुटले ते लुटले जाणार आहेत.

संदर्भ सूची -

१. Berlin, Sir Isaiah, Karl Marx : His Life and Environment, Oxford, 1963.
२. Korsch, Karl, Karl Marx, New York, 1963.
३. Mehring, Franz, Karl Marx : The Story of His Life, New York, 1935.
४. Nikolaevskii, Boris ; Manchen-Heifen, Ott, Karl Mark : Man and Fighter, Chicago, 1936.
५. Ruhle, Otto, Karl Marx : His Life and Work, New York, 1929.

सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते-पाटील

- प्रा. दुर्गा बलभीम भोसले

सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यातील अकलूज गावात विविध क्षेत्रांत काम करून सुधारणा घडवून आणून २० वर्षे आमदार म्हणून गाजलेले, नावाजलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणजेच सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते पाटील. शेती क्षेत्राचा विकास करून अकलूज परिसराला नंदनवन बनवण्याचे काम शंकररावांनी केले, म्हणून त्यांना अकलूजचे भाग्यविधाते मानले जाते.

शंकरराव मोहिते पाटील यांचा जन्म १४जानेवारी १९१८ रोजी एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात झाला. त्यांच्या आईचे नाव कृष्णाबाई, तर वडिलांचे नाव आनंदराव माने-पाटील असे होते. त्यावेळी नारायणराव मोहिते पाटलांकडे गावची पाटीलकी होती. नारायणरावांची लक्ष्मीबाई यांना मथुरा व कृष्णाबाई नावाच्या दोन मुलीच होत्या, मुलगा नव्हता. म्हणून पुढे नारायणरावांच्या निधनानंतर त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी आपली कन्या कृष्णाबाई हिचा पुत्र शंकरराव यांना दत्तक घेतले आणि अशा प्रकारे शंकरराव माने- पाटीलांचे शंकरराव मोहिते-पाटील झाले.

शंकररावांनी ऐन तारुण्याच्या सुरुवातीसच गरीब, असाहाय्य लोकांचा पुढारी म्हणून काम करण्यास सुरुवात केली. इंग्रजांच्या तावडीतून भारताची सुटका करण्यासाठी सुरू असलेल्या स्वातंत्र्य चळवळीत सुद्धा ते सहभागी झाले. इंग्रजांना देशाबाहेर काढण्यासाठी महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या 'चले जाव' आंदोलनाला शंकररावांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह पाठिंबा दिला. याच काळात द्वेष भावनेतून गांधीजींची हत्या करण्यात आली होती त्यामुळे संपूर्ण देशात अशांतता निर्माण झाली. अशावेळी शंकरराव, मारुतराव व सदाशिवराव या तिन्ही भावांनी अकलूज व आसपासच्या परिसरात शांतता प्रस्थापित करण्याचे काम केले. तसेच गणपतराव मगर, बळवंतराव सोनवणे, रघुनाथ माने गुरुजी, सुतार, कुंभार अशा सहकाऱ्यांनी सहभागी होऊन ही चळवळ समाजात जागृत ठेवण्याचे कार्य केले. या स्वातंत्र्य चळवळीतील सांगलीचे वसंतदादा पाटील, क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा मोठा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. शंकररावांचे राजकीय क्षेत्रात पाऊल पडत असतानाच त्यांच्या विरोधी शत्रूंमध्ये वाढ होऊन वेगवेगळे गट निर्माण झाले. त्यामधूनच

शंकरराव हे मोठ्या प्रमाणात दहशतवाद, दंगली घडवून आणत आहे अशा प्रकारच्या तक्रारी सरकारकडे गेल्या. याचा परिणाम म्हणून भारत सुरक्षा कायद्याअंतर्गत त्यांना कैद करून वेळोवेळी वेगवेगळ्या तुरुंगात पाठवण्यात आले. त्यामुळे त्या तुरुंगात असणाऱ्या मोठमोठ्या नेत्यांशी त्यांचा परिचय झाला. तुरुंगात असताना त्यांनी खूप मोठ्या प्रमाणात वाचन व चिंतन करून प्रगल्भ अशा प्रकारचे व्यक्तिमत्त्व निर्माण केले. तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर तालुक्याच्या विविध स्तरांवरील सहकारी संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सुपरवायझिंग युनियनच्या निवडणुकीत ते निवडून आल्यानंतर अकलूज ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीत प्रगती पॅनेलमधून होतकरू तरुणांनी उभे केले व पूर्ण प्रगती पॅनेल निवडून आणले आणि शंकरराव हे अकलूजचे सरपंच बनले.

शेतकऱ्यांची शेतीला आवश्यक असणाऱ्या पाण्याची समस्या सोडवण्यासाठी सामुदायिक विहीर प्रकल्प सुरू केला. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना मोठ्या विहिरी खणणे शक्य नव्हते; परंतु शंकररावांनी सहकाराच्या साहाय्याने पाणी व येथे १०० फूट रुंद, १०० फूट लांब आणि ३० फूट खोल अशी पहिली सामुदायिक विहिर खणून २०० एकर कोरडवाहू जमीन ओलिताखाली आणली. मंत्रिमंडळातून हा प्रकल्प मंजूर करून आणल्यानंतर शेतकरी सहकारी पतसंस्था व भू-विकास बँकांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना दीर्घ मुदतीची कर्जे उपलब्ध करून दिली. याच दरम्यान शंकररावांनी वेगवेगळ्या देशांचे दौरे करण्यास सुरुवात केली. जपानमध्ये झालेल्या कृषी प्रदर्शनाचा आदर्श घेऊन आपल्या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनीसुद्धा शेतीपूरक व्यवसाय करावेत हे पटवून देण्यासाठी बंगळूर वरून ९ संकरित गाई आणल्या. या गाई आपल्या सामान्य साध्या गाईपेक्षा जास्त दूध देतात हे जिल्ह्यातील वेगवेगळ्या मोठ्या बाजारपेठांमध्ये प्रात्यक्षिके दाखवून शेतकऱ्यांचे मन परिवर्तन केले. 'पाळाल जर्सी तर जीवनात सरशी' हे त्यांचे घोषवाक्य होते. त्यांच्या या प्रयत्नातून अकलूजमध्ये धवलक्रांती घडून आली. शेतकऱ्यांच्या दुधाला योग्य दर मिळावा यासाठी शंकररावांनी २७ जानेवारी १९७६ रोजी 'शिवामृत दुग्ध उत्पादक सहकारी संघा'ची स्थापना केली.

ज्याप्रमाणे विठ्ठलराव विखे-पाटील यांनी प्रवरानगर येथे सहकारी तत्वावर आधारित देशातील पहिला सहकारी साखर कारखाना सुरू केला, त्याचप्रमाणे आपणही सहकारी साखर कारखाना उभारावा असे शंकररावांना सतत वाटत होते. कारण खासगी साखर कारखाने शेतकऱ्यांचा ऊस कमी दराने घेतात आणि तो जास्त दराने विकून श्रीमंत होतात, शेतकरी मात्र आहे त्याच ठिकाणी राहातो याची जाणीव त्यांना झाली होती. साखर कारखान्याच्या नाव नोंदणीसाठी आवश्यक असलेल्या १० लाख रुपयांपैकी ४ लाख रुपयांची मदत ही त्या वेळचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी केली होती.त्यांच्या मदतीची जाणीव म्हणून त्यांच्या

देश आणि विदेशातील विविध... पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान ८५ ६०

नावाने 'यशवंतराव सहकारी साखर कारखाना' सुरू केला आणि तेव्हापासूनच त्या ठिकाणचे नाव यशवंतनगर असे पडले. तसेच भाऊ सदाशिव यांच्या स्मरणार्थ 'सदाशिवराव सहकारी साखर कारखाना' त्यांनी सुरू केला. शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य दर मिळावा यासाठी २ मार्च १९५० रोजी 'कृषी उत्पन्न बाजार समिती'ची स्थापना केली. याचबरोबर सहकारी ग्राहक संस्था, बिगर शेती सहकारी संस्था, बँका, पतसंस्था, वाहतूक सहकारी संघ, सहकारी फलोत्पादक संघा'ची स्थापनाही त्यांनी केली. १९६५ मध्ये कुक्कुटपालन योजना सुरू केली. अकलूज गावच्या आसपासच्या परिसरातील बेरोजगार तरुणांना प्रशिक्षण देऊन रोजगार मिळण्यासाठी १९६८ मध्ये जवाहर को-ऑपरेटिव्ह मेकॅनिकल वर्कशॉपची स्थापना केली. सूत गिरणीची स्थापना करून अनेक बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे कार्य त्यांनी केले. १९७२ मध्ये पडलेल्या भीषण दुष्काळामध्ये त्यांनी जनावरांसाठी ठिकठिकाणी छावण्या सुरू करून जनावरांना चारा-पाणी उपलब्ध करून दिले. याचबरोबर अकलूज आणि आसपासच्या परिसरात लोकांना टँकरच्या मदतीने पाणी उपलब्ध करून दिले त्यामुळे आसपासची गावेही अकलूजमध्ये येऊन स्थित झाली. शंकरावांनी २३ एप्रिल १९७५ मध्ये महाराष्ट्र सहकारी साखर कारखान्याचे अध्यक्षपद, १९७७ मध्ये महाराष्ट्र प्रदेश खजिनदारपद, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व भू-विकास बँकेचे अध्यक्षपद अशा मिळालेल्या वेगवेगळ्या पदांचा उपयोग जनहितासाठी, लोककल्याणासाठीच केला.

याच काळात समाजात जातिभेद, जातीयतावाद, अस्पृश्यता होती. कोणत्याही मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश दिला जात नव्हता; त्यामुळे पंढरपूरचे विठ्ठल मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले व्हावे यासाठी साने गुरुजींनी उपोषण सुरू केले होते. शंकरावांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह या उपोषणाला पाठिंबा देऊन विठ्ठल मंदिर अस्पृश्यांकरिता खुले होईपर्यंत ते त्यांच्या सोबतच राहिले. परत आल्यानंतर अकलूजचे पानवट हे अस्पृश्यांसाठी खुले करून दिले. १९७६मध्ये लोहार समाजातील वधू-वरांचा सामुदायिक सोहळा देखील शंकरावांनी घडवून आणला. मातंग समाजातील लोक हे हस्तकलेच्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या वस्तू बनवून आपला उदरनिर्वाह करत होते त्यांच्यासाठी त्यांनी बँकेकडून कर्जे उपलब्ध करून दिली. तसेच गोदामे उपलब्ध करून दिली. अशा पद्धतीने यातूनच त्यांनी सर्व जातीय विकास साधण्याचा प्रयत्न केला.

वास्तविक पाहता शंकरराव हे जास्त शिकलेले नव्हते. शाळेची फी भरण्याअभावी शिक्षण सोडावे लागले याची खंत त्यांना नेहमी वाटत होती. महात्मा फुले यांनी सांगितलेल्या 'विद्येविना मती गेली, मतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके सारे अनर्थ एका अविद्येने केले.' या विचारांनी प्रभावित होऊन आपल्या परिसरातील तरुणांना शिक्षण

मिळावे यासाठी त्यांनी त्यांच्या मालकीची ११एकर जमीन दिली. व 'अकलूज शिक्षण प्रसारक मंडळ संस्थे'ची स्थापना केली. या संस्थेच्या वतीने ११ जून १९४८मध्ये विजय वसतिगृह व १ मार्च १९४९ रोजी शिक्षण प्रसारक मंडळ विद्यालय नावाचे हायस्कूल सुरू केले. जुलै १९६५ मध्ये टेक्निकल हायस्कूलचे वर्ग सुरू केले. पाटील वस्तीवर कृष्णानंद विद्यामंदिर, मांडकी, कुरभावी, फोंडशिरस, सदाशिवनगर आणि त्याचबरोबर माढा तालुक्यातील पिंपळनेर येथेही हायस्कूल सुरू केले. भाऊ सदाशिव यांच्या स्मरणार्थ अकलूजमध्ये 'सदाशिवराव माने विद्यालय' ची स्थापना केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या प्रेरणेने प्रेरित होऊन आपल्या परिसरातील तरुणांना देखील उच्च शिक्षण मिळावे यासाठी त्यांनी अकलूज कॉलेजची स्थापना केली. विद्यार्थ्यांचा विकास होण्यासाठी त्यांना इंग्रजी येणे आवश्यक आहे याची गरज जाणून त्यांनी ग्रीन फिंगर्स रेसिडेन्शियल स्कूल नावाची इंग्रजी माध्यमाचे शिक्षण देणारी पहिली शाळा १५ जुलै १९७५ मध्ये सुरू केली. ५ सप्टेंबर १९७६रोजी शिवरत्न शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.

शंकररावांनी महिला सबलीकरणासाठी सुद्धा खूप प्रयत्न केले. त्यांना स्त्रियांचा खूप आदर होता. तमाशा हे त्यावेळचे पारंपरिक लोककला, लोकनृत्य होते.त्यांनी तमाशा कलावंतांच्या समस्या सोडवण्यासाठी तमाशा परिषदेची स्थापना केली व अकलूजला मोठा तमाशा उत्सव भरविला. त्यामुळे ते तमासगिरांमध्ये सुद्धा प्रसिद्ध झाले होते. अकलूज परिसरातील तरुणांना लहानपणापासूनच वाद्यांचे ज्ञान व्हायला हवे यासाठी जानेवारी १९७८ मध्ये शिवपार्वती बालवाद्यवृंदाची स्थापना केली. तरुणांमध्ये खेळाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी प्रताप क्रीडा मंडळाची स्थापना केली. अकलूजच्या आसपासच्या परिसरातील तरुणांमध्ये कुस्तीगीर मल्ल तयार व्हावेत यासाठी कुस्तीगीर परिषद स्थापन केली व महाराष्ट्र केसरी कुस्तीगीर स्पर्धा भरविल्या. शंकरावांनी सहकाराचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून केलेल्या यशस्वी कार्यामुळे संकेश्वर मठाच्या शंकराचार्यांनी त्यांना सहकार महर्षी ही पदवी दिली व तेव्हापासून ते सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते पाटील म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

शंकरराव हे देहेरूपाने जरी आपल्यात नसले, तरी कृषी, कला, क्रीडा, राजकीय, जातीय, सामाजिक, शिक्षण अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील त्यांच्या कार्यामुळे ते अजरामर झाले आहेत.

संदर्भ सूची -

१. हरिचंद्र मगर महाराष्ट्राचे शिल्पकार शंकरराव मोहिते-पाटील.
२. वृत्त दर्पण मसिक.

श्रेष्ठ मानवतावादी : महात्मा जोतीराव फुले

- प्रा. सुखदेव विष्णू कोल्हे

धर्मविचारांत आणि समाजसुधारणा करण्यात ज्यांनी आपल्या कृतीने महाराष्ट्रात क्रांती घडवून आणली. अशा थोर पुरुषांत महात्मा फुले हे प्रमुख होते. जोतीराव हे उच्च कोटीचे मानवतावादी समाजसुधारक होते. जोतीरावांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ साली गोन्हे घराण्यात झाला. गोविंदराव व चिमणाबाई यांना राजाराम व जोतीराव ही दोन मुले होती. बालवयातच आईचे छत्र हरपलेल्या दोन्ही मुलांना गोविंदरावांनी मोठ्या प्रेमाने वाढविले, शाळेत घातले. जोतीरावांना इंग्रजी शिक्षणाचे वेध लागले होते, मार्गात अनंत अडचणी आल्या तरीही जोतीरावांनी चिकाटी सोडली नाही.

कर्मठ समाजाशी टक्कर देताना जीव मेटाकुटीला आलेल्या गोविंदरावांना जोतीरावांना शिकवणे कठीण बनत गेले. जोतीरावाला शाळेतून काढून शेतीत घातले, जोतीरावांनी शेतीची कामे केली, रात्रीचे वाचन सुरू ठेवले. पुढे मुन्शी गफारबेग आणि फादर लिजिट यांच्यामुळे जोतीरावांना पुन्हा स्कॉटिश मिशनच्या इंग्रजी शाळेत घातले. मिशनशाळेत इंग्रजी भाषेचा चांगला अभ्यास झाला. इथेच 'राईटस् ऑफ मॅन' हे छान पुस्तक त्यांना वाचायला मिळाले. 'मानवी हक्क आणि कर्तव्ये' या विषयावर जोतीरावांनी खूप विचार केला. आपल्या देशातील दडपलेल्या लोकांच्या उद्धारासाठी आपणही काहीतरी केले पाहिजे. अज्ञान आणि दुष्ट रूढी दूर करण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत. हे विचार जोतीरावांच्या डोक्यात थैमान घालू लागले.

लोकसेवेचे व्रत चालविणाऱ्याने मनाबरोबर शरीरही खंबीर केलं पाहिजे या विचाराने जोतीराव लहूजी बुवांच्या तालमीला जाऊ लागले. १८४१-१८४७ या कालावधीत त्यांचे इंग्रजी शिक्षण पूर्ण झाले. त्यावेळी इंग्रजी शिकलेल्या लोकांना सरकारी नोकरीत मोठा मान मिळायचा, पण जोतीरावांनी नोकरीच्या फंदात न पडता लोकसेवेचा खडतर मार्ग पत्करला. १८४८ मध्ये मित्राच्या लग्नाला गेलेले असताना लग्नाच्या मिरवणुकीत पगडी पंडितांकडून अपमान झाला. या अपमानातून जोतीरावांना खूप दुःख झाले. सारे धर्मग्रंथ सांगतात की, सारी माणसे त्या एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत, सारे समान आहेत, उच्च-नीच

कोणीच नाही. असे असताना मग ह्या काही विशिष्ट शिष्टांनी अशी बंधने का घातली असा प्रश्न त्यांना पडला..

इंग्रजी शिकलेल्या जोतीबांच्या मनाची आणि आचार-विचारांची जडणघडण आगळीच होती. समाजातील अधोगती थांबावी, समानतेची नवी जाग यावी, राजकीय सुधारणांपेक्षा सामाजिक सुधारणांची नवी दिशा लोकांना दाखवावी यासाठी जोतीबांनी क्रांतीचा झेंडा हाती घेतला, त्याकामी त्यांना सावित्रीबाईंची खूप मोठी साथ मिळाली. जगातील अनेक सुधारकांची चरित्रे त्यांनी अभ्यासली. जातीपातीमधील उच्चनीचता, सामाजिक-मानसिक गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी त्यांनी आपले जीवन अर्पण करण्याचा चंग बांधला.

समानतेचे, साऱ्या सुधारणांचे मुळ म्हणजे शिक्षण. जोतीबांनी शिक्षणप्रसाराच्या सेवाकार्याला सुरुवात केली. सदाशिव गोवंडे सोबत जोतीराव एके दिवशी अहमदनगरला गेले होते, तिथे अमेरिकन मिशनच्या मिसिस फेरार यांनी चालविलेली मुलींची शाळा त्यांना पाहायला मिळाली, त्या शाळेचे कामकाज पाहून आपणही अशीच मुलींची शाळा प्रथम पुण्यात काढावी असा जोतीबांनी निश्चय केला.

एक स्त्री शिकली तर सारे कुटुंब ती सुधारेल या विचाराने जोतीबांनी आपल्या कुटुंबाला-सावित्रीला प्रथम शिक्षण दिले. १८४८ साली बुधवार पेठेत भिड्यांच्या वाड्यात शूद्रातिशूद्रांसाठी पहिली शाळा सुरू केली. त्यांच्या मदतीला स्वतः सावित्रीबाई शाळेत जाऊन मुलींना शिकवू लागल्या. सगुणा, फातिमा ह्या मदतीला आल्या. मात्र यामुळे प्रतिष्ठित धुरिणांमधील काही लोकांच्या अंगाचा तिळपापड झाला. अंगावर शेंण-चिखल टाकून सावित्रीचा छळ केला. छळ, शिव्याशाप शांतपणाने सोसले. काहींनी गोविंदरावांचे कान फुंकले. मुलगा व सून बिघडल्याचे सांगितले. ते ख्रिस्ती होतील, धर्म-वंशही बुडेल, हे कार्य थांबवले नाही, तर आम्ही तुम्हाला वाळीत टाकण्याचे ठरविले. यातून गोविंदरावांनी दोघांनाही घराबाहेर काढले, जोतीबांनी स्वतंत्र संसार थाटला आणि शिक्षणप्रसाराचे कार्य नव्या जोमाने, जिद्दीने चालू ठेवले.

पुण्यातील अनेक पेठांत शाळा काढल्या. सर्व जातींच्या मुलामुलींबरोबर प्रौढ स्त्री-पुरुषांचीही सोय केली. 'शिक्षण आणि संस्कार' या दोन समांतर रुळावरूनच माणसाच्या सुखी जीवनाची गाडी चालते ही त्यांची भावना होती. जोतीरावांच्या शाळांना अनेक शिक्षणप्रेमींनी व जिवलगानी साहाय्य केले. पुण्यात पहिले मोफत वाचनालय जोतीरावांना काढता आले, त्यांच्या थोर कामगिरीची कीर्ति थेट लंडनमध्ये पोहोचली. १८५२ रोजी पुण्यात मेजर कॅंडी यांच्या अध्यक्षतेखाली ज्योतीरावांचा जाहीर सत्कार झाला.

शाळेतील वाढते काम चालू असताना एकदा मारेकरी जोतीरावांचा शिरच्छेद करण्यासाठी घरात घुसले, पण मानवतावादी जोतीरावांची खरी ओळख त्यांना

देश आणि विदेशातील विविध... पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान ७५ ६४

पटल्याने त्यांनी जोतीरावांच्या पायावर डोकं ठेवले, ते शिष्य बनले. अस्पृश्यांसाठी आपल्या घरचा हौद देखील पाणी भरण्यासाठी सर्वांना खुला केला. स्वतःला मूलबाळ नसल्याचे दुःख त्यांनी केले नाही. सावित्रीबाईंना मूल होत नाही म्हणून दुसरे लग्नही केले नाही. अनाथ मुले शोधून त्यांच्यासाठीच आधारघर चालविले. विधवेच्या पोटी जन्मलेल्या यशवंतास मुलगा मानून दत्तक घेतले. विधवांच्या बाळंतपणासाठी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' काढले.

शिवछत्रपतींच्या समाधीचे दर्शन घेण्यासाठी रायगडावर गेले. झाडाझुडुपाचे माजलेले जंगल समाधीभोवती पसरलेले होते. समाधीची ती अवस्था पाहून जोतीरावांना भडभडून आले. तो सर्व परिसर त्यांनी स्वच्छ केला. त्या जागेवर भक्तिभावांनी रानफुले वाहिली, तिथली माती कपाळी लावली. ज्यानं आपला प्रतिपाळ केला त्या शिवरायांच्या समाधीवर डोके टेकवून आदराने वंदन केले.

जोतीरावांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी 'सत्यशोधक समाज' नावाची संस्था स्थापन केली. 'सत्यासाठी झटणे' हाच या संस्थेचा हेतू होता. सर्व जाति-जमातींच्या लोकांना या सत्यशोधक समाजाचा सभासद होण्यास मोकळीक होती. 'सर्वसाक्षी जगत्पती। त्याला नकोच मध्यस्थी' हे तत्त्व सत्यशोधक समाजाचे होते. पुरोहिताशिवाय लग्न व धार्मिक विधी आपले आपणच करावेत. मध्यस्थांची यामध्ये गरज नको.

२ मार्च १८८८ रोजी पुण्यात एक मोठा समारंभ होता. इंग्लंडच्या महाराणीचे काका ड्युक ऑफ कॅनॉट इकडे हिंदुस्थानच्या भेटीला आले होते. कलकत्ता, मुंबई पाहून पुण्याला आले होते. हरीरावजी नावाच्या गृहस्थानं त्या मोठ्या समारंभाची छान व्यवस्था केली होती. अनेक सरदार, जहागीरदार, संस्थानिक राजे यांना निमंत्रणे गेली होती. हरीरावजींनी खास मित्रांसोबत जोतीरावांनाही बोलावले होते. डोक्यावर पागोटे, कमरेला पंचा, अंगात बाराबंदी, खांद्यावर घोंगडी, हातात वाकडी काठी आणि पायात तुटक्या वहाणा असा जोतीरावांचा खेडवळ अवतार होता. जोतीराव भाषणात म्हणाले, इथे जमलेल्या ह्या भपकेदार पोशाखाच्या डामडौलावरून हिंदुस्थानातील जनता सुखी आहे असा गैरसमज पाहुण्यांनी करून घेऊ नये. इथे आलेले हे मूठभर लोक हिंदी लोकांचे, जनतेचे खरे प्रतिनिधी नाहीत. खरा हिंदुस्थान खेड्यापाड्यातून पसरलेला आहे. बहुसंख्य जनता भुकेकंगाल बनली आहे, खायला-प्यायला, कपडा-निवारा समाधानकारक नाही, भेदभावामुळे माणुसकी मरून चालली आहे. माझ्या पोशाखापेक्षाही फाटलेला, वितलेला पोशाख दीन दरिद्री, अस्पृश्य मानलेल्या लोकांचा आहे.. हिंदी जनतेच्या सुधारणेचे मूळ चांगल्या सार्वत्रिक शिक्षणातच आहे. ती सोय प्रथम करायला सांगा. जोतीरावांचे हे निर्भय आणि स्पष्ट भाषण ऐकून पाहुणे चकित झाले. पाहुण्यांनी उठून जोतीरावांशी हस्तांदोलन करून हितगुज केले.

जोतीरावांच्या कार्याची कीर्ती दूरवर पसरली होती, यातूनच काही समाजसुधारक मित्रांनी जोतीरावांचा भव्य सत्कार समारंभ मुंबईला करण्याचे ठरवले. ११ मे १८८८ रोजी मुंबई येथे मांडवी कोळीवाडा येथे अनेक गरीब, दीनदलित लोकांसमवेत त्यांचा सत्कार झाला. तिथेच जोतीरावांना 'महात्मा' ही पदवी दिली. काही लोक म्हणाले, परोपकारात देह कष्टविणारा हा आगळावेगळा संत आहे, सामान्य जनतेने स्वतःच्या स्फूर्तीने ज्याला 'महात्मा' ही पदवी दिली. तो या देशातील खरा महात्मा झाला आहे.

जुलै १८८८ मध्ये जोतीरावांना अर्धांगवायूचा झटका आला. तशा स्थितीत 'सदाचार सत्यवान' हा ग्रंथ लिहायला घेतला. त्यांचे शरीर थकले तरी मन उत्साहीच होते. दत्तक पुत्राचा विवाह डोळ्यादेखत व्हावा ही त्यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणे १८८९ मध्ये साध्या पद्धतीने, सत्यशोधक समाजाच्या रीतीप्रमाणे यशवंत- राधेचा विवाह झाला. बाबा पद्मनजी आजारपणात भेटायला आले असताना जोतीराव म्हणाले, समाजाला सतत उपयोगी पडेल असेच काम मी करित आलो. माझ्या ज्या इच्छा होत्या त्यांची पूर्तता होत आहे. माझे मित्र, संस्था, अनुयायी माझे कार्य पुढे चालवीत आहेत, त्यामुळे मी अगदी प्रसन्न आणि शांत आहे.

२७ नोव्हेंबर १८९० ला जोतीरावांची प्रकृती आणखी बिघडली, त्यांनी सावित्रीला जवळ बोलावले. म्हणाले, सावित्री, तू या जोतीरावाची ज्योतच आहेस. तुझ्या तेजाच्या तू ज्योतीने लाख ज्योती उजळून निघतील आणि मग या देशात ज्ञानाची, प्रेमाची निर्मळगंगा वाहू लागेल. माझ्यानंतरही तुझे कार्य जास्त मोलाचे होईल हे सांगताना विझताना दिव्याची ज्योत एकदम जास्त उजेड देते, तसेच यावेळी जोतीरावांचे झाले. रात्री सव्वा दोन वाजता दि. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी जोतीरावांचे निधन झाले.

जोतीराव फुले यांनी १८५५ ते १८९० या कालखंडात 'तृतीयरत्न, पवाडा:छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा, ब्राह्मणांचे कसब, पवाडा: विद्याखात्यातील ब्राह्मण पंतोजीचा, गुलामगिरी, सत्यशोधक समाजाच्या तिसऱ्या वार्षिक समारंभाची हकीकत, पुणे सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट, दुष्काळविषयक विनंतीपत्रे, हंटर आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन, शेतकऱ्यांचा आसूड, मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र, सत्सार अंक १ व २, इशारा, ग्रामजोश्यांसंबंधी जाहीर खबर, मामा परमानंद यांस पत्र, सत्यशोधक सामाजोक्त मंगलाष्टकांसह पूजाविधी, अखंडादी काव्यरचना, पत्रव्यवहार, सार्वजनिक सत्यधर्म (१८९१), मृत्युपत्र' असे अनेकविध महत्त्वाचे लेखन जोतीरावांनी केले.

पहिले पर्यावरणवादी महात्मा गौतम बुद्ध

- प्रा. बलभीम साहेबराव महारनवर

करुणासागर महात्मा गौतम बुद्ध हे श्रेष्ठ पर्यावरणवादी होते. ते बौद्ध धर्माचे संस्थापक आहेत. बौद्ध धर्म हा निरीश्वरवादी, अनात्मतावादी, समतावादी, विज्ञानवादी, पर्यावरणवादी आणि मानवतावादी धर्म आहे. त्यांनी दया-क्षमा शांती चहा मार्ग सांगितला. हे सर्वांना माहिती आहे. मात्र ते पहिले पर्यावरणवादी होते. असे म्हटल्यास अनेकांना आश्चर्य वाटेल.

त्यांचे तत्त्वज्ञान आणि श्रमण परंपरेचे विचार हे मानवाला निसर्गाच्या मांडीवर लाडिक शिशुसारखे खेळायला लावतात. गौतम बुद्धांनी मानव - निसर्ग आणि धर्म यांची सुंदर सांगड घातली आहे. निसर्ग आणि मानव या दोघांमध्ये ममता आणि बंधुत्व प्रस्तापित करण्याचा पहिला प्रयत्न गौतम बुद्धांनी केला आहे. मानव हा निसर्गाचा एक भाग आहे आणि या व्यवस्थेमधल्या इतर गोष्टी त्याच्याइतक्याच महत्त्वाच्या आहेत हे बौद्ध तत्त्वज्ञानाने कायम सूचित केले आहे.

निसर्गातील सजीव प्राणी, वनस्पती, वृक्ष आदींची निर्मिती आणि मानवाची निर्मिती एकाच प्रकारच्या धातूपासून झाली आहे. असे बौद्ध धर्मात सांगितले आहे. निसर्गाविषयी त्यांच्या मनात श्रेष्ठ-कनिष्ठची भावना नसून, करुणा व बंधुत्वाची भावना होती. याचाच अर्थ बौद्धधर्म हा पर्यावरणवादी धर्म आहे आणि निसर्ग हा बुद्ध धर्माचाच प्रतिध्वनी आहे.

मानव हा नैसर्गिक व्यवस्थेचा एक घटक आहे हे सांगत असताना बुद्ध अष्टांगिक मार्गामध्ये पहिलाच मार्ग सम्यक दृष्टी मध्ये म्हणतात, निसर्ग नियमाविरुद्ध कोणतीही गोष्ट होऊ शकत नाही. जी प्रत्येक गोष्ट जगामध्ये निर्माण होते, ती अनित्य असून, तिचा नाश होतो. त्यामुळे सम्यक दृष्टिकोन ठेवून आपण प्रत्येक गोष्टीकडे पाहिले पाहिजे. निसर्गाचे चक्र हे कायम असून, माणसाची आसक्ती हे त्याच्या दुःखाचे मूळ कारण आहे, असे प्रतिपादन गौतम बुद्धांनी केले. निसर्गामध्ये चमत्कार अद्भुत शक्ती, मंत्र इत्यादी अस्तित्वात नाही हाच सिद्धान्त भगवान बुद्धांनी प्रतित्य समुपाद या नावाने मांडला आहे. त्यात बुद्धांनी सांगितले की, प्रत्येक गोष्टीला कारण असते. जगाच्या पाठीवर घडणारी प्रत्येक घटना ही, कुठल्या ना कुठल्या कारणामुळे घडत असते. कारणाशिवाय काहीही होत नाही.

यालाच धम्मात कार्यकारणभाव सिद्धान्त म्हणून ओळखला जातो. पर्यावरण संरक्षणामध्ये या सिद्धांताला विशेष महत्त्व आहे.

पर्यावरण मानवामध्ये संबंध प्रस्थापित होण्यासाठी बुद्धांनी सांगितले पंचशील हे त्यावेळच्या निसर्गालाच अनुसरून आहेत हे खरंतर ठळकपणे जाणवते.

१) पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामी. २) अदिन्नदाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी. ३) कामेसुमिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदं समादियामी. ४) मुसावादा वेरमणी सिक्खापदं समादियामी. ५) सुरा-मेरय-मज्ज पमादट्टाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी. वास्तविक पंचशील हे व्यक्तीच्या सामाजिक आणि नैतिक जीवनाची मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत, पण पंचशीलाचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून महत्त्व लक्षात घेता येते. निसर्ग आणि माणूस यांच्यामध्ये निकोप संबंध प्रस्थापित होण्यासाठी पंचशिलांपैकी तीन शीलांची नितांत गरज आहे. ही तीन शिळा म्हणजे

१) पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामी.

२) अदिन्नदाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी.

३) सुरा-मेरय-मज्ज पमादट्टाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी.

या शिलाचे पर्यावरण दृष्टिकोनातून खूप महत्त्व आहे.

१) पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामी -

म्हणजे कोणत्याही प्राण्यांची हिंसा न करणे:- प्राचीन भारतात मोठ्या प्रमाणात यज्ञ केले जात होते. यज्ञांमध्ये गोमेध, अश्वमेध आणि नरमेध यज्ञ यांचा समावेश होता. यज्ञांमध्ये घोडे, बैल, बकरी इत्यादींचे नैवेद्य दाखविले जात होते. त्यावेळी एका ब्राह्मणाने यज्ञ तयार केला, ज्यामध्ये पाचशे बैल, पाचशे वासरे, पाचशे कोंबड्या, पाचशे बकरे आणि पाचशे मेंढे यांचे बलिदान देऊन यज्ञ करण्याची व्यवस्था केली होती. यज्ञासाठी हजारो झाडेही कापली. बुद्धांनी पाहिले की, या मार्गाने पर्यावरण संतुलन बिघडेल, म्हणून त्यांनी यज्ञांना विरोध केला. ते म्हणाले, अश्वमेध, नरमेध इत्यादी स्वस्त आहेत, पण ते अनावश्यक नाहीत. बकरी, मेंढ्या आणि गायीसारखे प्राणी मारले जातात ज्यामध्ये ते पुण्य करीत नाहीत. म्हणून, श्रेष्ठ पुरुषाने कोणत्याही जीवाची हिंसा न करता यज्ञ करावा. त्याच प्रकारे यज्ञ केल्याने यज्ञाची फलप्राप्ती होते. बुद्धांना माहित होते की, प्राणी व पक्षी यांच्या हत्येचा पर्यावरणावर वाईट परिणाम होतो, म्हणून पंचशीलातील पहिल्याच शीलामध्ये कोणत्याही प्राण्यांची हिंसा करू नये, त्यांनी तरतूद केली आहे. हिंसा न करणे याचा अर्थ एखाद्या प्राण्याची शस्त्राने हत्या न करणे एवढ्या मर्यादित अर्थानेच वापरला जात नाही, तर मनाने किंवा वाचेनेही अशी हिंसा करू नये असे सांगितलेले आहे.

२) अदिन्नदाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी -

म्हणजे चोरी न करणे व लोभ आणि लालसेला बळी न पडणे किंवा दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तू न बळकाविणे. चोरी न करणे व लोभ आणि लालसेला बळी न पडणे हे शील-निसर्ग आणि मानव यांच्या संबंधात असेही सांगता येते की निसर्ग हा अनेक प्रकारच्या वनस्पती, वृक्ष यांनी संपन्न आहे. तू मानवाच्या गरजा पूर्ण करतो; परंतु मनुष्य त्याच्या अमर्याद गरज भागविण्यासाठी अति लोभाने व लालसेने त्यापेक्षा जास्त त्याच्याकडून बळकावून घेत असतो. निसर्ग देत असतो त्यापेक्षा जास्त घेणे हे सुद्धा एक चोरी, लोभ आणि लालसा आहे. तर निसर्ग देतो तेवढेच तेवढेच घ्यावी अति लोभाने त्याचा करू नये.

३) सुरा-मेरय-मज्ज पमादट्टाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी -

म्हणजे मद्यपान न करणे. मद्यपान केल्यामुळे मानवाची विवेकबुद्धी नष्ट होते. त्यामुळे तो चुकीचे कर्म करू शकतो. अशावेळी त्याच्या हातून प्राणी हत्या व चोरी वगैरे होण्याची शक्यता असते. याउलट मादक पेयांचे ग्रहण न केल्यामुळे त्याच्या हातून प्राणी हत्या व चोरी वगैरे होण्याची शक्यता कमी असते. याशिवाय अनेक मद्यपि बनवण्यासाठी जंगलातील वनस्पतींचा उपयोग केला जात होता. त्यामुळे नैसर्गिक संपत्तीचा नाश होत असे. म्हणून निसर्ग आणि मानव यांच्या कुशल संबंध ठेवण्यासाठी मद्यपान करू नये.

बुद्धांनी प्राणी आणि पक्ष्यांच्या योनीत बोधिसत्त्वाची कल्पना केली. जेणेकरून त्यांना अनवधानाने मारले जाऊ नये. बुद्धाने पर्यावरणाचा समतोल साधण्यासाठी जगातील सर्व पदार्थ मुळांमध्ये आणि जागरूक घटकांमध्ये विभागले होते. मुळाशी, पृथ्वी, पाणी, अग्नी, वायू आणि त्यातून तयार झालेल्या पदार्थांचे गुणधर्म वर्णन केले आहेत. वनस्पती, प्राणी, पक्षी आणि मानव जागरूक पदार्थांमध्ये समाविष्ट आहेत. मिलिंद-प्रश्न या बौद्धग्रंथात या पदार्थांचे आणि गुणधर्मांचे वर्णन आढळते. त्यामागे अशी भावना होती की, प्रत्येक गोष्टीत काही गुण असतात, म्हणून त्यांचे जतन करणे आणि त्यांचे अनुसरण करणे आवश्यक आहे. केवळ असे केल्याने मनुष्य पर्यावरणाचा नाश टाळतो. बुद्धांना बऱ्याच वर्षांपूर्वी हे समजले होते की, झाडे आणि वनस्पतींमध्येही जीवन आहे आणि पर्यावरणाला संतुलित ठेवण्यात ते महत्त्वाची भूमिका निभावतात. म्हणूनच, त्याने आपल्या सर्व भिक्षूंना सांगितले की, रिकाम्या वेळेत त्यांनी झाडे आणि वनस्पतींना पाणी द्यावे आणि त्यांच्या संरक्षणासाठी कार्य केले पाहिजे. जेव्हा बुद्धांनी दरोडेखोर एंगुलिमलला भिक्षु बनविला, तेव्हा त्याला झाडे आणि झाडे पाणी देण्याचे प्रथम काम सोपविण्यात आले. त्यांनी भिक्ख्यांना हिरवीगार झाडे तोडू नका, कारण त्यांना जीवन मिळते. ते प्राणी, पक्षी आणि मानवांना अन्न, फळे,

फुले, औषधे आणि जीवन देतात आणि मानवतेसाठी मूक सेवा करतात. ते म्हणाले की, भिक्खूंनी झाडे आणि वनस्पतींमधून खाद्यफळे आणि फुले फोडू नयेत, तर त्याऐवजी जेव्हा ते स्वतःला अडकतील आणि जमिनीवर पडतील तेव्हाच खाण्यासाठी वापरा. बुद्ध झाडे आणि वनस्पतींबद्दल अनुकूल मनोवृत्ती असल्याचे सांगितले. बुद्धांनी भिक्खूंना खेड्यांमध्ये आणि घरांऐवजी झाडे आणि जंगलांच्या खाली जगण्यास प्रोत्साहित केले. जर पृथ्वीला मोठ्या आपत्तीपासून वाचवायचे असेल, तर पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी बुद्धांचा अभ्यास आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची -

१. समाधिमार्ग (लेखक - धर्मानंद कोसंबी १९२५).
२. सुत्तनिपात (पाली ग्रंथ व मराठी भाषांतर, मराठी भाषांतरकार - धर्मानंद कोसंबी, १९५५).
३. धम्मचिकित्सा (लेखक राजाराम नारायण पाटकर, १९३२).
४. धम्मपद (लेखक - कुंदर बलवंत दिवाण, १९४१).
५. सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गौतम बुद्ध (डॉ. आ. ह. साळुंखे).
६. भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म (लेखक - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर).

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

- प्रा. वसंता गुलाबराव इंगळे

प्रस्तावना -

विषमतेचे निर्मूलन हे डॉ आंबेडकरांच्या सर्व क्षेत्रांतील कार्याचे एक सामायिक सूत्र म्हणता येईल. ते त्यांच्या राजकीय आणि सामाजिक सुधारणांचे सूत्र तर आहेच, पण त्यांच्या चिंतनाचे आणि अभ्यासाचेही आहे.

त्याचा प्रत्यय अर्थशास्त्री आंबेडकर यांचे अर्थविषयक विचारांमध्येही येतो. बाबासाहेबांचे राजकीय जीवन हे क्रांती करणारे होते. तरीही आर्थिक बाबींवर चिन्तन महत्त्वपूर्ण होते. कोरोनाच्या लढाईच्या परिणामतः ज्या आर्थिक अरिष्टाकडे आपण चाललोय तिथे अस्तित्वात असणारी आर्थिक विषमता आणखी वाढेल असे भाकीत वर्तवले जातेय. त्यासाठी नियोजनबद्ध आर्थिक विकासात सामान्य माणसाच्या गरजा उदा. शांतता, निवारा, पुरेसे वस्त्र, शिक्षण, चांगले आरोग्य आणि सन्मानाचे अधिकार इत्यादी समाधानकारकपणे मिळण्यासाठी राज्याने नियोजनात तरतूद करावी ही भूमिका डॉ आंबेडकरांनी मांडली होती.

जन्म - डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म मध्य प्रदेशातील महु गावी १४ एप्रिल १८९१ मध्ये झाला. डॉ. आंबेडकर हे त्यांच्या पालकांचे १४ वे अपत्य होते.

शिक्षण - डॉ. आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षण हे सैनिकी शाळेत झाले. वडील सैन्य दलात असल्यामुळे सैन्य दलातील लोकांच्या मुलांना मिळणाऱ्या सवलतीचा त्यांना फायदा झाला. मात्र शाळेत सतत जातिभेदाला सामोरे जावे लागत असल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी अशा परिस्थितीतही त्यांचे प्राथमिक शिक्षण दापोलीत पूर्ण केले. त्यानंतर डॉ आंबेडकर १९०७ साली मुंबईतील एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधून मॅट्रिकची परीक्षा यशस्वीरीत्या उत्तीर्ण केली. डॉ आंबेडकर लहानपणापासूनच हुशार आणि बुद्धिमान होते. मुंबई विद्यापीठामधून त्यांनी अर्थशास्त्र आणि राजनीती या विषयांमध्ये पदवी प्राप्त केली. संस्कृत शिकण्यास विरोध झाल्याने त्यांनी फारसी भाषेतून शिक्षण घेतले.

डॉ. आंबेडकरांनी कोलंबिया विद्यापीठामधून पीएच. डी. प्राप्त केली -

डॉ आंबेडकरांना न्यूयॉर्कमधील कोलंबिया विद्यापीठातून उच्च पदवीसाठी शिष्यवृत्ती मिळाली आणि ते अमेरिकेत पुढील शिक्षणासाठी निघून गेले. १९१५

साली डॉ. आंबेडकरांनी कोलंबिया विद्यापीठामधून समाजशास्त्र, इतिहास, दर्शनशास्त्र, मानवविज्ञान आणि अर्थशास्त्रातून एम. ए. ची पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर आंबेडकरांनी पीएच. डी. पदवीसाठी द नॅशनल डिव्हिडंड ऑफ इंडिया; अ हिस्टोरिकल अँड अॅनलायटीकल स्टडी या नावाचा प्रबंध लिहिणे सुरू केले आणि १९१७ मध्ये विद्यापीठाने त्यांचा प्रबंध स्वीकारून त्यांना पी.एच.डी. प्रदान केली. त्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी लंडन विद्यापीठामधून उच्च शिक्षण घेतले. १९२० साली ते लंडनला पुढील शिक्षणासाठी गेले आणि १९२१ साली लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स मधून त्यांनी अर्थशास्त्रातील एम. एस्सी. ही पदवी मिळवली. त्यानंतर 'द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी' हा अर्थशास्त्रीय प्रबंध सदर करून डॉक्टर ऑफ सायन्स (डी. एस्सी.) पदवी मिळवली.

डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक योगदान -

१. डॉ. आंबेडकरांनी लिहिलेल्या 'द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी' या संशोधनाच्या आधारे हिल्टन यंग कमिशन समोरील त्यांच्या पुराव्याच्या आधारे १९३५ पासून रिझर्व बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली.
२. ब्रिटिश भारतातील प्रांतीय वित्ताचा विकास या त्यांच्या दुसऱ्या संशोधन कार्याच्या आधारे देशात वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली.
३. शेतीमध्ये सहकारी शेतीच्या माध्यमातून उत्पादनात वाढ करणे, सतत वीज व पाणी पुरवठा करणे.
४. औद्योगिक विकास, पाणी साठवण, सिंचन उत्पादकता, कामगार आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, सामूहिक आणि सहकारी प्रगतिशील शेती, राज्याच्या मालकीसह सार्वभौम समाजवादी प्रजासत्ताकाची स्थापना आणि जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण.
५. १९४५ मध्ये त्यांनी महानदीच्या व्यवस्थापनाची बहुउद्देशीय उपयुक्तता आणि औद्योगिकीकरणाची बहुउद्देशीय आर्थिक धोरणे, नद्या-नाले जोडणारे जल-धोरण, हिराकुंड धरण, दामोदर खोरे धरण, सोल नदी प्रकल्प, राष्ट्रीय जल मार्ग, केंद्रीय जल आणि विद्युत प्राधिकरण बनवण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

डॉ. आंबेडकरांनी जल व्यवस्थापन आणि विकासाचा मार्ग मोकळा करून देशाच्या सेवेसाठी नैसर्गिक संसाधनाचा आर्थिक विकासासाठी वापर केल्याचे दिसून येते. भारतामधील व्यापार शेती व जातिव्यवस्था हे डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारातील प्रमुख सूत्र राहिले आहे. डॉ. आंबेडकर आर्थिक विकासात शेतीचे महत्त्व प्रतिपादन करताना म्हणतात शेती हे केवळ पोट भरण्याचे साधन नाही, तर ते राष्ट्रीय उत्पादनांचे एक मोठे साधन आहे. अशा साधनाकडे केवळ उपजीविकेचे साधन म्हणून पाहू नये, तर ते आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे साधन म्हणूनच देश आणि विदेशातील विविध... पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान ७५ ७२

त्याला महत्त्व दिले पाहिजे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते भारतीय अर्थव्यवस्था मागास राहाण्याचे कारण ग्रामीण व्यवस्थेशी निगडित असलेली जमीन कसण्याची ही पद्धत वर्षानुवर्षे तशीच चालत आली होती. त्यामध्ये काळानुसार बदल करण्यात आला नव्हता. यामुळे शेतीची समस्या सोडविण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी सामूहिक शेती किंवा सहकारी शेतीचा पुरस्कार केला होता. डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीपासून उद्योगधंद्याची फारकत होणे हे अर्थव्यवस्थेला धोकादायक असते, पण शेतीबरोबरच शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग वाढविल्यास शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुटतील व अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यास मदत होणार असल्याचे डॉ. आंबेडकरांनी स्पष्ट केले होते.

‘द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी’ हा प्रबंध आज ९३ वर्षांनंतरही कालबाह्य वाटत नाही हे डॉ. आंबेडकरांच्यादृष्ट्या बुद्धिमत्तेचे यश, राजकीय आणि सामाजिक विचारांना प्राधान्य देण्याच्या नादात बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारांकडे आपले दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. ‘द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी’ हा प्रबंध लिहिताना डॉ. आंबेडकरांनी तर प्राध्यापक जॉन केन्स यांच्या मतास आव्हान दिले. प्राध्यापक केन्स हे चलनाच्या मूल्यासाठी सुवर्ण विनिमय पद्धतीचाच अवलंब करावयास हवा या मताचे होते. सुवर्ण विनिमय पद्धतीत देशाच्या चलनाच्या मूल्याची सांगड ही सोन्याच्या मूल्याशी घातली जाते. या पद्धतीचा अवलंब करणारे देश आपल्या कागदी चलनाचे रूपांतर निश्चित दराने सोन्यामध्ये करून ठेवतात. तसेच अशा देशात सोन्याची किंमत सरकार निर्धारित करते; परंतु सुवर्ण प्रमाण पद्धतीत मात्र प्रत्यक्ष चलनात काही प्रमाणांत सोने वापरले जाते.

पारतंत्र्यातील भारतात सुवर्ण विनिमय पद्धतीने रुपयाची हाताळणी केली जावी असे ब्रिटिश सरकार आणि प्राध्यापक केन्स आदींचे मत होते; परंतु या मतांशी डॉ. आंबेडकर सहमत नव्हते. त्यांचे म्हणणे होते की, सुवर्ण विनिमय प्रमाण पद्धतीत चलनस्थैर्य येऊ शकत नाही. प्राध्यापक केन्स आणि त्यांच्या मतांचा पुरस्कार करणाऱ्यांना वाटत होते की, सुवर्ण विनिमय प्रमाण पद्धतीत रुपयाची किंमत आपोआपच स्थिर होऊ शकेल; परंतु डॉ. आंबेडकरांना ते अमान्य होते. आपले मत सिद्ध करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी इसवी सन १८०० ते १८९३ या काळातील चलन मुल्यांचा आधार घेतला व त्यातून मिळालेल्या दाखल्यांच्या आधारे त्यांनी दाखवून दिले की, भारतासारख्या अविकसित देशात सुवर्ण विनिमय पद्धती अयोग्य आहे. त्याचबरोबर या पद्धतीत चलन वाढीचाही धोका असतो. इतकाच युक्तिवाद करून डॉ. आंबेडकर थांबले नाहीत त्यांनी आपल्या सखोल अभ्यासाच्या आधारे ब्रिटिश सरकारवर आरोप केला. डॉ. आंबेडकरांचे म्हणणे होते की, सुवर्ण विनिमय पद्धतीचा अवलंब करून ब्रिटिश सरकार रुपयाची किंमत कृत्रिमरीत्या चढी ठेवत असून, त्यामागे ब्रिटनमधून

भारतात निर्यात करणाऱ्यांना जास्तीत जास्त नफा कसा होईल हाच विचार आहे. पुढे जाऊन डॉ. आंबेडकरांनी थेट रुपयाच्या अवमूल्यनाचीच मागणी केल्याचे दिसून येते. त्यावेळी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी या पुस्तकात लिहिले आहे की रुपयाची सर्वसाधारण क्रयशक्ती जोपर्यंत आपण स्थिर करत नाही तोपर्यंत रुपयाची किंमत अन्य कोणत्याही मार्गाने स्थिर होऊ शकत नाही. विनिमय पद्धतीत चलनाचे दुखण्याची लक्षणे तेव्हाही कळू शकतात. तीत उपचार होऊ शकत नाही.

सारांश -

डॉ. आंबेडकरांनी देशाच्या राजकीय सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक या सारख्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याचे ना केवळ प्रयत्न केले, तर प्रत्यक्षात ते बदल घडवून आणले. आज जो काही भारत आपल्याला प्रत्यक्ष स्वरूपात दिसत आहे त्याचे खूप मोठे श्रेय हे डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याला जाते. डॉ. आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेक पैलूंनी युक्त असले, तरीही त्यात एक समान धागा आहे आणि तो आर्थिक हित पाहणारा आहे. बहुजन हिताय बहुजन सुखाय या त्यांनी दिलेल्या मंत्रातुनच त्यांचे आर्थिक विचार आपणांस पाहावयास मिळतात. डॉ. आंबेडकरांचे विचार सामाजिक, धार्मिक आणि नैतिक तत्त्वांवर आधारलेले होते. शोषक आणि शोषित यांचे सामाजिक आणि आर्थिक उद्धार करणे हा त्यांचा हेतू होता. सर्वांना स्वातंत्र्य-समता आणि न्याय मिळावा व त्यातून सर्वांचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास होण्यास मदत होईल अशे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

डॉ. आंबेडकरांच्या सगळ्याच आर्थिक विचारांचा केंद्रबिंदू हा कॉमन मॅन होता.

संदर्भ ग्रंथ -

1. Dr. Ambedkar Bhimrao Ramaji- History of Indian currency and Banking (1947).
2. Dr. Ambedkar Bhimrao Ramaji - The problem of the Rupee (1923).
3. डॉ. जाधव नरेंद्र - डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार एवम दर्शन, प्रभात प्रकाशन (२०००)
4. डॉ. जाटव डी आर - डॉ. आंबेडकर के आर्थिक विचार समता साहित्य सदन (१ जानेवारी २०१५)
5. डॉ. प्रजापती जी एल - डॉ. आंबेडकर व्यक्तित्व एवम आर्थिक विचार कौशल पब्लिशिंग हाउस (१ जानेवारी २०२०).
6. डॉ. प्राध्यापक खरे विजय - आर्थिक सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , सुगावा प्रकाशन (२०१७).
7. प्राध्यापक निकम गौतम - डॉ. बाबासाहेबांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक विचार, लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद (२०१८).

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची सामाजिक विचारधारा व कार्य

– श्री. एम.ए. पाडवी

चौथे शाहू नावाने प्रसिद्ध असलेले छत्रपती शाहू महाराज हे एक भारतीय समाजसुधारक व कोल्हापूर संस्थानाचे छत्रपती होते. ब्रिटिश राजसत्तेच्या व मनुस्मृतिवादी कळात सामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी व बहुजन समाजाच्या सामाजिक उन्नतीसाठी शाहूराजांनी प्रयत्न केले. सामाजिक परिवर्तनाला गती प्राप्त करून दिली, तसेच सनातनी वर्गाच्या विरोधाला न जुमानता दलित (अस्पृश्य) व मागासवर्गीय समाजाच्या विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली. महाराजांना राजर्षी ही पदवी कानपूरच्या कुर्मी समाजाने दिली.

शाहू महाराजांनी बहुजन समाजात शिक्षणप्रसार करण्यावर विशेष भर दिला. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी राजाज्ञा काढली. अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी इ.स. १९१९ साली सवर्ण व अस्पृश्यांच्या वेगळ्या शाळा भरवण्याची पद्धत बंद केली. जातिभेद दूर करण्यासाठी त्यांनी आपल्या राज्यात आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देणारा कायदा केला. इ.स. १९१७ साली त्यांनी पुनर्विवाहाचा कायदा करून विधवाविवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळवून दिली. बहुजन समाजाला राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी त्यांनी इ.स. १९१६ साली निपाणी येथे 'डेक्कन रयत असोसिएशन' ही संस्था स्थापली. वेदोक्त मंत्र म्हणण्याच्या अधिकारावरून झालेले वेदोक्त प्रकरण शाहू महाराजांच्याच काळात झाले. त्यांचे शिक्षण ब्रिटिश अधिकारी फ्रेजर यांच्या हाताखाली झाले. पुढील शिक्षण राजकोटच्या राजकुमार कॉलेजमध्ये व धारवाड येथे झाले. अभ्यास व शैक्षणिक सहलीद्वारे मिळालेले व्यवहारज्ञान यामुळे शाहूराजे यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित झाले होते. १८९६चा दुष्काळ व नंतर आलेली प्लेगची साथ या काळात त्यांची कसोटी लागली आणि त्याला ते पूर्णपणे उतरले. दुष्काळी कामे, तगाईवाटप, स्वस्त धान्य दुकाने, निराधार आश्रमाची स्थापना हे कार्य पाहता 'असा राजा होणे नाही' असेच प्रजेला वाटते.

'शाहू छत्रपती स्पिरिंग अँड व्हिन्डिंग मिल', शाहूपुरी व्यापारपेठ, शेतकऱ्यांची

सहकारी संस्था, शेतकी तंत्रज्ञानाच्या संशोधनासाठी 'किंग एडवर्ड ॲग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूट' इत्यादी संस्था कोल्हापुरात स्थापण्यात त्यांचा प्रमुख वाटा होता. राधानगरी धरणाची उभारणी, शेतकऱ्यांना कर्जे उपलब्ध करून देणे अशा उपक्रमांतूनही त्यांनी कृषिविकासाकडे लक्ष पुरवले.

शाहू महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना त्यांच्या शिक्षणासाठी, तसेच मूकनायक वृत्तपत्रासाठीही सहकार्य केले होते. त्यांनी चित्रकार आबालाल रहिमान यांच्यासारख्या कलावंतांना राजाश्रय देऊन प्रोत्साहन दिले. शाहू महाराजांना 'राजर्षी' ही उपाधी कानपूरच्या कुर्मी क्षत्रिय समाजाने दिली. स्वातंत्र्यापूर्वी कैक वर्षे आधी समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, सर्व घटकांना विकासाची समान संधी ही तत्त्वे शाहू महाराजांनी करवीर संस्थानात अमलात आणली. म्हणूनच त्यांचा देशभरात 'महाराजांचे महाराज' असा गौरव होतो. रयत प्रजा व उपेक्षित समाजाला त्यांचे हक्क व न्याय मिळवून देण्याचे कार्य शाहूंनी केले. आपल्या संपूर्ण जीवनकार्यामध्ये त्यांनी समाजातील बहुजन समाजाला त्यांचे न्याय व हक्क मिळवून देण्यासाठी आपल्या अधिकाराचा पूर्णपणे वापर केला; म्हणूनच ते लोककल्याणकारी राज्यकर्ते ठरले.

शाहूराजांना बहुजनांच्या शिक्षणाविषयी तळमळ होती. म्हणून कोल्हापूर संस्थानात सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा केला. तसेच ५०० ते १००० लोकवस्तीच्या गावांमध्ये शाळा काढल्या. जे पालक आपल्या मुलांना शाळेत पाठवणार नाहीत त्या पालकांना प्रतिमहिना १ रु. दंड आकरण्याची कायदेशीर तरतूद केली. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. अस्पृश्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांना स्वावलंबी बनवण्याचे ठरवले. त्यासाठी अस्पृश्यांना स्वतंत्र व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले. दुकाने, हॉटेलस काढण्यासाठी प्रोत्साहन दिले, तसेच आर्थिक मदतदेखील देऊ केली. अस्पृश्यांना शिवणयंत्रे देऊन स्वतंत्र व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले. राजवाड्यातील कपडे त्यांच्याकडून शिवून घेण्यास सुरुवात केली. गंगाधर कांबळे या व्यक्तीला कोल्हापुरात मध्यवस्तीत चहाचे दुकान काढून दिले. अस्पृश्यांना समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी म्हणून त्यांनी महार पैलवानांना पैलवान, चांभार यांना सरदार, त अभाग यांना पंडित अशा पदव्या दिल्या. अस्पृश्य सुशिक्षित तरुणांची तलाठी म्हणून नेमणूक केली.

अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सवर्ण व अस्पृश्यांच्या वेगळ्या शाळा भरवण्याची पद्धत १९१९ मध्ये बंद केली. गावच्या पाटलाने कारभार चांगला चालवावा यासाठी शिक्षण देणाऱ्या पाटील शाळा, प्रत्यक्ष व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या, तंत्रे व कौशल्ये शिकवणाऱ्या शाळा असेही उपक्रम त्यांनी राबवले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या विचारांचा व कार्याचा वारसा समर्थपणे

चालवणारा राजा म्हणून आपली ओळख निर्माण केली. सामाजिक बंधुभाव, समता, दलित व उपेक्षित बांधवांचा उद्धार, शिक्षण, शेती, उद्योगधंदे, कला, क्रीडा व आरोग्य इत्यादी महत्त्वपूर्ण क्षेत्रांमध्ये अद्वितीय स्वरूपाचे कार्य केले.

मागासलेल्या लोकांना प्रगतीच्या प्रवाहात आणावयाचे असेल तर त्यांच्यासाठी राखीव जागांची तरतूद केली पाहिजे. हा व्यापक दृष्टिकोन डोळ्यांसमोर ठेवून ६ जुलै १९०२ रोजी कोल्हापूर संस्थानात मागास जातींना ५० टक्के जागा राखीव राहतील अशी घोषणा केली व तिची त्वरित अंमलबजावणी करून संबंधत अधिकाऱ्याकडून अहवाल मागविले. शाहूंच्या या निर्णयाला तेव्हा अनेक उच्चवर्णीय पुढाऱ्यांनी विरोध केला. त्या काळात अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जातीच्या लोकांसाठी नोकरीमध्ये राखीव जागांची तरतूद करून सरकारी नोकऱ्या मिळवून दिल्या. शाळा, दवाखाने, पाणवटे, सार्वजनिक विहिरी, सार्वजनिक इमारती इत्यादी ठिकाणी (तत्कालीन) अस्पृश्यांना समानतेने वागवावे असा आदेश त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात काढला. १९१७ साली त्यांनी पुनर्विवाहाचा कायदा करून विधवाविवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळवून दिली. तसेच त्यांनी देवदासी प्रथा बंद करण्यासाठीही कायद्याची निर्मिती केली. बहुजन समाजाला राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी त्यांनी इ.स. १९१६ साली निपाणी येथे 'डेक्कन रयत असोसिएशन' ही संस्था स्थापली. त्याकाळी धर्माच्या नावाखाली देवांना मुले-मुली वाहण्याची विचित्र पद्धत भारतात चालू होती. परंतु राजांनी आपल्या संस्थानात जोगत्या-मुळी प्रतिबंधक कायदा करून ही पद्धत बंद पाडली. जातिभेदाचे प्रस्थ नष्ट व्हावे म्हणून आपल्या संस्थानात आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहास कायदेशीर मान्यता दिली. तसा कायदा पारित केला आणि याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना आपल्या चुलत बहिणीचे लग्न धनगर समाजातील यशवंतराव होळकर यांच्याशी लावून दिले. एवढेच नव्हे तर संस्थानात जवळजवळ १०० मराठा-धनगर विवाह घडवून आणले. अशा अनेक कार्यांच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक व दर्जा मिळवून दिला. तत्कालीन परिस्थितीमध्ये जातिव्यवस्थेची शिकार झालेल्या अनेक जमाती त्या काळात चोऱ्या, दरोडे अशा चुकीच्या मार्गांचा अवलंब करत होत्या. शाहूराजांना या लोकांविषयी कणव होती. कारण ते खऱ्या अर्थाने वंचितांचे राजे होते. त्यामुळे शाहूंनी हजेरी पद्धत बंद केली. या जाती जमातींच्या लोकांना एकत्रित करून गुन्हेगारीपासून त्यांना परावृत्त केले. त्यांना संस्थानात नोकऱ्या दिल्या. त्यांच्यातून पहारेकरी, रखवालदार, रथाचे सारथी निर्माण केले. त्यांना घरे बांधून दिली. त्यामुळे गुन्हेगार म्हणून शिक्या बसलेल्या लोकांना माणूस म्हणून समाजात सन्मानाने वावरता येऊ लागले. वेदोक्त मंत्र म्हणण्याच्या अधिकारारवरून झालेला वेदोक्त संघर्ष राजर्षी शाहूंच्याच काळात झाला. हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनातील

वादळच होते. या प्रकरणामुळे सत्यशोधक चळवळ आणखी प्रेरित झाली. बहुजन, अस्पृश्य समाजाचा सर्वांगीण विकास साधण्याचे कार्य करताना त्यांनी एका अर्थाने महात्मा फुले यांचीच परंपरा पुढे चालवली. त्यांनी सत्यशोधक चळवळीला प्रत्यक्ष सहकार्य केले. कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सत्यशोधक चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे ही महत्त्वाची जबाबदारी राजर्षी शाहू महाराजांनी पार पाडली त्यांच्या नेतृत्वाखालीच संपूर्ण कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सत्यशोधक चळवळ उभी राहिली आणि ती नेटाने पुढे नेण्याची कामगिरी देखील पार पाडली गेली. पुढे या चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी पार पाडली. यासाठी त्यांनी शिक्षणातून बहुजन समाजाचा सर्वांगीण विकास हे सूत्र अंगिकारले. दलित पीडित उपेक्षित समाजाला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. यामागे खरी प्रेरणा ही राजर्षी शाहू, महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची होते. बाबासाहेब आंबेडकरांना माणगावच्या परिषदेमध्ये दलितांचा नेता व भारतीय अग्रणी नेता म्हणून घोषित केले. यापुढील काळामध्ये बाबासाहेबांनी दलित उपेक्षित समाजाचे नेतृत्व करावे असे आवाहनही महाराजांनी केले. शाहू यांनी सर्व उपेक्षित समाजातील व अस्पृश्य वर्गातील लोकांना आपल्या संस्थानामध्ये आरक्षणाद्वारे नोकऱ्या देण्याचा प्रयत्न केला यादृष्टीने संपूर्ण भारतामध्ये आरक्षणाचे जनक म्हणून त्यांचा गौरव केला जातो. सामाजिक न्यायाची भूमिका घेऊन शाहूराजांनी सामाजिक समतेसाठी प्रयत्न केले. शाहूंनी कोल्हापूर संस्थानात संगीत, चित्रपट, चित्रकला, लोककला आणि कुस्ती या क्षेत्रांतील कलावंतांना राजाश्रय देऊन त्यांना प्रोत्साहन देण्याचे महत्कार्य केले. महाराजांनी कोल्हापूर, बेळगाव या भागातील स्वातंत्र्यवीरांना वेळोवेळी आर्थिक व इतर मदत केली. शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संबंध चांगले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी 'मूकनायक' हे पाक्षिक ३१ जानेवारी १९२०ला प्रथम प्रकाशित केले. परंतु आर्थिक अडचणीमुळे पुढे ते बंद पडले. परंतु हे राजर्षी शाहू महाराजांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी तत्काळ आर्थिक मदत केली.

संदर्भ सूची -

१. भगत रा. तु. (२०१६). राजर्षी शाहू छत्रपती - जीवन व शिक्षणकार्य. कोल्हापूर : रिया पब्लिकेशन्स. पृ. ४१-१४२.
२. जाधव नरेंद्र (१९८०). महाराष्ट्रातील मानचिन्हे. पुणे : मॅजेस्टिक प्रकाशन.
३. नांदेडकर प्रा. डॉ. व. गो. (२०११). राजकीय विचार आणि विचारवंत. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स. पृ. २७०. ISBN 978-81-8483-348-5.

दुष्यंतकुमार का हिंदी साहित्य में योगदान

– डॉ. प्रमोद परदेशी

बहुमुखी प्रतिभासंपन्न व्यक्तित्व के धनि दुष्यंतकुमार नई कविता के प्रतिनिधि कवि, विद्रोही साहित्यकार तथा श्रेष्ठ गजलकार माने जाते हैं। दुष्यंतकुमार का जन्म १ सितम्बर, १९३३ को राजापुर नवादा गाँव, जिला बिजनौर, उत्तरप्रदेश में हुआ।^१ उनके पिता का नाम भागवत सहाय और माँ का नाम रामा किशोरी है। दुष्यंतकुमार की प्रारंभिक शिक्षा मुज्जफरनगर, नहतौर चंदौसी में हुई और एम.ए. (हिंदी) की उपाधि उन्होंने इलाहाबाद विश्वविद्यालय से प्राप्त की। उन्होंने अपने मित्र के सुझाव पर स्कूल के फार्म पर अपना नाम दुष्यंत कुमार त्यागी भर दिया। स्कूल के दिनों से ही वे दुष्यंतकुमार त्यागी नाम से पहचाने जाने लगे। सन १९४९ में अठारह वर्ष की आयु में उनका राजेश्वरी से विवाह हुआ। एम. ए. की पढाई के बाद वे नौकरी करने लगे। प्रारंभ में तो उन्होंने एक इंटर कॉलेज में लेक्चरशिप की। उसके बाद आकाशवाणी में पाँच साल तक असिस्टेंट प्रोड्यूसर के पद पर काम किया। फिर आकाशवाणी छोड़कर मध्यप्रदेश में भाषा विभाग में असिस्टेंट डायरेक्टर बन गये। नौकरी के समय उन्हें किरपुर, भोपाल और दिल्ली इन शहरों में रहना पडा। नौकरी के इसी कार्यकाल में उनका साहित्यलेखन कार्य चलता रहा।

सन १९४९ में केवल १७ वर्ष की आयु में ही दुष्यंतकुमार ने साहित्य सृजन का कार्य आरंभ किया था। दुष्यंतकुमार का साहित्य आरंभ छायावादोत्तर और प्रगतिवाद के संधिकाल में माना जाता है। इसलिए उनके आरंभिक साहित्य में छायावादी रोमानियत और उसके बाद के साहित्य में प्रगतिवादी विचार तथा विद्रोह दिखाई देता है। दुष्यंतकुमार ने हिंदी साहित्य को पाँच काव्यसंग्रह, काव्यनाटक, रेडिओ नाटक और उपन्यास देकर समृद्ध करने का प्रयास किया। दुष्यंतकुमार का यह हिंदी साहित्य को महत्त्वपूर्ण योगदान माना जाता है।

क) काव्यसंग्रह –

पहली पहचान –

दुष्यंतकुमार का यह पहला काव्य संग्रह है। दुष्यंतकुमार ने १९४९ से ही गीतरचना से साहित्यलेखन का कार्य आरंभ किया था। उनकी शुरुआती दौर की रचनाएँ इसमें संकलित है, जो किशोर अवस्था में लिखे गए प्रेम गीत है। इसमें

छायावादी रोमानियत का स्वर विद्यमान है। यह एक अप्रकाशित काव्यसंग्रह है ।

सूर्य का स्वागत -

यह दुश्यंतकुमार का दूसरा काव्यसंग्रह सन १९५७ ई. में प्रकाशित हुआ। इस काव्यसंग्रह में उनकी ४८ कविताएँ संग्रहित हैं। इस काव्य संग्रह के प्रकाशन के बाद दुश्यंतकुमार को एक कवि के रूप में प्रतिष्ठा मिली। इसमें युवा हृदय की भावुकता, व्यवस्था का प्रतिकार, संघर्ष, युद्ध का आतंक, मोहभंग, क्रांति, अभिव्यक्ति चेतना, मानवता, असंतोश, अहं, विरोध, सुख-दुख, सहिष्णुता, पाश्चात्य सभ्यता आदि स्वर विद्यमान हैं। सूर्य का स्वागत नई कविता की महान उपलब्धी मानी जाती है ।

आवाजों के घेरे -

दुश्यंतकुमार का तीसरा काव्यसंग्रह सन १९६३ ई. में प्रकाशित हुआ। इस काव्यसंग्रह में उनकी ५१ कविताएँ संग्रहित हैं। आवाजों के घेरे काव्यसंग्रह में दुश्यंतकुमार ने जीवन के सभी पहलुओं को उजागर किया है, जो अछूते रह गए थे। इसमें शोषित, पीडित, सर्वहारा वर्ग के दुख, दर्द, आक्रेश, संघर्ष, आशावाद, आस्था, पीडा आदि का यथार्थ चित्रण किया है ।

जलते हुए वन का वसंत -

यह दुश्यंतकुमार का चौथा काव्यसंग्रह है। इस काव्यसंग्रह में उनकी ४५ कविताएँ संग्रहित हैं। यह संकलन तीन खंडों में क्रमशः इतिहासबोध, देशप्रेम और चक्रवात नाम से विभाजित है। इस काव्यसंग्रह की कविताओं में प्रेमभाव, जीवन, स्वातंत्र्योत्तर मूल्य परिवर्तन, ढोंगी राजनीति, झूठा देशप्रेम, मानव महत्त्व, विकृत इतिहास, वास्तव जीवन, कर्तव्य, जीवन संघर्ष, विवशता, युद्ध, अस्तित्ववाद, आशावाद, परंपरा, व्यष्टी, समष्टी, प्रकृति आदि संबंधी भावचित्र प्रस्तुत किए हैं ।

साये में धूप -

यह दुश्यंतकुमार का प्रसिद्ध गजलसंग्रह है। सायें में धूप दुश्यंतकुमार की अंतिम और सर्वोत्कृष्ट काव्यकृति मानी जाती है। जिसका प्रकाशन सन १९७५ में हुआ। इसमें कुल ५२ गजलों का संग्रह है। सायें में धूप दुश्यंतकुमार की हिंदी साहित्य को महत्वपूर्ण देन है। हिंदी काव्य कला में इसका विशेष महत्त्व है। इन गजलों में कवि ने अपनी व्यक्तिगत भाव अभिव्यक्ति के साथ जन-सामान्य की पीडा, निराशा, संत्रास, घुटन, अस्थैर्य, अस्तित्वहीनता, सामाजिक बुराईयाँ, शासन की दुर्व्यवस्था, राजनीतिक शोषण, अन्याय, अत्याचार, संघर्ष, आस्था, क्रांति, आदि अनेक विषयों का सामावेश किया है ।

ख) काव्यनाटक -

एक कण्ठ विशपायी -

एक कण्ठ विशपायी दुश्चंतकुमार का आधुनिक हिंदी साहित्य का सर्वश्रेष्ठ काव्यनाटक है। जिसका प्रकाशन सन १९३६ में हुआ। इस काव्यनाटक में पौराणिक प्रसंग को आधार बनाकर पुरानी रूढ़ियों को चिपके लोगों को प्रतीकात्मक रूप से नए भावबोध एवं नए जीवन मूल्यों द्वारा संप्रशित करने का प्रयास किया है। इस काव्यनाटक के माध्यम से सामाजिक विषमता, शासन की अव्यवस्था, वर्तमान राजनीति, शासकों के दुर्व्यवहार, स्वार्थी वृत्ती, जनसामान्य की पीडा, त्रस्त जीवन, आक्रोष, भूख, हडताल, घेराव आदि अनेक समस्याओं को अभिव्यक्त किया है। पौराणिक कथा प्रसंगों के आधार पर युद्ध का परिणाम और विनाशकता का चित्रण दुश्चंतकुमार ने इस काव्यनाटक में किया है। इस कृति से दुश्चंतकुमार हिंदी साहित्य में कवि के रूप में छा गये।

दुश्चंत कुमार ने हिन्दी साहित्य को तीन उपन्यास दिए।

छोटे छोटे सवाल (उपन्यास) -

यह दुश्चंतकुमार का लघु उपन्यास है। इस उपन्यास का प्रकाशन सन १९६४ में हुआ। हमारे आसपास समाज में अनेक समस्याएँ और सवाल मौजूद हैं। जिससे आदमी जुझता है। उसमें ज्यादातर बड़े सवालों की ओर हमारा ध्यान सबसे अधिक रहता है। छोटे सवालों की ओर हमारा ध्यान नहीं जाता। दुश्चंतकुमार अपने परिवेश में छोटे छोटे सवालों के बीच घिरे हुए सामान्य आदमी की व्यथा से उपन्यास के कथानक का ताना बुना है। जो छोटे सवालों से जिंदगीभर जुझता रहता है। लेकिन उसे कामयाबी हासिल नहीं होती।

आंगन में वृक्ष -

यह दुश्चंतकुमार का आत्मकथा शैली में लिख हुआ लघु उपन्यास है। इस उपन्यास का प्रकाशन सन १९६८ में हुआ। चार अध्यायों में विभाजित इस उपन्यास में जमींदारी प्रथा और अनिश्चों का चित्रण किया है। एक अबोध बालक एक-एक घटना प्रसंगों को याद करके स्मरण को प्रस्तुत करता है, जो कथानक बन जाता है। दुश्चंतकुमार ने अपने जीवन में घटित घटनाओं को प्रस्तुत करके आत्मकथा शैली में इस उपन्यास का सृजन किया है।

दूसरी जिंदगी -

यह दुश्चंत कुमार का समाज जीवन का यथार्थ चित्रण करनेवाला अप्रकाशित उपन्यास है। उपन्यास में उन्होंने वर्तमान की विडम्बनाओं के साथ व्यक्ति-व्यक्ति के बीच के संबंधों के खोखलेपन को प्रस्तुत किया है।

मन के कोण-(एकांकी)

यह दुश्चंतकुमार का अप्रकाशित एकांकी है। जिसमें उन्होंने वर्तमान जीवन

की विडम्बनाओं का चित्रण किया है। समाज में व्यावसायिकता के कारण हर रिश्ता स्वार्थ से बंधा हुआ है। इससे रिश्तों में आनेवाली दरारे और बिखराव एकांकी का विषय है। कर्तव्य और भावनाओं के संघर्ष को बड़ी कुशलता से दुश्यंतकुमार हमारे सामने रखते हैं ।

निष्कर्ष -

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि नई कविता के सशक्त कवि दुश्यंतकुमार बहुमुखी प्रतिभासंपन्न व्यक्तित्व है। हिंदी साहित्य जगत में दुश्यंतकुमार की अलग पहचान है। उन्होंने नई कविता, गजले, काव्यनाटक, उपन्यास तथा रेडियोनाटक आदि विधाओं में साहित्य सृजन करके हिंदी साहित्य में समृद्ध करने में अपना योगदान दिया। उनका समस्त साहित्य सामान्य जन की अभिव्यक्ति है। उन्होंने भाव तथा शिल्प दोनों स्तरों पर नये स्वतंत्र मार्ग की खोज की । सीमित परिधि से बाहर जाकर जीवनगत संदर्भों को जोड़कर परिवेष में व्याप्त विसंगतियों, शोषण, वैशम्य, भ्रष्टाचार, विघटन, टुटते जीवनमूल्य, आक्रोश आदि को निर्भिकता से और सक्षम रूप में अभिव्यक्त किया। अपने जीवन अनुभवों को और युगीन संवेदनाओं को वाणी देकर नए भावबोधद्वारा उसे संप्रेषित किया। शिल्प के स्तर पर रीति से अलग साहित्यलेखन किया। उनके साहित्य की भाषा लोकजीवन के अधिक निकट रही। उनकी भाषा में नवीनता पाई जाती है। उन्होंने आरबी, फारसी, तत्सम, अर्धतत्सम, उर्दू, अंग्रेजी आदि शब्दों का प्रयोग करके अपनी भाषा को अधिक आकर्षक, प्रभावशाली, और सजीव बनाने की कोशिश की। उनके कविता, काव्यनाटक और गजलों में बिम्बात्मकता, प्रतीकात्मकता और अंलकारों का प्रयोग शिल्प की दृष्टि से लक्षणीय है। अतः दुश्यंतकुमार का हिन्दी साहित्य को समृद्ध बनाने में महत्त्वपूर्ण योगदान है ।

संदर्भ -

१. दुश्यंत कुमार व्यक्तित्व और कृतिव, डॉ. गिरीश जे. त्रिवेदी, पृ. १९
२. साहित्य की सोन चिरैया, मनमोहन महारिया, सारिका, मई १९७६ पृ. ६३
३. एक कण्ठ विशपायी, दुश्यंत कुमार, आभार कथा, पृ. ५
४. साये में धूप, दुश्यंतकुमार, पृ. ५९
५. आवाजों के घेरे, दुश्यंतकुमार, पृ. ६९
६. एक कण्ठ विशपायी, दुश्यंतकुमार, पृ. २९
७. साये में धूप, दुश्यंतकुमार, पृ. १३
८. आवाजों के घेरे, दुश्यंतकुमार, पृ. १०
९. जलते हुए वन का वसंत, दुश्यंतकुमार, पृ. ८२
१०. साये में धूप, दुश्यंतकुमार, पृ. १८
११. एक कण्ठ विशपायी, दुश्यंतकुमार, पृ. ३४
१२. एक कण्ठ विशपायी, दुश्यंतकुमार, पृ. ७-८.

युगप्रवर्तक : महाकवि कबीर

- डॉ. बेबी श्रीमंत खिलारे

नामदेव के बाद संतकाव्य को चरम उत्कर्ष तक पहुँचाने का श्रेय कबीर को है। उनके अजस्वी व्यक्तित्व और स्वतंत्र चिंतन ने उन्हें संतकाव्य परंपरा में सर्वश्रेष्ठ स्थान का अधिकारी बना दिया है। भारतीय इतिहास में इतने प्रखर व्यक्तित्व से संपन्न व्यक्ति बहुत कम मिलेंगे। जिस प्रखरता, निर्भिकता, अकखडता से उन्होंने रुढ़िगत अंधविश्वासों का खंडण किया, उसने बड़े-बड़े विरोधियों को हिलाकर रख दिया। इन्हीं गुणों के कारण वे लोक-मानस पर व्यापक और गहरा प्रमाण डालने में समर्थ रहे।

कबीरकालीन परिस्थितियाँ -

कबीर का जब उदय हुआ उस समय मुसलमान अपना शासन स्थापित कर चुके थे। सत्ता के लोभ में वे हिंदुओं के साथ-साथ परस्पर भी संघर्ष कर रहे थे। उस समय स्वतंत्र राज्यों को निर्माण कर लिया था। फिर भी हिंदु जनता नित्य नये आक्रमणों से भयभीत रहती थी। मंदिरों को नष्ट-भ्रष्ट करना उनके स्थान पर मस्जिदों का निर्माण करना, मूर्तियों की तोड़फोड़ करना, जीवित हिंदुओं की खाल उतरवाकर उसमें भूस भरवाते थे। मुसलमानों के ये अत्याचार और हिंदुजाति के उच्च वर्णों के लोगों के अन्याय और अत्याचार से संतस्त कुछ निम्न जातियों ने इस्लाम धर्म ग्रहण कर लिया था। ऐसी ही एक जाति जुलाहा थी। इस जाति के एक परिवार में कबीर का लालन पालन हुआ। बाद में बड़े होने पर उन्होंने रामानंद से दीक्षा ली। कबीर के व्यक्तित्व निर्माण में इन परिस्थितियों का अपूर्व योग रहा।

कबीर के समय आर्य धर्म को विघटन का सामना करना पड़ रहा था। इस्लाम और हिंदू धर्म में समन्वय करनेवाली सूफी विचारधारा जो प्रथमतः से ही इस्लामी थी, जोर पकड़ रही थी। इस्लाम के एकेश्वरवाद ने भी धर्म-परिवर्तन के कारण भारतीय जनता में अपना स्थान बना लिया था। दक्षिण से अलवार आकर भक्तो और आचार्यों का वैष्णव भक्ति आंदोलन उत्तर भारत में अपना प्रसार कर रहा था। इन सब विचारधाराओं, धार्मिक संप्रदाय और धर्मों ने कबीर पर अपना प्रभाव डाला। शाक्तों के वामाचार के विरुद्ध कबीर को अत्यंत घृणा थी। बाकी

उन्होंने सबसे कुछ न कुछ तो लिया और वे एक ऐसे समन्वयकारी के रूप में उपस्थित हुए, जिसने युग प्रवर्तन का महान कार्य किया। कबीर के अधिकांश पदों में जाति एवं धर्म के प्रति विद्रोह मिलता है और साथ ही साथ वे ऐसे धर्म एवं जाति को मिटा देना चाहते थे जिससे सामाजिक संगठन बिगड़ता है। उनके व्यंग्य बाण सुननेवाले झिलमिला उठते थे। कबीरदास ऐसे व्यंग्य करते थे -

“न जाने साहब तेरा कैसा है

मसजिद भितर मुल्ला पुकारे, क्या साहब तेरा बहरा है ?

चींटी के पग नेवर बाजे, सो भी साहब सुनता है ।

पण्डित होके आसन मारे लम्बी माला जपता है ।”

यह भाषा झकझोर देनेवाली है। पण्डित मुल्ला भी परम्परागत मान्यताओं का प्रचार कर रहे थे। समाज में सारे के सारे व्यक्तित्व नकली थे ।

हिंदू समाज में जन्मतः उँच-नीच की भावना का प्रभाव था। अस्पृश्यता घुण की तरह संपूर्ण समाज को खोखला कर रही थी। निम्न जातियाँ उच्च वर्ण के शोषण ओर अत्याचारों का शिकार होकर धर्म-परिवर्तन कर इस्लाम धर्म ग्रहण कर रही थी। नाथपंथियों में भी इस्लाम का प्रसार रोकने की शक्ति नहीं थी। कबीर खुद एक शोषित जाति में उत्पन्न हुए थे। इसलिए इस सामाजिक धार्मिक शोषण के विरुद्ध उन्होंने आवाज उठाई और उन्हें मानवाधिकार प्राप्त करने के लिए एकजूट कर दिया। कबीर के प्रखर और उग्र व्यक्तित्व के निर्माण में छल सामाजिक अन्याय और शोषण ने बहुत काम किया। उनकी वाणी में व्यंग्य का तीखापन इसी सामाजिक असंगति के कारण आया है ।

कबीर : क्रांतिकारी व्यक्तित्व -

कबीर एक क्रांतिकारी और युगप्रवर्तक व्यक्तित्व लेकर अवतरित हुए थे। समाज में रहकर कबीर को अनेक अनुभव प्राप्त हुए थे। उनमें आत्मज्ञान जाग गया था और उस आत्मज्ञान से उन्हें अनंत सत्य की प्रचिती हुई थी। सत्य ने उनके भीतर ज्ञान की अनंत आँखें खोल दी थी। कबीर जागरूक थे। जाग गये थे। जागकर देखते थे, सारा समाज सोया था। कबीर जागरूक थे, वे सबको जगाते थे। उन्होंने जिस प्रखरता, जिस निर्भिकता और अक्खडता से रुढिगत अंधविश्वासों का खंडन किया, उसने बड़े-बड़े विरोधियों को हिलाकर रख दिया। इन्ही गुणों के कारण वे लोक-मानस पर व्यापक और गहरा प्रभाव डालने में समर्थ रहे। डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी ने उनके प्रखर और आकर्षक व्यक्तित्व का वर्णन करते हुए कहा है -

“वे सिर से पैर तक मस्त मौला, स्वभाव से फक्कड आदत से अक्कड, भक्त के समान निरिह, वेषधारी के आगे प्रचंड, दिल के साफ, दिमाग के दुरुस्त बाहर से कठोर, जन्म से अस्पृश्य और कर्म से वंदनीय थे और युग-प्रवर्तक की दृढ़ता उसमें विद्यमान थी। इसीलिये वे युग-प्रवर्तन कर सके।”^२

कबीर : समाजसुधारक -

समाज में रहकर कबीर को अनेक अनुभव प्राप्त हुए थे। वे ऐसे समाज में उत्पन्न हुए थे जो अपने समय में सब प्रकार के शोषण का शिकार थी। फलतः उन्हें जब-तक तथाकथित उच्च जाति के लोगो से अपमानित होना पड़ता था। इस ऊँच-नीच की भावना से उनका हृदय विछुब्ध हुआ था। उनके हृदय में मनुष्य मात्रा के लिए प्रेम था। किसी जाति में जन्म लेने से कोई ऊँच-नीच नहीं हो जाता, यह वो मानते थे। कर्म से ही किसी की उच्चता या नीचता होती है यह उन्हे स्वीकार था। अतः उनके हृदय में इस बात की अत्यंत दृढ़ भावना थी कि इस सामाजिक कोड का नष्ट होना अनिवार्य है। डॉ. प्रल्हाद मौर्य ने कहा है “कबीर सब पाखंडो से दूर व्यापक मानवता के क्षेत्र में सबको पुकार रहे थे, जहाँ न जाति-पाँति का भेद था और न ज्ञानी-अज्ञानी का।”^३

मानव-मानव में भेद उत्पन्न करनेवाले बाह्यअडंबरो, मजहबो, रूढियो और अंधविश्वासों के प्रति कठोर रूप कबीर ने अपनाया। वास्तव में कबीर का किसी जाति विशेष से अथवा वैदिक धर्म से कोई विरोध नहीं था। उनका विरोध उन लोगो से था जो समाज में कर्मकांड फैलाकर लोगो को धोखा दे रहे थे।

निष्कर्ष -

हम कह सकते है कि कबीर का उद्देश केवल जाति, धर्म, वेद, पुराण, कुराण, एवं मनुष्य के अनैतिक कर्म की निंदा करना नहीं था; बल्कि वे एक ऐसे समाज की स्थापना के लिए प्रयत्नशील थे जिसमे मनुष्य प्रमुख हो। लोभ के कारण सबके जीवन की शांति भंग हो गयी थी। सारा समाज सुरा और सुंदरी में सुख खोज रहा था। इसलिए समाज में अत्याचार एवं भ्रष्टाचार था जिसके कारण समाज का अधिकांश वर्ग दुखी था। कबीर मानव समाज को इस रूप में नहीं देखना चाहते थे। वे धर्म जाति एवं वर्णभेद को हटाकर मानव को मानव के रूप में देखना चाहते थे। वे मनुष्य मनुष्य में कोई भेद नहीं मानते थे। सबको समान दृष्टि से देखते थे। उन्होंने मानव को समाज का प्रमुख घटक माना था। वस्तुतः कबीर के भक्ति का उद्देश मनुष्य में अच्छे गुणों को डालना था जिससे मानव समाज का कल्याण एवं विकास होता है।

संदर्भ -

१. डॉ. ईश्वरदत्त शील - हिंदी साहित्य का मध्यकाल, पृष्ठ - ८७, द्वितीय संस्करण, २०१३, कानपूर ।
२. वही-पृष्ठ - ६१, द्वितीय संस्करण, २०१३, कानपूर ।
३. डॉ. प्रल्हाद मौर्य - कबीर का सामाजिक दर्शन, पृष्ठ - १३५, कानपूर ।

ॐ

युगपुरुष : कबीरदास

- रोहिणी रामचंद्र सालवे

प्रस्तावना -

भारत एक ऐसा देश है जिसने कई महान विचारवंतों को जन्म दिया है। भारत विभिन्न संस्कृतियों का समन्वय रखनेवाला एक विशाल तथा अखंड देश है। भारतीय संस्कृति वैदिक काल से लेकर कई कालखंडों में बांटी गई है। इसका विभाजन ऋग्वैदिक काल (१५००-१००० ई.पू.) तथा उत्तर वैदिक काल (१०००-६०० ई.पू.) में किया गया है। ऋग्वैदिक समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र में विभाजित था। ऋग्वैद ग्रन्थ में कहा गया है कि ब्राह्मण परम पुरुष के मुख से, क्षत्रिय भुजाओं से, वैश्य जांघों से तथा शूद्र पैरों से उत्पन्न हुए हैं। १८ वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में अंग्रेजी शासनकाल की शुरुवात में धार्मिक दृष्टि से वैदिक धर्म का रूप क्षीण होता गया। विदेशी लोग धार्मिक सम्प्रदायों को मानने वाले सभी लोगों को हिन्दु संबोधित करने लगे। उस समय भक्ति आन्दोलन प्रचलित हुआ। इसमें सामाजिक एकता पर बल दिया। भक्ति के दो प्रधान रूप राम तथा कृष्ण थे। इस भूमि पर कालांतर में बुद्ध, गुरुनानक, कबीर, गांधी, भगतसिंग, मा. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. भीमराव आम्बेडकर आदि युगपुरुषों का जन्म हुआ। भारत सदियों से ज्ञान का भंडार रहा है। यहाँ विभिन्न मतों के लोग शांतिपूर्ण ढंग से रहते आए हैं। शांतिपूर्ण ढंग से सामाजिक बदलाव का कार्य बुद्ध ने वैश्विक स्तर पर किया है। भारत ने न केवल विश्व को बुद्ध दिया बल्कि विश्व में बुद्ध अपनाया गया। ईसा पूर्व छठवीं शताब्दी से लेकर आज इक्कीसवीं सदी में भी बुद्ध के विचारों के अनुयायी विश्वभर में देखे जाते हैं। बुद्ध ने सुख का रास्ता अध्यात्म, प्रेम तथा अहिंसा में माना है। विश्वरत्न डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर ने इसी विचारों को अपनाया। मध्यकालीन दौर तक बौद्ध धर्म वज्रयान, तंत्रयान, सहजयान से होते हुए ढल चला था, जिसे निर्गुण भक्ति परंपरा में समाहित करते हुए कबीरदास आगे बढ़ा रहे थे।

कबीरदास का दर्शन पाखंड को दूर कर समाज को एकसूत्रता में बांधने का प्रयास करते हुए आगे बढ़ता है। डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर तथागत बुद्ध के बाद कबीरदास को अपना गुरु मानते हैं। भारत के इन महापुरुषों ने लोगों को एकधारा में जोड़ने में विशेष योगदान दिया। इन्हीं महापुरुषों में से कबीर दास के

अतुल्य सामाजिक योगदान पर इस शोधआलेख में प्रकाश डाला है। कबीर एक युगपुरुष के रूप में अपनी अलग छाप छोड़ते हैं। इस इक्कीसवीं सदी में भी कबीर के विचार प्रासंगिक है।

कबीर का जीवन -

कबीर का जीवनवृत्त प्रायः अंधकारमय रहा है। 'कबीर चरित्र बोध' में सन १३९८ ई. (सं. १४५५ वि.) सोमवार, पूर्णिमा को कबीर की जन्मतिथि स्वीकार की गई है। प्रचलित किंवदंती के अनुसार एक विधवा ब्राह्मणी ने शिशु कबीर को लहरतारा तालाब के निकट फेंक दिया था। इस शिशु का पोषण निसंतान जुलाहा दम्पति नीरू तथा नीमा ने किया। कबीर की पत्नी का नाम लोई था। कमाल और कमाली को इनके पुत्र तथा पुत्री बताया गया है। कबीर का निधन सन १५१८ ई. (सं. १५७५) में मगहर में हुआ। इनका जन्म, मृत्यु, वंश, तथा नाम के सबन्ध में संदिग्धता रही है। स्वामी रामानन्द कबीर के दीक्षागुरु थे। वास्तव में कबीर तथा संत मत पर इस्लाम, सूफी, अद्वैत आदि विभिन्न मतों का प्रभाव है।

व्यक्तित्व -

महात्मा कबीर उदार, निर्भिक, सत्यवादी, अहिंसा तथा प्रेम के अनुयायी थे। वे जन्मजात विद्रोही स्वभाव के थे। डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी कबीर के बारे में लिखते हैं, "वे सिर से पैर तक मस्तमौला, स्वभाव से फक्कड़, आदत से अक्कड़, भक्त के सामने निरीह, धूर्त भेषधारी के आगे प्रचंड, दिल के साफ़, दिमाग से दुरुस्त, भीतर से कोमल. बाहर से कठोर, जन्म से अस्पृश, कर्म से वन्दनीय थे। युगावतार की शक्ति और विश्वास लेकर वे पैदा हुए थे और युग-प्रवर्तक की दृढ़ता उनमें वर्तमान थी इसलिए वे युग-प्रवर्तन कर सके"।

कबीर ग्रन्थ -

'बीजक' नामक रचना को कबीर की प्रमाणिक रचना माना गया है। इसमें कबीर के उपदेशों को उनके शिष्यों द्वारा लिपिबद्ध किया है। 'बीजक' के तीन भाग हैं - साखी, सबद, रमैनी। कई विद्वान कबीर को निरक्षर कहते हैं। इसका प्रमाण इस पंक्ति को माना गया है- मसि कागद छुओं नहीं, कलम गयो नहीं हाथ इन सबके बावजूद कबीर महान तत्त्ववेत्ता थे इसमें कोई संदेह नहीं।

कबीर के सिद्धान्त -

कबीर निर्गुण संत काव्यधारा की कोटि में आते हैं। कबीर के गुरु रामानन्द ने राम की उपासना पर अधिक जोर दिया था। परन्तु कबीर ने भक्ति का जो रूप प्रचलित किया वह रामानन्द की भक्ति से अलग था। कबीर ने बार-बार राम शब्द का प्रयोग किया परन्तु कबीर के राम दशरथ पुत्र राम न होकर परम ब्रह्म का प्रतीक है। इस निर्गुण ब्रह्म के जरिए कबीर ने बताया है कि ब्राह्मण, शूद्र, हिन्दू,

मुसलमान सबका ईश्वर एक है। इसके लिए जातीय तथा धार्मिक झगड़े करना व्यर्थ है। वह कहते हैं- “जाति पांति पूछे नहीं कोई, हरि को भजे सो हरि का होई”^२ सामाजिक दृष्टि से उस वर्तमान जीवन में जातिव्यवस्था प्रचलित थी। बालविवाह, सतीप्रथा, अंधविश्वास, सामाजिक कुरीतियाँ आदि से समाज जीवन क्षीणता की खाई में गिरता जा रहा था। उसे उभारने का प्रयास कबीर जैसे महापुरुष ने अपने आचरण तथा उपदेशों से किया।

बाह्याडम्बरोँ का विरोध -

कबीर ने अवतारवाद, मूर्तिपूजा, अंधविश्वास आदि का विरोध करते हुए मूर्तिपूजा के नाम पर होनेवाली हिंसा का विरोध करते हुए कहा-

“बकरी पाती खात है, ताकी काढ़ी खाल।

जो जन बकरी खात है, तिन को कोन हवाल ॥”^३

यहाँ कबीर मनुष्य की दोहरी मानसिकता पर प्रहार करते हैं।

रहस्यवाद -

संत संप्रदाय में रहस्यवाद की प्रवृत्ति विट्ठल संप्रदाय से आई है। संत काव्य में रहस्यवाद अर्थात् अलौकिक प्रेम की अभिव्यंजना हुई है। इन्होंने आत्मा तथा परमात्मा को एक मानते हुए कहा है-

“जल में कुम्भ कुम्भ में जल बाहर-भीतर पानी।

फूटा कुम्भ जल जलहिं समाना, यह तथ्य कथो गियानी”^४

यहाँ रहस्यवाद पर योग का प्रभाव दिखाई देता है। इसमें इंगला, पिंगला और सहश्रदल कमल आदि प्रतीकों का प्रयोग है।

इस प्रकार कबीर अनेक महत्त्वपूर्ण विषयों को लेकर समाज में एकता प्रस्थापित करने का महान कार्य करते हैं।

निष्कर्ष -

कबीर एक संत, भक्त, कवी, समाजसुधारक युगनेता है। उस समय धर्म ही सब कुछ था। धर्म के नाम पर अनेक कुरीतियों का बोलबाला था। इसका कबीर ने खुलकर विरोध किया। हिन्दू तथा मुसलमान धर्मियों में जो कट्टरता, द्वेष चरम सीमा पर था उस पर कबीर ने निर्भिक होकर भाष्य किया। कबीर ने धर्मगत, जातिगत, वंशगत, रुढियों तथा परंपरा के मायाजाल में बिखरते हुए समाज को जागृत कर मानवता धर्म का प्रचार-प्रसार किया। कबीर ने शताब्दियों की संकुचित वृत्ति को परिमार्जित कर समाज तथा व्यक्ति को सुगठित और उदार बनाया। कबीर ने जो सामाजिक कार्य किया है, इस कार्य से साहित्यिक क्षेत्र में भी चार चाँद लगे हैं। इनका साहित्यिक तथा सामाजिक क्षेत्र में महत्त्वपूर्ण तथा विशेष योगदान रहा है। इनका यह कार्य एक युगपुरुष के रूप में कबीर की पहचान कराता रहेगा।

संदर्भ ग्रंथ -

१. हिन्दी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ, डॉ. शिवकुमार शर्मा, पृ. १४८
२. कबीर ग्रंथावली, डॉ. श्यामसुंदरदास, पृ. १३०
३. कबीर, हजारीप्रसाद द्विवेदी, पृ. २२८
४. कबीर ग्रंथावली, डॉ. श्यामसुंदरदास, पृ. १२८

Prof. Dr. M. S. Valiathan **a scientific pursuit**

- Dr. Sandeep Ramchandra Pai

I had been introduced to work of Prof. Valiathan by Dr. Bhushan Patwardhan the current chairman of National Assessment and Accreditation Council (NAAC), Bangalore. I was delegating a winter school organized by Department of Health Science, Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. The workshop was novel in the sense to gather brains from various area of medicine and allied sciences. It was a 30-day exclusive workshop where 20 candidates from all over India were selected. I represented life science and biotechnology section. Delegates included people from ayurveda, siddha, life sciences, biotechnology. During a session in the workshop, we had chance to listen and communicate with Prof. Valiathan on a virtual mode. Various mentions about Prof. Valiathan by eminent speakers in the workshop, discussions during and between workshops sessions and chiefly listening to his views about medical system made a mark on me. This also forced me to read about him and whatever I have learnt or understood, I am trying to pen it in this article to convey to larger audience.

Marthanda Varma Sankaran Valiathan was born on 24th May 1934, is an Indian cardiac surgeon. He is a former President of the Indian National Science Academy and National Research Professor of the Government of India (Joshi, 2012). Prof. Valiathan was awarded the Padma Vibushan in 2005 for his contributions to health technology in India. He was made a Chevalier in the Ordre des Palmes Académiques, an honour bestowed by the French government, in 1999. He also received the Dr. Samuel P.

Asper International Award from the Johns Hopkins University Medical School in 2009 for his contributions to international medical education (Khakhar, 2011).

Prof. Valiathan was born in Travancore state and completed his early education in the government school at Mavelikara and then at University College, Trivandrum. There was tradition of doctors in his family thus he decided to become a medical doctor. After completing his MBBS from Trivendrum, he decided to get post graduated in surgery in the United Kingdom. He was awarded a Fellowship at the Royal Colleges of Surgeons of Edinburgh and England in 1960 and a Master's degree in Surgery from Liverpool University. Then he joined as a faculty member at the Post Graduate Institute of Medical Education and Research, Chandigarh. The quest of learning never ended and he took training at the Johns Hopkins, George Washington, and Georgetown University Hospitals, United States of America. Soon he became a Fellow of the Royal College of Physicians and Surgeons, Canada, in cardiac surgery.

Prof. Valiathan returned to India in 1972 and got appointed as an ad hoc at Safdarjung Hospital, New Delhi where on basis of his temporary appointment he struggled to perform surgery and research both. Thus, as a result he moved to IIT, Chennai, but here primarily he had to teach. Unexpectedly, he was invited by the Government of Kerala to set up a hospital for specialities and was offered freedom and authority to develop it. Never the less the institute was soon recognized as “An Institute of National Importance” by an Act of Parliament, within 5 years of my joining.

Prof. Valiathan started getting recognition for cardiac surgery. In 1975, prosthetic valves were imported by the hospitals which was an expensive affair. Around 200 pigs per month were slaughtered to obtain porcine valve and homograft valve development was even lesser. Thus, the idea of mechanical valve emerged. He mentions this in an interview with Dr. Joshi, that the mechanical valve has three parts: a metallic cage, a ball or disc as an occluder, and a sewing ring of plastic fabric. The first three models failed but the fourth model succeeded to produce the Chitra-TTK

heart valve (Named after Tiruvellore Thattai Krishnamachari founder of TTK Group a conglomerate). In his interview he says, Chitra chapter fulfilled his dream of combining cardiac surgery, scientific research, and technology development. Dr. Valiathan moved to Manipal as the first Vice Chancellor of Manipal University, which he says was a refreshing change.

Later during his career, he regained interest in Indian traditional system of medicine. His inclination towards *Ayurveda*, *Charaka*, *Susruta*, *Vagbhata* was a thought, he says that the precipitating factor was since the advent of modern medicine in India over 200 years ago, there had been no contribution by an Indian in the causation of a disease, a drug, a surgical technique, a technology, a prophylactic regime in medicine which had been adopted globally. He further renders, India has much older systems of medicine the then contribution was creative and innovative. Thus, he also started studying Charaka Samhita with a saintly Ayurvedic physician and profound scholar, Sri Raghavan Thirumulpad in Kerala. He drew his inspiration from Charaka and Susruta, and made them more accessible to ordinary people.

Apart from above mentioned Prof. Valiathan's contributions to medical sciences and technology have brought him many other honours and awards such as the Fellowships of the all the three academies and National Academy of Medical Sciences, Indian National Academy of Engineering, The World Academy of Sciences, American College of Cardiology, the Royal College of Physicians of London and the International Union of Societies of Biomaterials and Engineering. He is a recipient of many Awards for Science, Technology and Education, which include the R. D. Birla Award, O. P. Bhasin Award, Jawaharlal Nehru Award, Dhanwantari Prize, Aryabhata medal, Basanti Devi Amirchand Prize, J.C. Bose medal, Kerala State Science and Technology Award, B. C. Guha Award, Pinnamaneni Foundation Award, Sat Pal Mittal Award, G. M. Modi Award, M. V. Pylee Award, H. K. Firodia Award and the Sastra Puraskaram of the Kerala Government (INSA, 2022). He also served on numerous Government committees and academic councils which pertain to education, medicine,

science and technology to name few, the University Grants Commission, Indian Council of Medical Research, (Anonymous, 2022) Science and Engineering Research Council of the DST (Anonymous, 2022), Atomic Energy Regulatory Board and the Science Advisory Committee to the Cabinet (Anonymous, 2022). He was the Chairman of the Committee on Bioethics of the Indian Council of Medical Research and was previously the Chairman of the State Committee for Science, Technology and Environment of the Government of Kerala.

The words for the man to define his science pursuit fell short here. I would recommend readers of this script to learn about him through available media.

References -

1. Anonymous, (2022) Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/M._S._Valiathan Retrieved on 29th October, 2022
2. INSA Webpage <https://www.insaindia.res.in/detail.php?id=N84-0859> Retrieved on 29th October, 2022
3. Joshi K. (2012) Insights into Ayurvedic biology-sA conversation with Professor M.S. Valiathan. J Ayurveda Integr Med. 3(4):226-9.
4. Khakhar, Prof. Devang. (2011) 'Director's Report, IIT Mumbai' <http://www.cdeep.iitb.ac.in/convocation/speech/DIR-REPORT2011Session-I.pdf>. Retrieved on 29th October, 2022
5. Prasanna, Laxmi Ajai (11 October 2013). 'Dr. M. S. Valiathan has been chosen for this year's prestigious Kerala Sasthra Puraskaram' <https://timesofindia.indiatimes.com/renowned-medical-scientist-and-cardiac-surgeon-dr-m-s-valiathan-has-been-chosen-for-this-years-quos-prestigious-kerala-sasthra-puraskaram-given-by-the-state-government-to-honour-the-outstanding-scientists-of-kerala-he-was-selected-unanimously-by-a-seven-member-jury-headed-by-dr-r-chidambaram-former-chairman-of-atomic-energy-commission-and-currently-chairman-of-scientific-advisory-committee-to-the-centre-/articleshow/23988067.cms>
6. Valiathan, MS (2008). 'A Surgeon's Quest'. J Biosci. 33: 313–326.

Arun Kolatkar - The Cloistered and Intrepid Modern Indian Poet

- Dr. Anand Uddhav Hipparkar

Arun Kolatkar : A Modern Indian Poet -

There are number of Indian poets who have earned a name and popularity by writing in English. For instance, we have the pre-independence poets like Sarojini Naidu, Aurobindo, Rabindranath Tagore, Toru Datta, and Manmohan Ghosh, etc. and some post-independence poets like Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan, P. Lal, Kamala Das, Jayanta Mahapatra, Gieve Patel, Arun Kolatkar, and Dilip Chitre, etc. The emergence of Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan, and Kamala Das heralds a new bearing in Anglo-Indian poetry. The poets of second generation like Parthasarathy, Jayant Mahapatra, and Arun Kolatkar are also characterized by a distinct personal voice. They bring in a genuine poetic reaction to Indian landscape marked by realism. Unequivocally, Arun Kolatkar, among them, is a significant and well-known poet in Indian Writing in English. He is a gifted poet who writes both in Marathi and English. He won the 1977 commonwealth poetry prize for 'Jejuri'. Through this volume, he achieved worldwide reputation and recognition. His Marathi volume '*Arun Kolatkarच्या Kavita*' was awarded the H. S. Gokhale prize in 1977.

Kolatkar's Modernity -

Kolatkar's poems are extremely striking in themes and structure of style also. He has unique sensibility described as neutral, serene, ironical, surrealist, metaphysical, and so on. One of the notable characteristics of Arun Kolatkar as a poet is his being a major experimentalist. He makes

constant experimentation with style and structure, and this shows his modern and urban sensibility.

Irony is unavoidable part in Arun Kolatkar's poetry. His irony is woven into the very texture of his poetry. Ironic mode is a true modernistic quality and as a modern Anglo-Indian poet, he adopts ironic mode. His tone is, no doubt, ironical but without any rejection. Kolatkar writes poetry saturated with irony as though ironic mode is his supreme poetic path. In 'Jejuri' many of his poems are ironical. For instance:

'There is not a drop of water
in the great reservoir the Peshwas built
There is nothing in it
Except a hundred years of silt'.

Further Arun Kolatkar is famous for his use of imagery and symbolism which make him a modern poet. Dr. S. K. Desai has given the description of a symbolist according to John Wain. He says that "Symbolist is he who surrounds himself with stillness and non-event. His instrument is contemplation and power to concentrate on reality to draw scattered impressions of human mind into focus. This description of a symbolist applies to Arun Kolatkar.

'Jejuri' by Arun Kolatkar is a significant landmark in Indian poetry in English. It is one of the longest and sustained poems on meaningful experiences having Aristotelian magnitude and is complete with a beginning, middle and end. Thematically it is a noteworthy poem because it is about a significant encounter between two cultures the urbanized, western, educated and secular on one hand and non-urban, traditional, religious on the other. 'Jejuri' is a place of pilgrimage thirty miles away from Pune. There is a temple of Lord *Khandoba* famous in western Maharashtra, and in Karnataka which attracts the people of all religions.

The poem 'Jejuri' is spread over thirty-one sections, the last of which consists of six sub-sections. The whole poem gives a sense of continuity. The opening section ends with the mention of the priest and in the next section also, there is priest. The image of the sun at the beginning of the poem is taken up at the end.

Like a graphic artist, the poet makes an effective use of visual effects like his topographical handling of words ‘up’ and ‘down’, patterned on the page as to suggest the craziest dance of cock and hens in *jawar* field the poet ever saw. Kolatkar uses the camera-technique. It is as if the camera is moving from one thing to another capturing with it all its relevant details. Dr. S. K. Desai, in his article ‘Jejuri’ ‘A house of God’ collects some comments on ‘Jejuri’: “The most exciting, unusual, and extraordinary book of poems--- ---- as ‘a poem large as a life’, ‘as Arun Kolatkar’s waste land’ giving a symbolic picture of modern predicament’, as a poem of unexpected power and beauty as ‘a personal comment on the material landscape of India’, and so on. All these comments show how popular and rich the poem is. Mr. M. K. Naik considers ‘Jejuri’ from the point of view of three value systems: tradition, modern civilization, and a value system older than both these the life principle in nature.

Another revealing theme of *Jejuri* is the study of human beings and their relationships in *Jejuri*. Though the protagonist is an outsider, he does not suffer from loneliness. He is enjoying the trip. He discusses with the priest the number of hands the Goddess ‘*Ashtabhujā*’ has. The priest insists that she has eight arms, and the protagonist says that she has eighteen arms. The discrepancy between the name of the goddess and the actual idol with eighteen arms irritates him. The protagonist asks the priest’s son whether he believes in the legend, the boy does not answer but he directs his attention to another subject. There is a newly married girl in the poem, ‘A Little Pile of Stones’, who is willing to perform the ritual to appease her in-laws and the old woman constantly begging and pestering for money, show the poet’s deep study of human beings and their relationships.

Conclusion -

Kolatkar’s *Jejuri* presents a vivid picture of India and the town *Jejuri* which portrays a spiritual quest. It is an attempt to find the drive trace in a degenerate world. *Jejuri* is the work of a unique and visionary voice wherein the poet adopts irony as a chief tool. His poems show his criticism

and his inner thought process, rationalism, disbelief and skepticism of society, the worship place, and the worshipper. With the irony and criticism, he gives new dimensions to Indian English poetry and later poems follow him. His poems are presented from a modern point of view by a modern rationalist. 'Jejuri' is a poem about modern man's loss of faith than a poem which contracts deadness of perception with the ability to see the divine in natural vitality of life. The poet does not make any choice between God and stone. When questioned as to whether he believed in God or not, Kolatkar had replied in an interview 'I leave the question alone. I don't think I have to take a position about God one way or the other' (Living Indian English Poets 142). The poet, however, is not in a position to discredit religion but merely presents the truth which he had found after actually visiting the place, Jejuri. His unquenchable rational interest leads him to unravel the 'real behind the perceived' as he delves deep into the life and culture of Jejuri.

Works cited -

Primary Sources -

1. Kolatkar, Arun. 'Jejuri'. Clearing House. Bombay. 1976.

Secondary Sources -

1. Abidi, S. Z. N. Studies in Indo-Anglian Poetry. Prakash Book Depot, 1979.
2. Daruwalla Keki N. (ed): Two Decades of Indian Poetry, 1960-80. Vikas Publishing House Ltd., Delhi. 1980. P.98.
3. Das Bijor Kumar. Modern Ind-English Poetry. Prakash Book Depot. Bareilly. 1982.
4. Desai S. K. 'Arun Kolatkar's 'Jejuri': A House of God ed. Shubhangi Raykar. Arun Kolatkar's Jejuri : A Commentary and Critical Perspectives. Prachet Publications, Pune. 1995. P.67.
5. Peeradeena, Salim. Contemporary Indian Poetry in English. An Assessment & Selection. Bombay. Macmillan. 1973. P.43
6. Naik, M. K. 'Dimension of Indian English Literature', (ed) Shubhangi Raykar: Arun Kolatkar's Jejuri – A Commentary and Critical Perspectives. Prachet Publications, Pune, 1996. P.84.

Sreedhara Panicker Somanath

- Dr. Valmik Shamrao Kapase

Sreedhara Panicker Somanath, an Indian aerospace engineer who was born in July 1963, currently serves as the head of the Indian Space Research Organization.

In addition, Somanath held the positions of Director of the Liquid Propulsion Systems Centre (LPSC) in Thiruvananthapuram and Director of the Vikram Sarabhai Space Centre (VSSC) in Thiruvananthapuram. Somanath is renowned for his contributions to the design of launch vehicles, especially in the fields of structural design, structural dynamics, and pyrotechnics.

In Thuravoor, the son of Hindi teacher Sreedhara Panicker and Thankamma, Somanath was born into a Nair household.

Somanath attended St. Augustine's High School in Aroor and graduated from Maharaja's College in Ernakulam with a pre-university degree. Somanath earned a graduate degree in mechanical engineering from TKM College of Engineering at Kerala University in Kollam and a master's degree in aerospace engineering with a focus on dynamics and control from the Indian Institute of Science in Bangalore.

Somanath joined the Indian Space Research Organization's Vikram Sarabhai Space Centre in 1985, following his graduation. During its early stages, he was involved in the Polar Satellite Launch Vehicle (PSLV) Project. In 2010, he was appointed both the Project Director of the GSLV Mk-III launch vehicle and the Associate Director (Projects) of VSSC. Up until November 2014, he served as the Propulsion and Space Ordinance Entity's deputy director.

He assumed the position of Director of the Liquid

Propulsion Systems Centre (LPSC) in Thiruvananthapuram's Valiamala in June 2015 and held it till January 2018. K was replaced as Director of VSSC by Somanath. The Indian Space Research Organization's new chairman is Sivan. He again succeeded K Sivan as Chairman of the Indian Space Research Organisation in January 2022.

❧

The Father of Natural Farming - Subhash Palekar

- Dr Madhuri Rahul Gulave

Subhash Palekar is an Indian agriculturist who practiced and wrote many books about Subhash Palekar Natural Farming (SPNF) Formerly ZBNF (Zero Budget Natural Farming). Subhash Palekar was born in 1949 in Belora a small village in the Vidarbha region of Maharashtra in India. He came from the family having an agricultural background. Subhash Palekar's educational qualification was a bachelor's degree in Agriculture from the College of Agriculture Nagpur. During the college education he was working with tribal people in Satpuda Tribal region. After completing his education he joined the family farm with his father, a natural farmer in 1972. Having learned of pesticides and artificial fertilizers at college, Palekar started applying them on his farm. While working from 1972-1990, he also wrote many media articles on agriculture, while experimenting with new farming techniques.

The contribution to agriculture was that he practiced Zero Budget Natural Farming without using pesticides to cultivate. Many workshops were conducted to make aware the farmers all over India. He was awarded India's fourth highest civilian award the Padma Shri in 2016 merging as an attractive source of rural income generation.

He was attracted by the philosophy of the Vedas, Upanishads, and all ancient Granthas. He was inspired by Saint Dnyaneshwar, Saint Tukaram and Saint Kabir for spiritual background. He also was influenced by the thoughts of Gandhiji and Karl Marx. But philosophy of non-violence of Gandhiji appealed him more. Indian prominent

personalities like Gandhi, Shivaji, Jyotiba Phule, Vivekananda and Tagore helped reinforce his belief in absolute natural truth and nonviolence (Satya & Ahimsa).

From the year 1972-1985, while practicing the chemical farming, his agricultural production was continuously increasing. But, after 1985, it started declining. He was surprised that, if he is following the technology of chemical farming i.e. Green revolution totally, then why the production was decreasing after searching the causes for three years, he came to the conclusion that, Agriculture science was based on the false philosophy. Something is wrong with Green revolution. New invention ideas came to rise Then he had started searching alternate technology to chemical farming.

From 1986 to 1988, Palekar's quest for natural farming techniques led him to the study of forest vegetation. It was here that he discovered the natural system at work in forests, maintaining healthy ecosystems. For a period of six years, from 1989 to 1995, Subhash experimented trying to adapt natural techniques in agriculture. After thorough research, he verified different techniques, consolidating them into the 'Zero Budget Natural Farming' technique. Agriculture and allied sectors contribute to 10% of the total Gross State Domestic Product (GDSP) and provide direct employment to 69% of the population of the State. Growing awareness of health and environmental issues in agriculture has focused on production of safe food which is also emerging as an attractive source of rural income generation. While trends of rising consumer demand for safe natural products are becoming evident, sustainability in production of crops has become the prime concern in agriculture development. The present socio economic situation of farmers across the country and in the State is not a healthy one. He is trapped in a vicious cycle of high cost agriculture, and uncertain returns both production wise and price realization wise. The problem was getting worse with the changing weather conditions.

In the green revolution era, the plant protection chemicals including all pesticides like fungicides, insecticides, weedicides were used extensively to protect plants from pest and diseases. The reason behind using pesticide is that with

the intensive agriculture, the problems of insect pests and diseases are taking complex shape and posing serious challenges. So the use of pesticides during last few decades has emerged as one of the essential agro-inputs to increase and sustain crop yields. Scientific surveys and evidences indicate that particles of pesticides, sprayed or used over crops leave un dissolved and harmful elements which are transferred to human and other living bodies through grains, vegetables, fruits and grasses, causing a number of diseases, ailments and harmful effects on our health. To overcome the ill effects of chemical based farming, organic farming was advocated. But Organic farming is also proving to be costly and farmers are again falling in trap of industry. Thus a more sustainable farming system is required which can enhance farm income and also reduce dependence on external inputs.

Some facts of organic farming were crops produced with chemicals are not good for health, they contain heavy metals, which cause several diseases and it pollutes the environment. The result of this was compound annual growth rate in yield of important crops in India is going to decline gradually even after use of chemical fertilizers. The effect of fertilizer is not more than 50% and balance is lost due to leaching which ultimately leads to soil and environment pollution. Plant also uses nutrients from organic sources through mineralization and many microorganisms are available in soil for this job. Excess and indiscriminate use of chemical fertilizer has deteriorated soil badly with deficiency of macro and micronutrients.

Organic farming requires large quantity of organic fertilizer which is difficult to obtain they also contain heavy metal if it is purchased from outside Organic produce contains more vitamins, minerals, enzymes, trace elements and even cancer fighting antioxidants compare to conventionally grown food. The productivity of organic farming may be less in initial years and the farmer may suffer from financial loss. To overcome the ill effects of chemical based farming as well as organic farming, introduction of Subhash Palekar Natural Farming.

As per concept, all essential as well as micronutrients

required by the crop are present in soil but are in unavailable form. Plant use nutrients from soil through mineralization and billions of microorganisms are available in soil for this job. But continuous use of chemical fertilisers and pesticides has reduced population of these useful microbes and need to be rejuvenated. Cow dung and urine of domestic Indian cows is good source of these microbes and its use has given promising results. Thus to reduce cost of cultivation and enhanced farm income, Department of Agriculture HP has decided to implement Subhash Palekar Natural farming (SPNF) under new scheme called “Prakritik Kheti Khushhal Kissan” Vision was to enhance farm income in harmony with nature by adopting low cost climate resilient Subhash Natural Farming System. It will ensure short term and long term farmer’s welfare, particularly of small and marginal farmers.

On 14th June 2017, Sri Subhash Palekar was appointed as advisor to the state of Andhra Pradesh on Zero Budget Farming with the aim of encouraging natural farming. The advisor role is equivalent to cabinet rank. Palekar has given presentation to Prime Minister Modi on zero budget natural farming.

References -

1. 'Centre discusses Subhash Palekar farming pattern for national use | Nagpur News - Times of India'. *The Times of India*. Retrieved 2019-06-09.
2. 'ZBNF farmers must be trained in English: Andhra CM Chandrababu Naidu'. *The New Indian Express*. Retrieved 2019-06-09
3. 'नहीं चाहता कि मेरी पत्नी कि तरह जहरीले खाद्य से कोई मरे : डॉ. सुभाष पालेकर' *Dainik Jagran (in Hindi)*. Retrieved 2019-06-09.
4. 'Archived copy' (PDF). *Archived from the original (PDF) on 2015-05-01*. Retrieved 2014-12-03.
5. 'Venkaiah Naidu congratulates farmer on winning Padma Shri'. *Indian Express*. 25 January 2016. Retrieved 25 January 2016.
6. 'Natural wisdom can save agriculture'. *The Statesman*. 2018-09-01. Retrieved 2019-06-09.

Dr. APJ Abdul Kalam - The Man Who Ignited A Billion Minds

- Dr. Asha Bhausahab Kadam

A.P.J. Abdul Kalam (Avul Pakir Jainulabdeen Abdul Kalam) born in Rameswaram of Madras Presidency, on 15th October 1931 and died on July 27th, 2015, Shillong. He was Indian scientist and politician who played a leading role in the development of India's missile and nuclear weapons programs. APJ Abdul Kalam was a President of India from 2002 to 2007.

Although Kalam's ancestors had been wealthy traders, the family had descended into difficult times and Kalam used to sell newspapers as a child to add-on to his family's modest income. Kalam studied at a school in Ramanathapuram and acquired a degree in Physics from Saint Joseph's College, Tiruchirappalli. In 1955, he went to the Madras Institute of Technology to pursue aerospace engineering. Kalam earned a degree in aeronautical engineering from the Madras Institute of Technology. His first invention for his college project that made a double engine powered hovercraft and it was completed after a lot of struggle. It flew above one foot with two people. He had also started his career by designing such a small hovercraft at DRDO. After visiting NASA's Langley Research Centre in Hampton, Virginia; Goddard Space Flight Centre in Greenbelt, Maryland and Wallops Flight Facility in 1963-64, he had started working on an expandable rocket project independently in 1965 at Defence Research and Development Organisation (DRDO). His dream of becoming a fighter pilot was thwarted when he missed the qualifier by a narrow margin. He was also ranked

ninth but only 8 positions were available with the IAF.

Before joining DRDO, Dr APJ Abdul Kalam was the project leader of the indigenous Indian Satellite Launch Vehicle (SLV) at Indian Space Research Organisation ISRO. His biggest achievement in ISRO came with the successful launch of SLV-3, which jettisoned Rohini satellite in the near earth orbit.

Re-joining DRDO in 1982, Kalam planned the program that produced a number of successful missiles. He thus came to be known as the Missile Man of India for his work on the development of ballistic missile and launch vehicle technology. He also played a pivotal organisational, technical, and political role in India's Pokhran-II nuclear tests in 1998, the first since the original nuclear test by India in 1974. Among those successes was Agni, India's first intermediate-range ballistic missile, which incorporated aspects of the SLV-III and was launched in 1989.

From 1992 to 1997 Kalam was scientific adviser to the defense minister, and he later served as principal scientific adviser (1999–2001) to the government with the rank of cabinet minister. His prominent role in the country's 1998 nuclear weapons tests solidified India as a nuclear power and established Kalam as a national hero, although the tests caused great concern in the international community. In 1998 Kalam put forward a countrywide plan called Technology Vision- 2020, which he described as a road map for transforming India from a less-developed to a developed society in 20 years. The plan called for, among other measures, increasing agricultural productivity, emphasizing technology as a vehicle for economic growth, and widening access to health care and education.

In 2002, Abdul Kalam was elected the 11th President of India. He had won by a huge margin. He was the first scientist to become India's President and incidentally the first bachelor too. Kalam's term as the president which lasted the full term till 2007 was beneficial for the office of the president itself. He came to be called the People's President. His popularity soared among the people, especially school children. He

visited many parts of the country and his speeches became popular for their motivational content. Despite pressure from the people to have him stand for a second term, he decided not to contest.

According to A.P.J. Abdul Kalam, “Dream, dream, and dream. Dreams transform into thoughts and thoughts result in action.” Always A.P.J. Abdul Kalam says about science that, “Science is a beautiful gift to humanity; we should not distort it.” Sir also told that, “All of us do not have equal talent. But, all of us have an equal opportunity to develop our talents.”

Upon returning to civilian life, Kalam remained committed to using science and technology to transform India into a developed country and served as a lecturer at several universities. After the presidency, Kalam became a visiting professor at the IIM Ahmedabad, IIM Shillong, IIM Indore, the Indian Institute of Science, Bangalore, Anna University, etc.

Abdul Kalam died of a cardiac arrest while giving a lecture at the IIM Shillong on 27th July 2015. There was widespread grief expressed at his passing away with the government of India declaring a 7-day state mourning. The governments of various other countries as well as the United Nations expressed their grief. He was laid to rest with full state honours at his native Rameswaram. Abdul Kalam was a man of integrity who was known for his honesty. He left no personal wealth after his death barring a few personal possessions which included his books, laptop, etc. He was knowledgeable in the teachings of various religions and had become a symbol of inter-faith dialogue.

Dr. APJ Abdul Kalam was not only a great scientist, an inspiring leader but also an extraordinary human being. He touched the lives of everyone who worked with him. Kalam wrote several books, including an autobiography, *Wings of Fire* (1999). Among his numerous awards were two of the country’s highest honours, the Padma Vibhushan (1990) and the Bharat Ratna (1997). He was awarded with the Bharat Ratna in the year 1997 for his valuable contribution in the

field of science and defence modernization.

Dr. APJ Abdul Kalam had always encouraged people to strive towards incorporating new values, ethics and learnings in their day-to-day lives. His contribution in the scientific development sector, and his devotion towards serving the nation, will forever be remembered by one and all.

Books Written by APJ Abdul Kalam -

1. India 2020: A Vision for the New Millennium
2. Wings of Fire
3. Ignited Minds: Unleashing the Power within India
4. Transcendence: My Spiritual Experiences with Pramukh Swamiji
5. A Manifesto for Change: A Sequel to India 2020

Awards and Honours won by APJ Abdul Kalam -

1. Padma Bhushan (1981)
2. Padma Vibhushan (1990)
3. Bharat Ratna (1997)
4. Indira Gandhi Award for National Integration (1997)
5. Veer Savarkar Award (1998)
6. King Charles II Medal (Royal Society, UK) (2007)
7. Doctor of Science (Edinburgh University, UK) (2014)

Biographies -

1. Eternal Quest: Life and Times of Dr. Kalam by S. Chandra; Pentagon Publishers, 2002.
2. President A P J Abdul Kalam by R K Pruthi; Anmol Publications, 2002. AP J Abdul Kalam: The Visionary of India by K Bhushan, G Katyal; A P H Pub Corp, 2002.
3. The Kalam Effect: My Years with the President by P. M. Nair; HarperCollins, 2008.
4. My Days with Mahatma Abdul Kalam by Fr A K George; Novel Corporation, 2009.
5. A.P.J. Abdul Kalam: A Life by Arun Tiwari; Haper Collins, 2015.
6. The People's President: Dr. A. P. J. Abdul Kalam by S. M Khan; Bloomsbury Publishing, 2016.

Prof. Sohan Prabhakar Modak – A Tribute

- Dr. Pritesh Ramanlal Gugale

Prof. Sohan Modak was a stouthearted person of Indian academia. He was a devoted loyal teacher too. He worked as professor at Savitribai Phule Pune University, Pune.

He was born in Nasik (1939). His family was a mixture of businessmen and academicians which might be the root cause for Modak to become an academician. His paternal great grandfather was an eminent historian whereas his mother's father was teacher of Nizam's children. His primary education was held in Nasik's School. He pursued his graduation in Zoology in Fergusson College, Pune. He had completed his M.Sc. in Savitribai Phule Pune University, Pune in Embryology specialization. He received Doctorate (Ph.D.) from Laboratory of Jerzy Gallera at University of Geneva, Switzerland in 1966. In his doctoral journey he concluded that the hypoblast of chick embryo regenerate and hypoblast included cells invaginated through primitive streak. He had completed his post doctorate from Oak Ridge National Laboratory and University of Kentucky Lexington (USA).

He was a staff scientist in Swiss institute for Experimental Cancer Research from 1970-1977. He worked as visiting professor at Ohio State University and Scientist Engineer at French Center for Nuclear Energy Grenhole. He worked on developing chick embryo and showed that in developing chick lens, lens epithelial cells retain their proliferating property while differentiating fiber cells do not. This was the pioneer work done by Dr. Modak in the field of

developmental biology.

The method used by Modak while working on differentiating lens fibre cells was the basis of TUNNEL Assay- detecting method of DNA fragmentation in apoptotic cells. This was a great contribution of Modak in lens development process. Back to pavilion, he came to Savitribai Phule Pune University, Pune in 1979 where he worked as professor in Department of Zoology. His passionate nature transformed the department completely like cherry on the cake. He had also conducted sparkling lecture series in molecular biology for students and faculty. The lecture series was stultifying and endless that impressed everyone. He continued his work in lens developmental process.

He oftenly organized meetings and workshop related to scientific aspects wherein the best scientist were invited. These made masters, doctoral and post-doctoral students more interactive and were given a chance to explore their ideas of research. Prof. Modak started Biotechnology teaching center in India and Bioinformatics center in Savitribai Phule Pune University, Pune.

Dr. Modak was truly a polygonal personality. He was expert in cooking, a specialist of wines. He has written poems in Marathi, English and French languages. His work and personality is beyond admiration.

He was best, adorable, loyal teacher who was totally student centric. Such an outstanding teacher was died on 23rd March 2022.

In the digital magazine of CSIR Institute of Genomics and Integrative Biology, **S. K. Brahmachary** (C.S.I.R. - IGIB) said- “The life of Prof. Sohan Modak did not come to an end with his death, for he will live on forever in the minds of scores of people who interacted with him in any manner, as a student, a teacher, an educationist, or a researcher.”

In the same article, **Abhay Sharma** (C.S.I.R. - IGIB) said, “Prof. Modak is no more, but the funny, sparkling moments he created remain fresh in my mind. He organized developmental biology classes introducing us to chick early development which none of us had any intention of pursuing.

But sitting in his class for fun, as a young teacher, I saw that classroom transform into a theater and the intricacies of jargon-loaded developmental biology take on a movie-like quality.”

In Indian Express Newspaper on 25th March 2022, **Dr. K. Vijay Raghavan**, scientific advisor to the Government of India, said “Prof Modak’s quality of his nurturing of teaching and research in Pune and beyond are legendary. The death of prof. Modak has left a huge void in the scientific community”.

Also **Dr. Ghaskadbi** said, “It was the watershed moment for life sciences teaching and research in Pune when prof. Modak joined the Savitribai Phule Pune University’s Department of Zoology. He completely transformed syllabi for biology and biotechnology, inspired young minds to take up biology and introduced Molecular Biology in teaching and Research”.

Dr. Jayanta Pal, Director of D.Y. Patil Biotechnology and Bioinformatics Institute, said, “Prof. Modak’s demise was great losing for both teaching and scientific community all over the world”.

References -

1. <https://currentscience.ac.in/Volumes/123/07/0941.pdf>
2. <https://pulse.igib.res.in/?p=914>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Sohan_P._Modak
4. <https://indianexpress.com/article/cities/pune/prof-sohan-modak-death-science-community-mourn-7835117/>

Salim Ali : The Birdman of India

- Dr. Digvijay S. Kumbhar

Salim Moizuddin Abdul Ali (12th November 1896 – 20th June 1987), was the famous Indian ornithologist and naturalist. Salim Ali was the first Indian ornithologist to conduct systematic bird surveys across India and wrote several famous books on Birds that popularized ornithology study in India. He became a key person behind the Bombay Natural History Society (BNHS) after 1947. Salim Ali wrote the landmark ten volumes Handbook of the Birds of India and Pakistan, with Sidney Dillon Ripley; a second edition of which was completed after his death. All the volumes proved themselves as the best field guides to the budding ornithologists and to the experts as well. He was awarded the prestigious awards, Padma Bhushan in 1958 and the Padma Vibhushan in 1976.

Salim Ali was born in Sulaimani Bohra family in Bombay, he was the ninth and youngest child of Moizuddin. His father, Moizuddin Abdul Ali died when he was a year old and his mother, Zeenat-un-nissa died when he was three. Along with his siblings, Salim Ali was brought up by his maternal uncle, Amiruddin Tyabji in a middle-class household in Khetwadi, Mumbai. Salim Ali's was much interested in books on hunting in India and later he became the most interested in sport-shooting, encouraged by his foster-father Amiruddin.

Salim Ali was started the study of birds by W. S. Millard, secretary of the Bombay Natural History Society (BNHS). The member of BNHS Amiruddin identified an unusually coloured sparrow that young Salim had shot for sport with his toy air gun. Millard identified that bird as a yellow-

throated sparrow, and showed Salim around the Society's collection of stuffed birds. Millard lent Salim a few bird books that encouraged Salim to make a collection of birds and offered to train him in skinning and preservation. Salim Ali in his autobiography, *The Fall of a Sparrow*, noted the yellow-throated sparrow event as a turning point in his life, one that creating interest in ornithological study, an unusual career choice, especially for an Indian in those days.

Salim Ali was very influential and trying his best for the survival of the BNHS and managed to save the 100-year-old institution by communicating to the Prime Minister Pandit Nehru for financial help. Ali guided several M.Sc. and Ph.D. students, one of them was Vijaykumar Ambedkar, who further studied the breeding pattern and ecology of the baya weaver and his thesis was favourably reviewed by David Lack. Ali always strive to provide support for the development of ornithology in India by surveying and identifying important areas where funding could be obtained. In his leadership, an economic ornithology unit was established within the Indian Council for Agricultural Research (ICAR) in the mid-1960s.

Ali had considerable influence in conservation and protection related issues in post-independence India, especially through Prime Ministers Jawaharlal Nehru and Indira Gandhi. Indira Gandhi, herself was a keen birdwatcher, she was influenced by Ali's bird books (the *Book of Indian Birds*), which was gifted to her in 1942 by her father Nehru. Ali was actively influenced the designation of the Bharatpur Bird Sanctuary, the Ranganathittu Bird Sanctuary and in decisions that saved the Silent Valley National Park. One of Ali's later interventions at Bharatpur which was so challenging involved the exclusion of cattle and graziers as it resulted in ecological changes that led to a decline in the waterbirds. Some civilians have noted that the approach to conservation used by Salim Ali and the BNHS followed an undemocratic process.

His *magnum opus* was however the 10 volume *Handbook of the Birds of India and Pakistan* written

with Dillon Ripley and often referred to as “*the handbook*”. This work began in 1964 and ended in 1974 with a second edition completed after his death by others, notably J. S. Serrao of the BNHS, Bruce Beehler, Michel Desfayes and Pamela Rasmussen. A single volume *compact edition* of the *Handbook* was also produced and a supplementary illustrative work, the first to cover all the birds of India, *A Pictorial Guide to the Birds of the Indian Subcontinent*, by John Henry Dick and Dillon Ripley was published in 1983. The plates from this work were incorporated in the second edition of the *Handbook*. He also produced a number of regional field guides, including *The Birds of Kerala* (the first edition in 1953 was titled *The Birds of Travancore and Cochin*), *The Birds of Sikkim*, *The Birds of Kutch* (later as *The Birds of Gujarat*), *Indian Hill Birds* and *Birds of the Eastern Himalayas*. Several low price editions were produced by the National Book Trust including *Common Birds* (1967) co-authored with his niece Laeeq Futehally which was reprinted in several editions with translations into Hindi and other languages. In 1985 he wrote his autobiography *The Fall of a Sparrow*. Ali provided his own vision for the Bombay Natural History Society, noting the importance of conservation action. In the 1986 issue of the *Journal of the BNHS* he noted the role that the BNHS had played, the changing interests from hunting to conservation captured in 64 volumes that were preserved in microfiche copies, and the zenith that he claimed it had reached under the exceptional editorship of S H Prater.

Dr. Salim Ali died in Bombay at the age of 90 on 20 June 1987, after a protracted battle with prostate cancer. In 1990, the Sálim Ali Centre for Ornithology and Natural History (SACON) was established at Coimbatore by the Government of India. Pondicherry University established the Salim Ali School of Ecology and Environmental Sciences. The government of Goa set up the Salim Ali Bird Sanctuary and the Thattakad bird sanctuary near Vembanad in Kerala also goes by his name. The location of the BNHS headquarters in Mumbai was renamed as 'Dr.

Salim Ali Chowk'. In 1972, Kitti Thonglongya discovered a misidentified specimen in the collection of the BNHS and described a new species that he called *Latidens salimalii*, considered one of the world's rarest bats, and the only species in the genus *Latidens*. The subspecies of the rock bush quail (*Perdica argoondah salimalii*) and the eastern population of Finn's weaver (*Ploceus megarhynchus salimalii*) were named after him by Whistler and Abdulali respectively. A subspecies of the black-rumped flameback woodpecker (*Dinopium benghalense tehminae*) was named after his wife, Tehmina, by Whistler and Kinnear. Salim Ali's swift (*Apus salimalii*) originally described as a population of *Apus pacificus* was recognised as a full species in 2011 while *Zoothera salimalii*, an undescribed population within the *Zoothera mollissima* complex, was named after him in 2016. On his 100th birth Anniversary (12th November 1996) Postal Department of Government of India released a set of two postal stamps.

References -

1. Perrins, Christopher (1988). 'Obituary: Salim Moizuddin Abdul Ali'. *Ibis*. **130** (2): 305–306. doi:10.1111/j.1474-919X.1988.tb00986.x.
2. 'Padma Awards' (PDF). *Ministry of Home Affairs, Government of India*. 2015. Retrieved 21 July 2015.
3. Ali, S (1931). 'The nesting habits of the Baya (*Ploceus philippinus*)'. *J. Bombay Nat. Hist. Soc.* **34** (4): 947–964.
4. Ali, Salim (1927). 'The Moghul Emperors of India as Naturalists and Sportsmen. Part II'. *J. Bombay Nat. Hist. Soc.* **32** (1): 34–63.
5. Ali, S (1971). *Ornithology in India: Its past, present and future*. Sunder Lal Hora Memorial Lecture (PDF). INSA, New Delhi. Archived from the original (PDF) on 16 March 2012.
6. Ali, Salim (1963). 'Cooperative field studies of birds'. *Newsletter for Birdwatchers*. **3** (2).
7. Gadgil, Madhav (1975). 'Preface: Salim Ali, Naturalist Extraordinary: a historical perspective'. *Journal of the Bombay Natural History Society*. **75**: i–v.

Srinivasa Ramanujan (1887-1920) - The Man Who Knew Infinity

- Dr. Ashok Sahebrao Mhaske

Early Years -

Ramanujan was born in Erode on December 22, 1887. When he was five years old he went to primary school in Kumbakonam in his hometown. Kumbakonam is one of the oldest towns of the South Indian state of Tamil Nadu. Ramanujan was a brilliant student and got excellent grades in all subjects. In 1900 he turned his attention to mathematics and began adding geometric and arithmetic series himself. Besides these he began reading a book 'Synopsis of Elementary Results in Pure Mathematics' by George Shoobridge Carr's. This book contains theorems, formulas and short proofs on pure mathematics. With the help of which, Ramanujan began to learn mathematics by himself.

Contribution to Mathematics -

Ramanujan focused on deep research in 1904. He explored the series $(1/n)$. Furthermore he carried out calculation of Euler's constant upto 15 decimal places. This was his individual invention. For his outstanding performance in studies he secured scholarship to the University of Madras but lost it the next year because he neglected all other subjects due to his passion for mathematics. After marriage in 1909 he searched for permanent employment that concluded in an interview with a government official, Ramachandra Rao. Ramanujan, obtained a clerical post with the Madras Port Trust. In 1911 Ramanujan published the first of his papers in the Journal of the Indian Mathematical Society. 1913 he began a

correspondence with the British mathematician Godfrey H. Hardy that led to a special scholarship from the University of Madras and a grant from Trinity College, Cambridge. Overcoming his religious objections, Ramanujan traveled to England in 1914, where Hardy tutored him and collaborated with him in some research. In 1913, Ramanujan's work was presented to British mathematicians by Narayana Iyer, Ramachandra Rao and E. W. Middlemast. Ramanujan was rejected as a student by M.J.M Hill. He began a correspondence with the British mathematician Godfrey H. Hardy that led to a special scholarship from the University of Madras and a grant from Trinity College, Cambridge. Ramanujan traveled to England in 1914, where Hardy tutored him and collaborated with him in some research. Afterwards, M.J.M Hill did not made an offer to take Ramanujan on as a student, rather, he provided professional advice to him. With the help of friends, Ramanujan sent letters to leading mathematicians at Cambridge University and was ultimately selected. At Cambridge, collaboration took place of Ramanujan with Hardy and Littlewood. Most of his important publishing and findings took place there in significant time period of five years at Cambridge. In March 1916, he received the Honour of a Bachelor of Arts by Research degree for his work on highly composite numbers, sections of the first part which was published in preceding year with paper more than than fifty pages. In England Ramanujan made further advances, especially in the partition of numbers (the number of ways that a positive integer can be expressed as the sum of positive integers; e.g., 4 can be expressed as 4, 3 + 1, 2 + 2, 2 + 1 + 1, and 1 + 1 + 1 + 1). His papers were published in English and European journals, and in 1918 he was elected to the Royal Society of London. Ramanujan compiled around 3,900 results consisting of equations and identities. One of his most treasured findings was his infinite series for pi. In the development of game theory he discovered a long list of new ideas to solve many challenging mathematical problems. He elaborately described the mock theta function, which is

a concept in the realm of modular form in mathematics. The number 1729 is known as the Ramanujan number. It is the sum of the cubes of two numbers 10 and 9. For instance, 1729 results from adding 1000 (the cube of 10) and 729 (the cube of 9). This is the smallest number that can be expressed in two different ways as it is the sum of these two cubes. Interestingly, 1729 is a natural number following 1728 and preceding 1730. In 1917 Ramanujan had contracted tuberculosis, but his condition improved sufficiently for him to return to India in 1919. He died the following year.

Father of Taxonomy - Carolus Linnaeus

- Dr. Pratishtha Nagane

Carolus Linnaeus is also famous as Carl Linnaeus. He was a Swedish naturalist and explorer who was the first to frame principles for defining natural terms, basics in classification i. e. genera and species. For naming of organisms and to create a uniform system for naming them in a binomial nomenclature. By classifying the human species in the exact same manner that he defined and categorised other lifeforms, Linnaeus revolutionized the field of Biology.

Background -

Carolus Linnaeus was a naturalist who was born on May 23, 1707, in Swedish Rashult, Smaland, Sweden. Linnaeus was the son of a curate and grew up in Smaland, a very poor region in southern Sweden. Like his father, Nilsson and maternal grandfather, Linnaeus was to be educated as a churchman. Early on, Carl's father began teaching Carl Latin and geography in an effort to prepare him to succeed. Nilsson as a priest, after his retirement, he realised that as a little boy, he lacked enthusiasm for the vocation. At the age of ten, Carl Linnaeus enrolled in school. He wasn't a poor student, but he also didn't do well in school. He persisted in putting a lot of effort into his personal botanical investigation. Carl observed his father's actions carefully. He quickly acquired his father's enthusiasm for plants and botany; he started growing his own plants in the huge family garden and going on walks in search of new flora. His interest in botany, however, impressed a local doctor who suggested that he attend the University of Lund. After a year, he went to Uppsala.

Education -

A teacher at Vaxjo Gymnasium promoted his early interest in botany by exposing him to the French botanist and physician surgeon Joseph Pitton de Tournefort's who proposed the plant classification system. Further he also acquainted knowledge from French botanist Sebastian Vaillant's, essay on the sexuality of plants, as well as Herman Boerhaave's physiological writings, a physician and professor of medicine from the Netherlands. After starting his medical studies at Lund University in 1727, Linnaeus transferred to Uppsala University. He could only attend a few lectures because to his financial situation, but Olof Celsius, a university professor, permitted Linnaeus to access his library. He was capable of supporting himself between later, by conveying his knowledge of botany in Uppsala's university garden. After completing his thesis on plant sexuality, Linnaeus was appointed as a lecturer at the institution.

Excursion and Interest -

He travelled a lot throughout his developmental years, discovering new plant species and valuable minerals. His first expedition in 1732 was funded from a grant provided by Uppsala University that allowed him to research plants in Lapland. His six-month trip resulted in over 100 new species of plants. His traveling continued in 1734 when Carl took a trip to Dalarna and then again in 1735, he went to the Netherlands to pursue a doctorate degree. He received the doctorate in only two weeks time and returned to Uppsala. In a series of early papers, Linnaeus laid the groundwork for much of his subsequent research. But more fortunate circumstances would have to wait until their release. Using some of his money, he visited a friend and colleague Claes Sohlberg, who lived in Falun, the centre of central Sweden's Dalarna in copper-mining district. There he interviewed the governor, who provided funding for his second visit to the area. In order to start a profitable practice of medicine in their country at the time Carl continued to travel in 1734 when he visited Dalarna, and in 1735.

Contribution -

Linnaeus met Dutch botanist Johan Frederik Gronovius when he was in the Netherlands. He showed to Gronovius his most recent publications on the naming and classification of plants. Some extremely lengthy plant names had been changed out for sensible, much shorter, two-part names by Linnaeus.

In order to start a profitable practice of medicine in their country at the time, Swedish medical students had to finish their doctoral degrees elsewhere. Linnaeus obtained an annual stipend to help pay for the expenses of attending medical school in the Netherlands owing to an agreement with Sohlberg's father, who was the royal inspector of the Falun copper mine. In return, Linnaeus agreed to join the young Sohlberg on the journey and act as his academic advisor. In 1735, Linnaeus got engaged to Sara Elisabeth, a renowned doctor in Falun who is a daughter of Johan Moraeus. A Scottish physician named Isaac Lawson, along with Gronovius and Lawson, financed for the publication of Linnaeus's work. *Systema Naturae* (System of Nature) was published for the first time in 1737. *Systema Naturae* grew in volume over time, from 12 oversized pages in its first edition to 2400 pages in its eleventh edition, over the course of around 30 years as Linnaeus continued to improve his principles and add new species.

The classification of lifeforms is called *taxonomy*. The taxonomy or hierarchical classification, of the three kingdoms of nature. They are stones, plants, and animals was described in this 11-page folio volume. Classes, orders, genera, species, and variations made up the divisions within each kingdom. This taxonomic rank hierarchy has replaced earlier biological classification schemes that relied on dichotomies or mutually exclusive divisions.

He wrote a number of books and articles, including *Species Plantarum* in 1753, which laid the groundwork for a consistent binomial nomenclature system of naming plants a genus and specific epithet for each plant, collectively referred to as a species and was recognised at the International

Botanical Congress of Vienna, Austria in 1905 as the founding work of modern systematic botany. Over 7,300 species, together with their synonyms and locations, were contained within the book's 1,200 pages. which was split into two volumes. Even while other botanists did not immediately adopt this new way of plant naming, most eventually realised that Carolus' approach to naming plants that distinguished one species from another was far easier to remember and to use than a lengthy diagnostic phrase applied by earlier botanists.

Taxonomy described by Carlous was depend on reproductive characters. As a result, he expected each plant to possess male and female sexual organs (Androecium and Gynoecium), he named it as 'husbands and wives,' as he also put it. On this basis, he designed a simple system of distinctive characteristics to classify each plant. Another character for classification was the number and position of the stamens, or husbands, determined the class to which it belonged, whereas the number and position of pistils, or wives, determined the order. Although components known to its practicality, this 'sexual system,' as Linnaeus termed it, also gained immense popularity due to its romantic overtones and references to current gender relations. French political theorist J. J. Rousseau used the system for his “Huit lettres elementaires sur la botanique a Madame Delessert” (1772; “Eight Letters on the Elements of Botany Addressed to Madame Delessert”). English physician Darwin the grandfather of Charles Darwin, used Linnaeus's sexual system for his poem “The Botanic Garden” (1789), which caused an disturbance among generations for its clear ways.

The Celsius temperature scale was changed by Linnaeus to its current configuration. The scale was created by his villager Anders Celsius, who stated that the freezing point of water is 0 °C and the boiling point of water is 100 °C. He did this because he needed a classification system that could readily expand and be organized due to his continuously growing lists of species. Linnaeus was also the one of the pioneers in the field of ecology, which studies the interaction

of living things with their environments. Humans were first classified as members of the primate family by Linnaeus, who not only classified bats as mammals rather than birds. Linnaeus did not place humans and apes together with any idea of an evolutionary connection. He did it using the same justification as when he classified all life, namely the similarities he found between species.

On January 10th, 1778, he suffered a stroke and died at the age of 70. Sara, his wife, and his five children survived him. In addition to displays of Linnaeus's work, his botanical collections, and parks and gardens that illustrate his love of nature found now in a Hammar museum Hammar, University of California, Los Angeles.

References -

1. Dundjerski, M. (2011). *UCLA: The first Century*. Los Angeles: Third Millennium Publishing. p. 46. ISBN 9781906507374.
2. Isely D. (1994). One Hundred and One Botanists. 86–93.
3. Mottram R. (2007). Linnaeus's birthday. *Brit Cact Succ J* 25: 107.
4. Muller-Wille, S. (2022). *Carolus Linnaeus*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Carolus-Linnaeus>
5. Staples C. J. (2013). A Historical Record of Authors of C&S Plant Names & Books for the Amateur Hobbyist. Vol 2: 28–34.
6. Walker C. C. (2007). Bradleya 25 and the Linnaean Legacy. *Bradleya* 25: 1–4.

Mahatma Jyotiba Phule - A Source of Indian Youth Inspiration

- Dr. Santosh Bhujbal

Introduction - The Man And His Personality -

Mahatma Jyotiba Phule was born on 11th April, 1827 in Satara district. He was from Mali community. His father was a vegetable vender at Poona. Mahatma Jyotiba Phule's mother passed away when he was hardly one year old. After completing his primary education, Mahatma Jyotiba Phule had to leave the school and help his father by working on the family's farm. In 1841, he got admission in the Scottish Mission's High School at Poona. It was the turning point in his life. Because in that school he came in contact with Brahmin friends and missionaries ideas of humanity. He had painful practical experience when he was invited to attend a wedding of one of his Brahmin friend. Knowing that Jyotiba belonged to the mali caste which was considered to be inferior by the Brahmins, the relatives of the bridegroom insulted and abused him. After this incident Jyotiba made up his mind to defy the caste system and serve the shudras who were deprived of all their rights as human beings under the caste system. Throughout his life Jotirao Phule fought for the emancipation of the downtrodden people and the struggle, which he launched at a young age ended only when he died on 28th November, 1890.

Mahatma Jyotiba Phule As a Philosopher -

We can define "Philosopher a person who establishes the central ideas of some movement, cult etc. or a person who regulates his or her life, actions, judgments, utterances,

etc., by the light of reason.” There are several other titles which can be used for Mahatma Jyotiba Phule like educationist, social revolutionary, humanist, feminist and so on. But if we can use only single word for him it cannot explain his enlightening personality. Since we can find several ideas related to metaphysics, epistemology, ethics, socio-political philosophy in his writing, so here we used the title 'Philosopher' for him. A philosopher is that person who contributed in more than one knowledge discipline. In modern Indian philosophy we can consider him and also include in the core philosophical courses which can be teach at graduation and postgraduate level. This is the tragedy of our Indian education system that those thinkers who really contributed in the educational, socio-political and other aspects of Indian peoples are remained far from core academic environment. This is the real need of our education system that ideas of revolutionaries like Mahatma Jyotiba Phule , Dr. B.R.Ambedkar and Shaheed Bhagat Singh should be reached to every Indian. Here we will discuss Mahatma Jyotiba Phule 's ideas with the titles which have been already established :

A. Feminism and Women Empowerment -

Mahatma Jyotiba Phule and his wife, Savitribai, were remarkable personalities, especially for their times. He started women education from the education of his wife and trained her for the school. Savitribai was the first women teacher in India. He started the first school for girls at Pune, in the year 1848. He advocated education for female students from the downtrodden (Shudras/Atee Shudras) communities and adults. He started schools. He established institutes like the 'Pune Female Native Schools' and the 'Society for Promoting Education for Mahar, Mangs'. More important, he engaged in his education at home too. Jyotiba prepared his wife, Savitribai, to teach in the girls' school, with a view to educating the women first, in order to bring in the value of equality at home. Savitribai had to face bitter opposition from the orthodox society of the time for teaching girls and people from the underprivileged groups in the school. Despite this

bitter opposition, Jyotiba and Savitribai continued their work with sincerity. Women empowerment is an essential concept these days as Y.V.Satyanarayana rightly said, "The dominance of men over women is an age-old practice, but after the advent of democracy and democratic institution, almost every nation recognized the freedom, equality, and human rights of women. Now, women are entitled to live with self-respect and dignity by exercising various rights to women in the past and its ongoing effects in the present should be properly addressed by way of empowering women in all spheres of social life." Jyotiba believed in the equality of men and women. He stressed on women's education, emancipation of women. He brought women in public life. He said equality and oneness is necessary for the development of the country. "In order to empower women he opposed child marriage. He initiated widow-remarriage and started a home for widows. In that time widow remarriage were banned and child-marriage was very common among the Brahmins and in the Hindu society. Many widows were young and not all of them could live in a manner in which the orthodox people expected them to live. Some of the widows resorted to abortion or left their illegitimate children to their fate by leaving them on the streets. Realizing the dangers of a widow giving birth to a child conceived in unfortunate circumstances after her husband's death, he opened a home for newborn infants in 1863 to prevent infanticides and suicides." Phule vehemently advocated widow-remarriage and even got a home built for housing upper caste widows during 1854. He requested people all the time to send their children in schools he opened for downtroddens and women. He stated,

Nar nari sabhi mehnati bano.

Parivar ko pale. Anand le.

Nit bacho bachi ko padne bheje.

On 17th Feb. 1852, Mahatma Jyotiba Phule 's school was publicly inspected. The officials passed the following remark. "It is a pity that the citizens of our country are not yet convinced of the need to educate women." A judge named Brown who was present on the occasion said, "Educating

women will strengthen family happiness and utility of the institution of the family." Mahatma Jyotiba Phule's bold efforts to educate women, Shudras and the untouchables had deep effect on the values, beliefs and ideologies. His efforts unleashed the forces of awakening among the common masses. Education made women more knowledgeable. They became conscious of what is right and wrong in the light of science. Women began to question the age-old customs which degraded them.

B. Philosophy of Education -

Phule suggested compulsory, universal and creative education. Education of women and the lower caste; he believed, deserved priority. Hence at home he began educating his wife savitribai and open girl's first school in India in August 1848. Only eight girls were admitted on the first day. Steadily the number of students increased. Jotirao opened two more girl's schools during 1851-52.

Conclusion -

In the end, it is also added that various great personalities were inspired by the personality of Mahatma Jyoti Rao Phule who brought great changes in social and economic fields of India. Dr. Babasaheb Bhim Rao Ambedkar, first law minister of the Republic of India and the architect of Indian Constitution was inspired by his noble work towards humanity and he followed the philosophy of Mahatma Jyotiba Phule based upon justice, equality, liberty and fraternity. He followed all the suggestions given by Jyotiba as right to education to all, special provisions for women, minorities, downtrodden etc. It is also important to note that Mahatma Phule has left, grappling with issues that we have still not resolved more than 125 years after his death in 1890, he could have deserved better recognition in the society. Government should have to make proper provisions of Mahatma Jyotiba Phule books in schools and colleges. Mahatma Jyotiba Phule's philosophy of education, human rights, women empowerment, socio-political and religious ideas needs to be initiated actively in the society for its betterment.

Reference -

1. 'Equality: Contribution of Jyotiba Phule (1827-1890)' in Modern Indian Political Thought edited by Chhaya Bakane, S. Zaheer Ali, Dr. M. Murlidhara, Prof S. P. Buwa (2012) Political Science Paper – II. MAY, 2012 – M.A. PART - I), University of Mumbai, pp.30-31.
2. Ibid, pp. 24-25.
3. Rajni Bala & Navjoti (2012) 'Mahatma Jyoti Rao Phule: A Forgotten Liberator' in International Journal of Basic And Advanced Research, 2012; 1(2); 35
4. Merina Islam (2013) Feminism: Conceptual and Ethical Issues, Mittal Publications, New Delhi, p.v.
5. 'Equality: Contribution of Jyotiba Phule (1827-1890)' in Modern Indian Political Thought, p.27
6. Rajni Bala & Navjoti (2012) 'Mahatma Jyoti Rao Phule: A Forgotten Liberator', p. 36.
7. Jyotirao Phule quoted in Sharanabasappa B. Ragi , Jyoti. S. Bamman (2011), Mahatma Phule and Women's Emancipation International Referred Research Journal, June, p.113.

C.R. Narayan Rao - A famous Indian zoologist and herpetologist

Dr. Suman L. Pawar

C. R. Narayan Rao (1882–1960) was an Indian zoologist and herpetologist born in Coimbatore, he studied in Bellary and at the Madras Christian College under Professor Henderson who headed the department of zoology. He was very proficient in his study that he completed with great excellence and distinction After obtaining his graduate and post-graduate degrees and a gold medal for proficiency, he obtained a diploma in teaching. He taught in Coimbatore and Ernakulam and as Professor of Zoology, established zoological laboratory at the University of Mysore before moving to the Central College in Bangalore where he established and organized the department of zoology as Professor and headed it as well as became Principal, Central College, Bangalore. After his successful academic career Rao taught zoology in various prestigious institutes.

As a renowned educationist and an inspiring teacher, he taught, after retirement, not Zoology but English language, to undergraduate classes and became an acknowledged master of technical prose.

His role in science and research is considered significant since he was involved in the integration of research into university education. Along with Sir Martin On Slow Forster and other Indian scientists he found the journal *Current Science* in July 1932 along the lines of the journal *Nature*. Thus, he was among the founding editors of the journal *Current Science*. And became its first editor. In one of his first editorials, he pleaded for the coordination of

scientific activities in India, a plea that helped and create the Indian Academy of Sciences.

Professor Rao made significant contributions to biology in general and zoology in particular. He was specialized on frogs and their taxonomy. He named and described several frog species, and his work on the Archenteric and Segmentation Cavities of frogs are regarded as important contributions to our understanding of amphibian development. He described the new Microhylid genus *Ramanella*. In recognition of his pioneering work on Indian amphibians, the genus *Raorchestes* was named after him.

Professor Rao presided over the zoology section of the Indian Science Congress in 1938 at Lahore. His account of the ovarian ovum of the slender loris was presented to the Royal Society by James Peter Hill in the latter's Croonian Lecture.

Professor Rao was elected Fellow of the Indian Academy of Sciences, Bangalore (sometime Secretary); and President, Zoology Section, Indian Science Congress (1939).

For the smooth progress of science in India his contribution is much. He has always given importance for quality education of science in the schools and colleges as well as he insisted for the development of research facilities and investigations in science subjects.

He is the chief inspiration behind the creation of Indian academy of Sciences. Rao's specialization subject was the study and experiment on frog and taxonomy and the segmentation and cavities of frogs that helped a lot to the students in the understanding of amphibian development of frog. He has taken up various tasks on this related issue and has done well in his experimentation.

Raorchestes is a genus of frogs named in honour of C. R. Narayan Rao in recognition of his contribution to Indian batrachology. *Raorchestes* are largely nocturnal, relatively small frogs with adult body size 15–45 mm (0.6–1.8 in) in snout-vent length. They lack vomerine teeth. Males have a large transparent vocal sac while calling. All described species of *Raorchestes* thus far, show direct development,

that is, their life cycle does not involve a free-swimming tadpole stage. Their eggs hatch-out froglets skipping the tadpole stage making them less dependent on water.

Thus Shri C R Narayan Rao is a veteran in zoology and is a nominated scientist in this field.

References -

1. Seshachar, B.R. (1960). "Obituary. Professor C.R. Narayan Rao" (PDF). *Current Science*. **29** (5): 173.
2. Krishnan, Riki & P. Balaram (2007). "Current Science: some early history" (PDF). *Current Science*. 92–138 (1): 129–.
3. Biju, S. D.; Yogesh Shouche; Alain Dubois; S. K. Dutta; Franky Bossuyt (2010). "A ground dwelling rhacophorid frog from the highest mountain peak of the Western Ghats of India" (PDF). *Current Science*. **98** (8): 1119–1125.
4. [https://en.wikipedia.org/wiki/C. R. Narayan Rao](https://en.wikipedia.org/wiki/C._R._Narayan_Rao)
5. RAO, C.R.N. & RAMANNA, B.S.. 1925. On a new genus of the family Engystomatidae. Proceedings of the Zoological Society of London 1925: 587–597.

Indian Management Ethos and Different Styles - Verghese Kurien

- Prof. Akshay Shantilal Mandlik

Early life and education -

Verghese Kurien known as the 'Father of the White Revolution of India' in India was a social entrepreneur whose 'billion-litre idea', Operation Flood, made dairy farming India's largest self-sustaining industry and the largest rural employment sector providing a third of all rural income. It made India the world's largest milk producer, doubled the milk available for each person, and increased milk output four-fold in 30 years.

He pioneered the Anand model of dairy cooperatives and replicated it nationwide, based on various 'top-down' and 'bottom-up' approaches, where no milk from a farmer was refused and 70–80% of the price by consumers was paid in cash to dairy farmers who controlled the marketing, procurement, and processing of milk and milk products as the dairy's owners. An invention at Amul was the production of milk powder from buffalo milk instead of from cow milk, which was in short supply in India.

Kurien was born on 26th November 1921 in Kozhikode, Kerala, as the son of civil surgeon Dr. P. K. Kurien, to an Anglican Syrian Christian family. He attended school at Diamond Jubilee Higher Secondary School, Gobichettipalayam, in Coimbatore district (now Erode district, Tamil Nadu) while his father worked at the government hospital there. He joined Loyola College (an affiliated college of the University of Madras) at the age of 14, graduated in physics in 1940, and received a bachelor's

degree in mechanical engineering from the College of Engineering, Guindy which at that time was also part of the University of Madras, in 1943.

His father died when he was 22 years old. Shortly afterwards, his maternal grand-uncle Cherian Matthai, took Kurien's family under his wings and brought them to his home in Trichur. He wanted to join the army as an engineer, but his mother persuaded him to join the Tata Steel Technical Institute, Jamshedpur, on a recommendation by his uncle, who was a director with the Tatas, and from where he graduated in 1946. He soon wanted to disassociate with his uncle's sycophants.

Turning point -

In 1949, Kurien was sent by the government of India to its run-down, experimental creamery at Anand, Bombay province (later Bombay state and now part of Gujarat state since 1960) to serve five years as an officer in the dairy division. He spent time going to Bombay city on weekends and under the pretext of work, volunteered to tinker with the primitive dairy equipment of Tribhuvandas Patel, who sought his help to process the milk of farmers he had brought together after a strike in 1946, and formed a cooperative to purchase their milk at nearby Kaira (now Kheda).

Work -

Foundation of the dairy and its structure -

The farmers faced a problem of fluctuating milk production as surplus milk found no buyers in the flush season (when animals produce more milk) and turned to the cooperative for help, where a proposal to convert the surplus into milk powder was made. Kurien's batchmate from America and dairy engineer H. M. Dalaya, who he persuaded to stay back at Anand after a visit, invented the process of making skim milk powder and condensed milk from buffalo milk instead of from cow milk.

In India, buffalo milk was plentiful, while cow milk was in short supply, unlike Europe. For this reason, Amul competed successfully against Nestle, the leading competitor for milk, and later against Glaxo for baby food. Later research

by Dr. G. H. Wilster led to cheese production from buffalo milk at Amul. To cut costs, Kurien procured a captive packaging-tin unit attached to the dairy facility.

Managerial Style -

1. Clarity of vision and ability to share it with other
2. Ability to inspire and motivate author
3. Willingness to take risk
4. Lateral thinking and ability to find innovative ideas and solution to problems
5. Positive attitude in problem solving and in IT ability to be diplomatic if any circumstance
6. Ability to drive inspire an impress change and continuous improvement
7. Committed to making a significant difference
8. Respect for all teams member
9. Clear standards of ethics integrity opens and honesty

References -

1. 'Father of white revolution Verghese Kurien dies' Times of India. Retrieved 9 September 2012.
2. 'Verghese Kurien on Google Doodle for National Milk Day'. NDTV Food. 26 November 2015. Retrieved 10 March 2021.
3. '1989: Dr. Verghese Kurien'. (World Food Prize Foundation). Retrieved 13 September 2012.

The Pillar of Tribal Society - Dr. Govind Gare

- Prof. Vitthal Saraji Asawale

Dr. Govind Gore was a retired commissioned officer in the Indian Service. This intellectual writer, who has been involved in tribal affairs for the past 40 years, has written a lot on the issues and life of tribals. Many of his books have received many awards for best book production of Maharashtra state and Marathi Sociology Parishad. He is known as the father of 'Tribal Cultural Museum' in Pune, Maharashtra state. Awards like 'Shivneri Bhushan', 'Adivasi Bhushan' have been given to him for his substantial contribution to the tribal society in ideological, educational, social and cultural fields. He said that tribal community is his family. Govind Gare was duly honoured by the Government of India with the 'Birsa Munda National Award' in recognition of his contribution to the tribal society. He had the privilege of presiding over the 'Adivasi Sahitya Sammelan' held in Kinwat in 1987. Dr. Govt. at Tribal Cultural Museum, Pune. Govind Gare was honored by opening a special hall in his name. Govind Gare received as many as 14 awards for research and writing.

A profound scholar of tribal culture, tribal literature, tribal art, Govind Gare's research work contributed to the holistic development of Indian tribal society. 47 Tribal Tribes in Maharashtra state were identified in detail along with tribal regions. Dr. on tribal development plans, changing tribal life, tribal life issues and culture. Govind Gare's authority is omniscience. Tribals are the subject of his contemplation. He was a prolific writer, researcher, thinker and eminent

Marathi literary man. He was born in Nimgiri village in Junnar taluka of Pune district. This is the sixth child of mother Hirabai and father Moghaji. These siblings lost their parents at a young age; But Hirabai duly fulfilled the responsibility of primary education and upbringing of all the six siblings. After completing his education upto 4th in Nimgiri, further education was done in Junnar. He stayed in Sant Dnyaneshwar Hostel in Pune and did his degree studies in Fergusson College. In 1968, Govind Gare got married to Parvati Sable, a home science educated girl from Pune.

He received a British Council fellowship for the study of tribal society. Thus, Govind Gare was the first citizen to study in England for a year and graduate. Director of Economics and Political Science Research Institute in Pune Dhananjairao Gadgil and Vs. m. Under the guidance of Dandekar, submitted a thesis on 'TRIBALS IN AN URBAN SETTINGS: A STUDY OF MAHADEO KOLIS' for four-five years and obtained PhD. Based on the information gathered for the thesis, a book was written in Marathi on the life of tribals. His first book, Adivasi Mahadev Koli of Sahyadri, was published in 1974. This book also won the first prize in the Department of Sociology of the Government of Maharashtra for the year 1974-75 for 'Outstanding Marathi Vadmaynirtimi'. In this book, an attempt has been made to articulate the issues and problems, suffering and poverty of tribals in Maharashtra. After this, constant study and writing on tribal society became an integral part of his life.

Due to his studious and research attitude, he was appointed as Director of Tribal Research and Training Institute, Pune after returning to India from England. Gare did the proud work of building the 'Tribal Cultural Museum, Pune' during his thirteen-year career in this institution. The living conditions, language, customs and folk culture of the tribal community have been preserved here, tourists from abroad still visit here. Due to this, he is also called as the 'Father of Tribal Cultural Museum'. Most of the research reports were prepared during his time. Many recommendations were made to the government. He used

every moment here for the protection and welfare of the tribals. The Prevention of Information and Bogus Jamaat Certificate Act was unanimously passed to stop infiltration mainly in tribal areas.

Dr. Govind Gare was recommended for the Indian Administrative Service (IAS) by the Government of Maharashtra due to his outstanding administrative performance and he was selected into the Indian Administrative Service in 1987. He held the important responsibility of 'Chief Executive Officer' in Latur Zilla Parishad and 'Municipal Commissioner' in Aurangabad. Many books were published during all this period. But publication of some books became difficult due to administrative service constraints. Govind Gare retired as Upper Commissioner, Tribal Development, Thane District on 31 March 1997. After retirement, he wrote round the clock. He used to write for six hours. He did not even remember to eat and drink. He always seems to be engrossed in tribal padas for the research of tribal society. He worked on various committees of the government regarding tribals. Govind Gare involved himself in every work that would serve the interests of the tribals.

Since Dr. Govind Gare himself belongs to the Mahadev Koli community, the historical, social and cultural life of the tribal community has been reflected in his writings. He had seen the struggle of this community against moneylenders and landlords. He was renowned as an expert on tribal land, life and culture. He was fluent in all three languages namely Marathi, Hindi and English. Gare, who has spent nearly 45 years in tribal research, has published more than fifty Marathi and English books. Poetry collections and children's literature were also successfully handled by him. His writing style is a pictorial style which presents the tribal lifestyle as it is.

Dr. Govind Gare's famous books were Mahadev Koli, Tribals of Sahyadri, Tribals of India: Society and Culture, Tribals of Maharashtra: Culture, Literature and Development, Architects of Tribal Development, Tribal Art, Bhils of

Satpuda, Lighthouses of Tribal Development, Warli Chitra - Culture etc. On the insistence of Anantarao Patil and Shankarao Kharat, Dai started a magazine called 'Mavalchi Mushafiri' on the life of tribals in Sahyadri. His writing started from Vishal Sahyadri. This article presents a comprehensive picture of the historical, social and economic life of tribals in Sahyadri. This 'Mavalchi Mushafiri' and Govind Gare got a lot of publicity, they were well received by the readers.

References -

1. www.trti.maharashtra.gov.in
2. www.en.wikipedia.org
3. www.mahasdb.maharashtra.gov.in
4. www.adiyuva.in

Messiah of Masses - Rajarshi Shahu Maharaj

Prof. Santosh Dadu Ghangale

Abstract -

Rajarshi Shahu Maharaj, the most celebrated public figure pioneered the social reformations in the history of Maharashtra has played a pivotal role for the liberation of downtrodden and socio-economically disadvantaged group. His contribution for the eradication of caste based discrimination, irrationality and acclaiming equality has been widely credited. His humanitarian approach and attention towards mass welfare made him a popular king of his times.

Rajarshi Shahu Maharaj alias Yashwantrao was born on 26th July, 1874 in the Ghatge family of Kagal. Anandibai Saheb adopted Yashwantrao in 1984 and he was made Shahu Chhatrapati. Shahu Maharaj was educated at Rajkumar College. He ruled for the happiness, welfare and prosperity of the people. Shahu Maharaj, in collaboration with the British, adopted the policy of developing the *Bahujan Samaj* by using the political power and authority. Shahu expected a state with welfare and well-being of people. Prior to that, he wanted to create awareness among his people and educate them. In addition, the society of this period was engulfed in ignorance, poverty, superstition and rituals. The society was under the domination of the Brahmin class. The aim was to raise the standard of living of the people by making them capable and strong. Therefore, Shahu Maharaj spent his whole life for the salvation of *Bahujan Samaj*.

In October 1899, *Vedokta* case happened in his life. Shahu Maharaj had gone to Panchganga river with his friends and

family for *Kartik* bath. He was accompanied by his brothers Babu Saheb, Mamasahab Khanwilkar and Sanskrit scholar Rajaram Shastri Bhagwat. Narayan Shastri was muttering *mantras* so that Maharaj could get more merit. At that time Rajaram Shastri noticed that Narayan Bhatji was chanting mantras of mythological style. Shahu asked reason to Bhatji. Narayan Bhatji said that for *Shudra* one has to recite mythological *mantras*. Bath is required while reciting *Vedic* mantras but, I don't need a bath because I want to please a *Shudra* and it must be by means of mythological style. Maharaja introverted and thought of social and religious reformation.

In *Vedokta* case, Shahu Maharaj considered social, religious and judicial matters very carefully. According to Brahmin ideology, there are only two classes in the society i.e. *Brahmins* and *Shudras*. *Kshatriya* and *Vaishya* classes do not exist. Same treatment was given at the time of coronation of Chhatrapati Shivaji Maharaj, Pratap Singh Maharaj of Satara and Maharaja Sayajirao Gaikwad of Baroda. They were deposed as a *Shudra* and coronation was denied. Narayan Rajopadhyay appealed to the court in *Vedokta* case, at that time, Prof. Vijapurkar, Lokmanya Tilak and other upper castes took sides against Shahu Maharaj and from that time Non-Brahmin Movement spread on a large scale. In this way, Rajarshi Shahu Maharaj started the great work of liberating the society from the slavery of upper castes.

Shahu Maharaj took a revolutionary decision on 26th July, 1902 to fill 50% of the seats from the backward class and asked to send a report to the government within 3 months. But, upper caste journalists strongly criticized it. This policy led to the improvement of the Dalit community. At the same time, Maharaj encouraged the backward classes to pursue higher education which led to a growing demand for reservation in government jobs across the country. Maharaj felt that if backward class 'got government jobs, there would be competition for education in the community and a large number of people would turn to education.

Education is the foundation for overall development and social change. Due to lack of education for the masses, the

country has suffered a great loss. Only upper castes had the power of knowledge. The doors of education were closed to the lower castes. In order to spread education among the socio-economically backward classes, the Compulsory Primary Education Act was passed on 21st September, 1917 for providing educational facilities to the children from backward classes. As per this act parents should send their children to school by force. If the children do not come to school then parents should be fined. In 1894, Maharaj started 5 schools for untouchables with 168 students and by the end of 1912 the number of schools were increased to 27 with 636 students. During his reign, Shahu Maharaj started 420 schools and total 2200 students were enrolled. Madhavrao Shinde called Shahu, 'The Father of Students Hostels in India' and Kolhapur as 'The Mother of Boarding Houses'. Even he established caste wise 20 hostels and provided free accommodation to the students. He paid personal attention to these hostels. Maharaj believed that people of all castes and tribes should develop love and unity. At the same time he generously helped the hostels in Pune, Nashik, Nagpur, Mumbai, Pandharpur and Ahmedabad. He established Rajaram College in 1881 and funded Rs. 50,000 as donation. He promoted women's education and fee waiver was given to them in Rajaram College. He started *Patil School*, *Talathi School*, Technical Institutes and Infantry School for Army recruitment. Many people from upper castes dissolved due to the influence of wise and generous policies of Karaveer Court. He provided free text books and pencils to the Dalit Students.

He appointed *Fase Pardhi* community as gate keepers and pardoned their presence in the Police Station. Some of them were given road repairing works. He sent Lalya's son from *Fase Pardhi* community to catch the thieves in Karnataka State as an efficient Police Officer. Due to such preventive steps, the crime reduced and such nomadic tribes got the stability and respect. Maharaj issued 3 orders on 20th, 22nd and 23rd August, 1899 for the eradication of untouchability from government offices, education department and

hospitals. He also ordered the officers from Revenue and Judicial Departments in Kolhapur region to cooperate and observe humanity with untouchables. Failing this, one can opt for the voluntary retirement without pension.

Shahu Maharaj, in his reign of 28 years brought social, political and educational revolution in Kolhapur and Maharashtra. The *Vedokta* case broke the monopoly of the upper castes. He fired some of the upper caste people for untouchability. Due to his overall contribution Dalit movement founded its roots. Prof. Vijapurkar and Lokmanya Tilak criticized by writing articles against Shahu Maharaj in the newspapers. He sacrificed life for the liberation of Dalits till the end. His ideological legacy has created a ground and later on developed with the dedication of Dr. Babasaheb Ambedkar.

Conclusion -

In close context, Shahu Maharaj pioneered the social reformations in Maharashtra which was the need of a hour. It has brought new horizons in the mankind. The constructive inputs shaped the social milieu of Maharashtra. His eye opening acts and philosophy are the symbols of social inclusion and justice. This has contributed to the social upliftment in all spheres including caste discrimination, gender equality and reservation policy. His hold on the administration proved fruitful for the socio- cultural development of Maharashtra. He proved real king in terms of his duties and responsibilities who never be forgotten.

References -

1. Agarwal, Sudarshan. *Dr. Babasaheb Ambedkar: The Man and His Message-A Commemorative Volume*. New Delhi: Prentice Hall of India Pvt. Ltd., 1991.
2. Dharavkar, Bhaskar. *Shahu Chhatrapince Niwadak Aadesh Vol- I*. Mumbai: Government of Maharashtra, 1988.
3. Patil, P. S. *Mahatma Jyotirao Phule: A A Short Introduction*. Mumbai: Secretary, Maharashtra State Sahitya Sanskruti Mandal, 1984.

Rabindranath Tagore as an Educational Thinker

- Prof Kirta Omadhya Vasave

Rabindranath Tagore was born in 1861 in Calcutta in West Bengal. He was famous writer, poet, artist, musician, painter, patriot and social worker. He was awarded with the title Gurudev. He was the first Asian Nobel prize winner. He awarded for literature, in 1913 for the collection of Gitanjali. He was educated at home later he went to England for education, he wanted to take law education but he couldn't complete. Rabindranath started experimental school education at Shantiniketan where he started an Ashram later the Ashram transformed into Vishva Bharti University, the aim of the university is to provide combine education, Western and Eastern culture, the university education was open for all country.

1. Aims of Education -

Physical development -

He focused on the physical development of the child, for this there were different kinds of activities in the Shantiniketan campus like exercise, games and sports, yoga.

Mental development -

Mental development means imaginative, creative, thinking must be for the child and they should be free from adopt learning methods and this help child around development.

Spiritual development -

Spiritual development is one of the aim of Tagore s educational philosophy ,self-realisation is the manifestation of personality.

Moral development -

According to him moral education is more important than bookish knowledge, child should be conscious regarding what is bad and good for moral education there should be provision in education, selfless, love cooperation must be among students.

Social development -

According to Rabindranath Tagore 'service to man is service to God' and god is the source of all human being every human should create well relationship among them.

Educational Philosophy -

Naturalistic -

Rabindranath Tagore is one of the greatest nature lover like Jean Rousseau, he also focused on nature and natural education, according to him nature and human being has close relation man is part of nature and nature is source of education, so learning should be free from any bandage, therefore he set up natural surroundings in Shantiniketan, for the nature protection he started tree plantation festival like Briksharopon.

Individualist -

Tagore was an individualist therefore freedom should be given to the individual, and every individual is unique, he is different from each other. According to him every human being established unity with God or Brahma during his life period, God represent as a source of unity for an individual.

Idealist -

In the view of Rabindranath Tagore man should live for ultimate truth, this ultimate truth, liberate us from birth and death and it makes us as human kind. Tagore also has a strong faith in the absolute values and realities.

Spiritualist -

According to Gurude Tagore human being should try to attain spiritual perfection, because spirituality is ideal and eternal so every man should have spiritual relation to each other, and the spirituality also create love and brotherhood, this brotherhood provides international good relation.

Humanistic -

Tagore has strong faith in humanity, he says that the

fundamental unity of humanity is must be because ultimate goal of life can be attained through humanity, for this truth he says that 'reality is human and truth is human' according to him humanity is important factor in the perfection of divine truth. God is depend on man for perfecting his universe.

Pragmatist -

Like John Dewey, Tagore also was 'pragmatist, according to him education should be practical, it should be life related, he had the faith of learning by doing so he had started different type of activities for practical education.

Patriotism -

Tagore was a great patriot. His writings were full of patriotism, he fought for freedom he joined freedom movement of India. through his writing national service, dedication and patriotic feeling were find. The well example of this sense is Jana Gana Mana National Anthem.

Internationalist -

Tagore want universal unity for international brotherhood, according to his opinion the distinction of caste, creed, colour or other is false, it is unnatural and unreal. He focused on the unity of the East and the West for this he established the university Vishva Bharti for internationalism for the unification of mankind and to attain world peace.

Vedantist -

Tagore had strong belief in Vedant philosophy, God is supreme being he is powerful, he protect the entire universe it is the consequence Brahma. There is spiritual bond between man and man.

Curriculum -

According to Rabindranath Tagore curriculum of the school should be perfect, therefore he suggested child centred, active centred and flexible curriculum. The medium of the instruction should be mother tongue, there is no place for bookish knowledge, artificial knowledge, the subjects for the school will be music, literature history, English, science etc. the activity based subject dancing, gardening, painting, art, were included.

Teacher -

Learned teacher; A lamp can never light another lamp,

unless it continue to burn its own flame for this fact a teacher should have perfect knowledge of his subject, the role of the teacher is as a guide, friend and guardian, teacher should give freedom to his child to express their thought freely, nature of the teacher must be good, love for each child must be.

Teaching -

Teaching should be more practical and real rather than artificial and theoretical, natural way of teaching must be for child and this definitely increases the creative skills of learner, and the creativity will bring perfection in child.

Discipline -

Rabindranath Tagore had given great importance to free and natural education therefor he also focused on self discipline. According to natural way, there should not be strict discipline for child, freedom should be given to them for learning.

Conclusion -

From the above discussion of Tagore's educational philosophy, it is observed that his educational philosophy is ideal. He had said that education should be given perfect, therefore, be like the perfect syllabus, teachers, teaching methods, and natural discipline and that help to perfect development and growth of the Child. In really Tagore had given great importance to informal education, it was not a formal teaching but it is ideal education according to him. Tagore had created well atmosphere for the student for their personality growth and development, for this fact he suggested different type of activities for individual, mental, physical, emotional, social and spiritual and moral development of the child.

Reference -

1. Prasad, Devi, *Rabindranath Tagore :Philosophy of Education and Painting* National Book Trust, India, 2007.
2. Chausrosia Kiran ,*Educational ideologies & Teaching Practices: Rabindranath Tagore* Independently published, 2018.

Review Revolution in Agriculture through Contribution of Dr. Norman Borlaug and Dr. M.S. Swaminathan

- Prof Sangita Kulkarni

The agricultural revolution is the term introduced for number of cultural transformations which allowed the humans to change from a hunting and gathering subsistence to agriculture and animal domestication. With the demands of society, the agricultural revolution has occurred since ages.

The First Agricultural Revolution (10,000 BC) included transition from hunting and gathering to settled agriculture. The second agricultural revolution included , the Arab Agricultural Revolution (8th–13th century) which helped to spread new crops and advanced techniques in the Muslim world. The British Agricultural Revolution in 17th and 18th century, improved agricultural productivity in Great Britain. The Scottish Agricultural Revolution during the same century created transformation of agricultural farming into a modern and productive system. The Third Agricultural Revolution during mid 20th century resulted in an increase in agricultural production technologies, especially in the developing world (also known as the Green Revolution).

Promoting the application of science and technology in agriculture is the foundation to improve the productivity, quality, efficiency and competitiveness of agriculture, contributing to the modernization of agriculture and rural areas, ensuring food security, social security and income enhancement for agricultural producers and traders. In 20th century modern agriculturists introduced new technologies and systems that created Revolution in Agriculture in India

and abroad. Advances in technology and farming practices have helped farmers become much more productive, growing crops efficiently in areas most suitable for agricultural production.

The Asian countries like India, Pakistan, Srilanka etc. were lagging behind in the modern agricultural inputs. The major challenges for Indian agriculture included globalisation and liberalisation, climate change, farmer suicide, Soil exhaustion, high farm input costs, depletion of fresh groundwater, and food security causing suppression of agricultural production. It led to Agricultural Revolution - Introduction of new farming methods, irrigation systems and drainage, crop rotation systems, New crop varieties, new improved seeds helped the earth to improve soil fertility, recover nutrients, better products resulting in stronger and increased agricultural production.

During 1950-60s many agricultural universities and institutes undertook the methods for improving agricultural systems and food productivity all over the world. In India, many different types of farming are practised, including maintenance, commercial farming, extensive and intensive farming, plantation farming, and mixed farming. India is a developing nation with emerging ideas and strategies that helped to improve the traditional and conventional agricultural systems.

Dr. Norman Ernest Borlaug -

An American agronomist (1914-2009) who led initiatives worldwide through Green Revolution including extensive increases in agricultural production.

He is known as the “Father of the Green Revolution,” because he worked for advances in agricultural technological that alleviated world hunger. The Green revolution aimed to increase productivity in countries perceived as susceptible to communism because of rural poverty and hunger.

Borlaug studied plant biology and forestry at the University of Minnesota and earned a Ph. D. in plant pathology in 1942. He was awarded multiple honors for his work, including Norman Ernest Borlaug M. S. Swaminathan

the Nobel Peace Prize, the Presidential Medal of Freedom and the Congressional Gold Medal.

In 1970 Norman E. Borlaug was awarded the Nobel Peace Prize for a lifetime outstanding contributions of work to feed a hungry world. His greatest achievement has been his unending struggle to integrate the various streams of agricultural research into viable technologies that will help the agricultural systems. He experimented with novel varieties of wheat, creating disease-resistant strains that could withstand the harsh climate. That work was founded on earlier discoveries of ways to induce genetic mutations in plants, and his methods led to modern plant breeding.

Dr. Borlaug, While working at International Maize and Wheat Improvement Center (CIMMYT) Mexico, developed semi-dwarf, high-yield, disease-resistant wheat varieties. Within twenty years he was spectacularly successful in finding a high-yielding short-strawed, disease-resistant wheat. During the mid-20th century, he worked for wheat improvement and introduced the high-yielding varieties combined with modern agricultural production techniques to Mexico, Pakistan, and India. He developed successive generations of wheat varieties with broad and stable disease resistance, broad adaptation to growing conditions across many degrees of latitude, and with exceedingly high yield potential. Between 1965 and 1970, wheat yields nearly doubled in Pakistan and India, greatly improving the food security in those nations.

Dr. Mankombu Sambasivan Swaminathan -

M. S. Swaminathan (1925 - 2021) was an Indian agronomist, agricultural scientist, and a plant geneticist. He is the main architect of the agricultural revolution in India for his leadership and role in introducing and further developing high-yielding varieties of wheat and rice. He is known as the “Father of Indian Green Revolution”, for his contributions to the development of high-yielding varieties of wheat. He founded the MS Swaminathan Research Foundation, the pioneer organization behind the “evergreen revolution”.

He got his Ph.D in 1952 from the Cambridge University School of Agriculture and joined as a researcher at the University of Wisconsin. However, he returned to India in 1954 for work. He continued his research at the IARI. Between 1972 and 1979, he was the Director-General of the Indian Council of Agricultural Research (ICAR). While there, he formed the National Bureau of Plant, Animal, and Fish Genetic Resources of India. He also played a role in the transformation of the Forest Survey of India (FSI). In 1979, he was appointed the Principal Secretary of the Agriculture Ministry of the Indian government.

Swaminathan's collaborative scientific efforts with Norman Borlaug, motivated a mass movement with farmers and scientists and supported by public policies, saved India and Pakistan from certain famine-like conditions during 1960s. He recommended farreaching ways to improve India's farming system. He worked as Director General of the International Rice Research Institute (IRRI) in the Philippines and was awarded the first World Food Prize in 1987, recognized as the Nobel or the highest honours in the field of agriculture. The United Nations Environment Programme has called him 'the Father of Economic Ecology'.

Swaminathan contributed basic research related to potato, wheat and rice, in areas such as cytogenetics, ionizing radiation and radiosensitivity. He has been a President of the Pugwash Conferences and the International Union for Conservation of Nature (IUCN). Swaminathan has received numerous awards and honours, including the Shanti Swarup Bhatnagar Award, Ramon Magsaysay Award and the Albert Einstein World Science Award.

Thus, the contribution of such an eminent agricultural scientists should be appreciated and duly respected, as through science and technology they has provided us the advanced agricultural techniques, systems and solution as food security for increasing populations of third world that has benefited all consumers especially to overcome hunger and poverty.

Satyendranath Bose - The Inventor of God Particles

- Prof. Amruta Govardhan Shinde

World famous Indian physicist and mathematician Satyendranath Bose known for Bose Einstein Condensate and his work on boson particles. He laid the foundation over which the path-breaking scientific experiments unveiling mysteries of universe are being carried out today. He was the fellow of Royal Society, awarded by Padma vibhushan, India's second civilian award.

Personal Life -

He was born on January 1, 1894, in Culcatta, West Bengal, India. He was eldest among the seven children and only male kid in a Belgali kayastha family. His father, Surendranath Bose, worked in Engineering Department of the East Indian Railway Company. In 1914, he married Ushamati Ghosh, the 11 year old daughter of a prominent Culcatta physician at the age of 20. He left the world following his passion on February 4, 1974.

Academic Life and Research -

Satyendranath Bose began his schooling at an elementary school in Culcatta before entering the Hindu School in 1907. He was genius from the birth. One incident that shows his outstanding capability is that his school teacher awarded him 110 marks out of 100 in mathematics test. When headmaster asked for the explanation for his erroneous marking, his teacher Upendra Bakshi replied, "Satyen had succeeded in the allotted time, in solving all the questions without excluding any of the alternatives". That means Bose had successfully solved all questions by using all possible

methods within the allocated time.

He attended Presidency College and received Bachelor of Science in a mixed Mathematics, standing first in 1913. He got his Master of Science degree in same subject from University of Culcatta with first rank creating a new record, which yet to be surpassed. After MSc, in 1916, he joined the Science College, Culcatta University as a research Scholar and started his research studies in the theory of relativity. From 1916 to 1921 he served as lecturer in the physics department of the Rajabazar Science College. Along with Saha, he presented several papers in theoretical physics and pure mathematics from 1918 onwards. While working in Dhaka University, in 1924, he wrote a paper on deriving Planck's quantum Radiation law without any reference of classical physics by counting states with identical particles. He sent his article with a letter directly to Albert Einstein in Germany when his paper was not accepted for the publication. "Though a complete stranger to you, I do not feel any hesitation in making such a request (for publication of this derivation in the *Zeitschrift für Physik*). Because we are all your pupils though profiting only by your teachings through your writings. You acceded to the request. The book has since been published. I was the one who translated your paper on Generalized Relativity," Bose wrote in his letter.

Recognising importance of paper Einstein translated it into German and submitted to the prestigious *Zeitschrift für Physik* on behalf of Bose. He also responded to Bose personally, calling his work an "important contribution." Bose went to Europe to work for two years at X-ray and crystallography laboratories where he worked alongside the big names of science including Albert Einstein and Marie Curie.

Einstein adopted the idea of Bose and applied it to the atoms which gave birth to Bose-Einstein Condensate, a state of matter which is typically formed when a gas of bosons at low densities is cooled to temperature very close to absolute zero. A dense collection of particles with integer spin known as Bosons. Bose worked with Einstein to define the two

classes of subatomic Particles: fermions and bosons.

God Particles -

As science unfolds the mysteries of the Universe, the accepted view today is that the Universe started with a gigantic explosion called the 'Big Bang'. For fractions of a second after the Big Bang, the Universe consisted of the most elementary constituents of matter interacting with each other through other particles which are carriers of different kinds of forces existing in nature. And, the carriers of all forces in Nature are 'bosons' or the God Particle 'Higgs-Boson'. British Physicist Peter Higgs of the 'Higgs-Boson' is a familiar name in the world of science. However, it is not well known that the term Boson, owes its name to the pioneering work of the late Indian physicist SN Bose. His work on the quantum theory of light provided the foundation for Bose-Einstein Condensates, a new state of matter in which thousands of atoms condense into a single giant atom that behaves like a wave. Particles that follow Bose's statistics have been named bosons in his honor. Bose is called the 'Father of the God Particle'. There is no other scientist whose name is linked with Einstein as Bose's name is in all the textbooks of physics. Albert Einstein's generalization of Bose's work led to the system of statistical quantum mechanics, now known as Bose-Einstein statistics.

Recognitions and Honors -

Although a number of Noble Prizes have been awarded for research related to the concepts of the Bosons and the Bose-Einstein Condensate but Bose was never awarded a Noble Prize. In 1959, he was appointed as the National Professor-the highest honors for a scholar.

Apart from that he became:

1. Fellow of the Royal Society
2. Awarded by Padma vibhushan, India's second civilian award
3. Adviser to the Council of Scientific and Industrial research
4. President of the Indian Physical Society and the National Institute of Science

5. General President of the Indian Science Congress
6. President of the Indian Statistical Institute

In 1937, Rabindranath Tagore dedicated his only book on science, *Visva-Parichay*, to Satyendranath Bose.

References -

1. S.N. Bose Biography Project (<http://sites.google.com/site/snbproject/timeline>), July 2012
2. Wikipedia
3. Article of India Today, “Remembering the Father of the God Particles, satyendranath bose: lLife, contributions and his work with Einstein”
4. “Satyendranath Bose- Bengali physicist”, Encyclopedia Britannica. Retrieved 5 December 2015
5. “Vigyan Prasar- SC Bose, www.vigyanprasar.gov.in. Government of India. Retrieved 14 June 2017.
6. Article: SN Bose Physicist par excellence and forgotten ‘Father of God Particle’, www.indiansciencetechnology.gov.in

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj - A Visionary Reformer and Educationist

- Prof. Mahendrakumar Vitthalrao Gangarde

Introduction -

‘Those who forget history find themselves condemned to repeat it’ really it is remarkable quote related with history. It is not easy to forget notable work of great men. History is always repeated by itself. Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj (1894-1922). We cannot forget him and the immense contribution and work of Rajarshi Shahu Maharaj. The word ‘Rajarshi means Royal Saint. He was one of the greatest king of Kolhapur presidency of Maratha empire. He was a man of broad view and outlook, he has his own principles so that he is known for his work uptill now. Rajarshi Shahu Maharaj was true democrat and ruler. He was a futurist of Maharashtra, renowned for his educational work for the masses of different caste and creed. He is the man who introduced reservation for the backward class in education. During his reign he initiated various social reforms in the societies of his empire He was greatly influenced by Mahatma Jyotiba Phule, Satya Shodhak Samaj. His idea of education was straight forward it was totally open for all. He took great efforts for betterment of poor people of Maharashtra those who were under ill-trodden castecism. He started scholarship programs for the student of backward classes since 1911. He gave helping hand to Dr. Babasheb Ambedkar in his career. He was the seer educational policies that he run for people of Maharashtra. His prime focus was on education, established various hostels for different ethnicities and religions like Christian, Jains, Panchal,

Shimpi, Dhor, Muslims and so other. He was strong advocate of equality amongst all the strata of society. He made great efforts to abolish the concept of caste segregation and untouchability. He initiated compulsory free education for all in the Maharashtra.

Chhatrapati rajarshi shahu Maharaj Policy about education -

Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj took the charge of political affairs, he was thinking of overall development of masses of his state. He gave prime importance to the developments in the educational field. It was the prime aim of Shah Maharaj. He was thoughtfully thinking about educating poor people in the various cast and communities. He was aware that without education we can't do any kind of progress. Education is the base or foundation of the overall progress of individual, society, village, city, state and nation. He was clearly having idea about educational system and bright future of his people. He was seer of futurist society and such things mainly important in the social and educational development in the society. He was having view that with the help of education masses of the backward classes may become part of state administration and other local institutes. The people of backward class must understand their rights and make their own true identity. Such strong and strengthening decisions were taken betterment for the downtrodden. He took some revolutionary actions for the development educational field. Chhatrapati Shahu Maharaj's keenly having view that education will do the overall progress. He became professional for educational purposes. His educational movement mainly for backward class and people from the lower classes. He wanted establish separate hostels. He also focused on to develop quality education and administration. It was the main mission of Rajarshi Shahu Maharaj.

Primary Secondary and Higher Secondary related educational work of Chhatrapati Shahu Maharaj -

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj was great exponent of education. Education must reach up to the paths of people and played a vital role for the all the masses from different

cast and community in the society. He wanted to uplift untouchables and also other caste and creeds. During at that time education was available for the '*Bramhanas.*' He was particularly of view that only education can make each everything possible. He strongly advocated idea of compulsory and free education. Though he was proponent of Primary education he did not pay any heed towards secondary and higher secondary education. He also keep eye on secondary and higher secondary and other education. He is the person one who wanted that this chance of primary education must reach up to the last strata and poor masses. His role for the women education and inter-caste marriage is really exceptional. He passed act related with such types of marriage. He gave message to the society by doing his cousin sisters inter-caste marriage

Compulsory law about the primary education -

Chhatrapati Shahu Maharaj wished to make compulsory and free education in his princely state during his reign. Education is the right, it must be given to each and every individual. He knew very well that education is key of success in the all the developments. Parent do not used to send their ward were charged Rs.1 as per month fine. He made law of compulsory primary education in 1917. It was the revolutionary action during that times. He clearly stated in his declaration of the Karvir governments gazette this compulsory law primary education has been enacted for the betterment of his subjects and make them read and write well understand own social condition and develop it. It was aim of Shahu Maharaj that masses of backward class must understand their own dependency and rights. He clearly stated with help of enacted law that list 7 to 14 year publicly release and made compulsory to all the parents to send their wards to school. He also took strict action to make people aware about education.

Structure of Primary education during reign of Chhatapati Shahu Maharaj -

Chhatrapati ascended throne and took the charge of princely state in 1894. During at that the condition of primary education was not ideal one. Though the educational work

was going on in some of the school. There were three kinds of primary schools during 1893-94. The schools which were known as Vernacular school were 142 in number. There were 9718 students were taking education in vernacular schools. Similarly likewise vernacular night school were 04 in number. There were 144 students were taking education. When chhatrapati Shahu Maharaj took charge of Kolhapur there were 37 grantable private schools and 1209 students were taking education in it. The comprising all these schools,183 school were in working position. There were total 11042 students were taking education in the schools. There were 146 day and night schools in Kolhapur princely state during 1894. This princely state spend 44,463 cash used for educational purposes. Some action were taken for the development of vernacular schools. Kolhapur princely state also look afters and taking care of workers, four night schools were there to make them progressed and well developed.

Conclusion -

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj was one of the best reformer and visionary ruler whose work for backward classes and gave depressed people own identity. He was pillar of social democracy. His work in the educational field was prominent one, he was having broad view and seer of education who understood the importance and necessity of education. He was a strong supporter of Satyashodhak Samaj. Chhatrapati Shahu was having idea about the various types of education. He understood the ill condition of the people of that time so he focused on the primary and free education. He had great respect for the teacher. He also paid special attention towards skill education that is technical trade education, agriculture, service sector and industrial education.

Reference -

1. Pawar, J., ed. (2001). Rajashree Shahu Smarak Granth. Maharashtra Academy of History, Kolhapur
2. Lokraja Shahu Maharaj : Vyaktitva aani Vichar
3. Samajkrantikarak Rajarshi Shahu Chhatrapati, by Dr. Jayshingh Rao Pawar

Father of Graphene – Sir Andre Geim

- Prof. Amol Rajendarsing Pardeshi

Sir Andre Konstantin Geim is a Russian-born Dutch-British physicist working in England in the School of Physics and Astronomy at the University of Manchester. Sir Andre Geim was awarded in 2010 Nobel Prize in Physics jointly with Konstantin Novoselov for his work on graphene. He is Regius Professor of Physics and Royal Society Research Professor at the National Graphene Institute. Sir Andre Geim had also been awarded an Ig Nobel Prize earlier in 2000 for levitating a frog using its intrinsic magnetism.

Education -

Sir Andre Geim received a master's degree from the Moscow Physical-Technical Institute (now the Moscow Institute of Physics and Technology) in 1982 and a doctoral degree from the Institute of Solid State Physics at Chernogolovka, near Moscow, in 1987. He was a research scientist at the Institute for Microelectronics Technology and High Purity Materials at Chernogolovka from 1987 to 1990, and between 1990 and 1994 he held postdoctoral positions at the University of Bath, the University of Nottingham, and the University of Copenhagen. He obtained his first tenured position in 1994, when he was appointed associate professor at Radboud University Nijmegen, where he worked on mesoscopic superconductivity. He later gained Dutch citizenship. One of his doctoral students at Nijmegen was Konstantin Novoselov, who went on to become his main research partner. However, Geim has said that he had an unpleasant time during his academic career in the

Netherlands. He was offered professorships at Nijmegen and Eindhoven, but turned them down as he found the Dutch academic system too hierarchical and full of petty politicking. "This can be pretty unpleasant at times," he says. "It's not like the British system where every staff member is an equal quantity." On the other hand, Geim writes in his Nobel lecture that "the situation was a bit surreal because outside the university walls I received a warm-hearted welcome from everyone around, including Jan Kees and other academics." (Prof. Jan Kees Maan was the research boss of Geim during his time at Radboud University Nijmegen.)

In 2001 he became a professor of physics at the University of Manchester, and was appointed director of the Manchester Centre for Mesoscience and Nanotechnology in 2002. Geim's wife and long-standing co-author, Irina Grigorieva, also moved to Manchester as a lecturer in 2001. The same year, they were joined by Novoselov who moved to Manchester from Nijmegen, which awarded him a PhD in 2004. In 2004 Geim, Novoselov, and colleagues succeeded in isolating graphene, a one-atom-thick sheet of carbon found in a hexagonal lattice. Graphene is an extremely good conductor of electricity and may surpass silicon to form the next generation of computer chips. Graphene is also almost totally transparent, so it could be an ideal material for touch screens and solar cells. Geim served as Langworthy Professor between 2007 and 2013, leaving this endowed professorship to Novoselov in 2012. Geim was included in the United Kingdom's New Year Honours List for 2012 and was thereafter made a knight bachelor. Also, between 2007 and 2010 Geim was an EPSRC Senior Research Fellow before becoming one of Royal Society Research Professors. Geim holds many honorary professorships including those from Tsinghua University (China), Moscow Institute of Physics and Technology (Russia), and Radboud University Nijmegen (Netherlands).

Research -

Geim's research in 1997 into the possible effects of magnetism on water scaling led to the famous discovery of

direct diamagnetic levitation of water, and led to a frog being levitated. For this experiment, he and Michael Berry received the 2000 Ig Nobel Prize. "We were asked first whether we dared to accept this prize, and I take pride in our sense of humor and self-deprecation that we did". Geim has also carried out research on mesoscopic physics and superconductivity.

Geim's achievements include the discovery of a simple method for isolating single atomic layers of graphite, known as graphene, in collaboration with researchers at the University of Manchester and IMT. The team published their findings in October 2004 in *Science*.

Graphene consists of one-atom-thick layers of carbon atoms arranged in two-dimensional hexagons, and is the thinnest material in the world, as well as one of the strongest and hardest. The material has many potential applications. Geim said one of the first applications of graphene could be in the development of flexible touchscreens, and that he has not patented the material because he would need a specific application and an industrial partner. Geim also developed a biomimetic adhesive which became known as gecko tape so called because it works on the same principle as adhesion of gecko feet. Research of which is still in the early stages. It is hoped that the development will eventually allow humans to scale ceilings, like Spider-Man.

He named his favourite hamster, H.A.M.S. ter Tisha, co-author in a 2001 research paper.

Awards -

1. On 5th October 2010, Geim was awarded the 2010 Nobel Prize in Physics jointly with Novoselov "for groundbreaking experiments regarding the two-dimensional material graphene". He said he hopes that graphene and other two-dimensional crystals will change everyday life as plastics did for humanity, although we need to wait for a few decades to see the results.
2. Geim shared the 2000 Ig Nobel Prize in physics with Michael Berry for the frog experiment. He received it

- for using the magnetic properties of water scaling to levitate a small frog with magnets.
3. In 2006 he appeared on the *Scientific American* 50. The Institute of Physics awarded him the 2007 'Mott Medal and Prize, for his discovery of a new class of materials free-standing two-dimensional crystals in particular graphene'. Geim was elected a Fellow of the Royal Society (FRS) in 2007.
 4. He shared the 2008 EPS Europhysics Prize with Novoselov 'for discovering and isolating a single free-standing atomic layer of carbon (graphene) and elucidating its remarkable electronic properties'. In 2009 he received the Körber European Science Award. The US National Academy of Sciences honoured him with the 2010 John J. Carty Award for the Advancement of Science 'for his experimental realisation and investigation of graphene, the two-dimensional form of carbon'.
 5. He was awarded one of six Royal Society 2010 Anniversary Research Professorships. The Royal Society added its 2010 Hughes Medal 'for his revolutionary discovery of graphene and elucidation of its remarkable properties'. He was awarded honorary doctorates from Delft University of Technology, ETH Zürich, the University of Antwerp and the University of Manchester.
 6. He was awarded the Copley Medal in 2013 and the Carbon Medal in 2016. Geim received the Golden Plate Award of the American Academy of Achievement in 2017. In addition to this he also won the 2018 Fray International Sustainability Award given to him by FLOGEN Star Outreach at SIPS 2018.

References -

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Andre_Geim
2. Geim's Nobel Prize banquet speech.
3. 'Graphene pioneer wins major international prize'. University of Manchester. 21 April 2009. Retrieved 24 October 2010.

Rishi Sunak

- Prof. Vikas Ramchandra Bhosale

British politician Rishi Sunak, born on May 12th, 1980, has held the positions of Prime Minister of the United Kingdom since October 25th, 2022, and Leader of the Conservative Party since October 24, 2022. Sunak has been a Member of Parliament (MP) for Richmond (Yorks) since 2015. From 2020 to 2022, he held the positions of Chancellor of the Exchequer and Chief Secretary to the Treasury.

Sunak was born in Southampton to Indian immigrants who came to the country in the 1960s from East Africa. He attended Winchester College for his undergraduate studies, Lincoln College in Oxford for his philosophy, politics, and economics (PPE) coursework, and Stanford University for his MBA as a Fulbright Scholar. He met Akshata Murty, the daughter of Infosys billionaire N. R. Narayana Murthy, at Stanford, where they would later get married. Following graduation, Sunak worked for Goldman Sachs before becoming a partner at The Children's Investment Fund Management and Theleme Partners, two hedge fund companies.

Sunak succeeded William Hague as the representative for Richmond in North Yorkshire in the House of Commons after the general election of 2015. Sunak voted to leave the EU in the 2016 referendum. In the 2018 cabinet shake-up, he was chosen to serve as the Parliamentary Under-Secretary of State for Local Government in Theresa May's second administration. He cast three yes votes for May's Brexit withdrawal deal. Sunak backed Boris Johnson's bid to lead the Conservative Party after May's resignation. Sunak was chosen to be the Treasury Department's chief secretary after

Johnson was made prime minister. After Sajid Javid resigned in the cabinet shuffle in February 2020, Sunak took over as Chancellor of the Exchequer. As Chancellor, Sunak played a significant role in the financial reaction of the government to the COVID-19 epidemic and its effects on the economy, including the Coronavirus Job Retention and Eat Out to Help Out programmes. In the midst of a political crisis, he resigned in July 2022 from his position as chancellor and was followed by Johnson.

In the contest for the leadership of the Conservative Party, Sunak ran against Johnson but was defeated by Liz Truss in the members' vote. Sunak was chosen without opposition as the Conservative Party's leader following Truss' departure during a political crisis. On October 25th, 2022, King Charles III named him as Prime Minister, the first appointment made during his reign and the first British Asian, Hindu, and non-white person to hold the office.

Sundar Pichai - A Man Bringing Revolutionary Changes

- Prof. Santosh Ramchandra Kshirsagar

Sundar Pichai, in full **Pichai Sundararajan**, (born June 10th, 1972, Madras [now Chennai], Tamil Nadu, India), Indian-born American executive who was CEO of both Google, Inc. (2015), and its holding company, Alphabet Inc. (2019). As a boy growing up in Madras, Pichai slept with his brother in the living room of the cramped family home, but his father, an electrical engineer at the British multinational GEC, saw that the boys received a good education. At an early age Pichai displayed an interest in technology and an extraordinary memory, especially for telephone numbers. After earning a degree in Metallurgy (B.Tech., 1993) and a silver medal at the Indian Institute of Technology Kharagpur, he was awarded a scholarship to study at Stanford University (M.S. in engineering and materials science, 1995). He remained in the United States thereafter, working briefly for Applied Materials (a supplier of semiconductor materials) and then earning an M.B.A. (2002) from the Wharton School of the University of Pennsylvania where he was named as a Siebal Scholar as well as a Palmer Scholar.

Following a short stint at the management consulting firm McKinsey & Co., Pichai joined Google in 2004 as the head of product management and development. He initially worked on the Google Toolbar, which enabled those using the Microsoft Internet Explorer and Mozilla Firefox Web browsers to easily access the Google search engine. Over the next few years, he was directly involved in the

development of Google's own browser, Chrome, which was released to the public in 2008. That same year Pichai was named vice president of product development, and he began to take a more-active public role. By 2012 he was a senior vice president, and two years later he was made product chief over both Google and the Android smartphone operating system.

In 2011 Pichai reportedly was aggressively pursued for employment by microblogging service Twitter, and in 2014 he was touted as a possible CEO for Microsoft, but in both instances he was granted large financial packages to remain with Google. He also was known to have helped negotiate Google's \$3.2 billion deal to acquire Nest Labs in 2014. Therefore, when Google cofounders Larry Page and Sergey Brin announced the creation of Alphabet Inc., in August 2015, it came as no surprise to industry insiders that Pichai was named CEO of Google, which was reorganized as a subsidiary. In December 2019 he also was named CEO of Alphabet, replacing Page, who stepped down.

Pichai's interests include cricket and football. Sundar Pichai is married to Anjali Pichai. Anjali was Sundar's classmate at IIT Kharagpur. They have two kids, a boy named Kiran Pichai and a girl named Kavya Pichai. The couple stays in Los Altos hills. Sundar and his family are known for maintaining a low profile and rarely discuss their lives on public platforms.

In December 2020, Pichai delivered a speech virtually at the Singapore FinTech Festival emphasizing inclusive digital economy. The coronavirus outbreak has sped up the adoption of digital tools and trends by years... Southeast Asia's Internet economy is currently on the verge of a massive transformation... more than 40 million people in the region connected to the Internet for the first time in 2020 four times as many as the year before... while Covid has accelerated the use of digital tools, it's also exposed how many people are still left behind... some 1.7 billion people around the world are still unbanked, a huge portion of African households do not have access to broadband and millions of women

entrepreneurs lack the same access to opportunity as their male counterparts.

Pichai said at the conclusion of his speech,

“Our goal for the post-Covid world is to ensure the benefits of technology can be shared, as widely and equitably as possible. If we can do that, 2020 will be remembered not as the end of the world, but the beginning of a world that works better for everyone.”

In 2022, Pichai received the Padma Bhushan from the Government of India, its third-highest civilian award. Sundar Pichai was born in India and has led Google to invest in the foundational infrastructure of India, and support developing technology there, such as the founding of the Google Pay app.

Since 2019, Sundar Pichai has been the CEO of Google and Alphabet, building on the success of founders Sergey Brin and Larry Page. From leading projects like Google Chrome and Android to overseeing the acquisition of YouTube, Pichai continues to lead the company by advancing artificial intelligence and digital technology. To address climate change, Sundar Pichai has committed to running Google data centers and campuses on 24/7 carbon-free energy by 2030. Sundar Pichai announced that Google will invest \$9.5 billion in offices and data centers in 2022.

Following the pandemic, many companies embraced a flexible workplace environment. However, Pichai believes that Google's large investment in campuses will result in better products, a greater quality of life for employees, and stronger communities. Sundar Pichai sees Google's future in its oldest offering, the Internet search, with consumers asking computers more questions with voice and multimodal experiences. In 2021, Sundar Pichai stated that artificial intelligence, when machines are programmed to simulate the human mind and solve problems and mimic human activity, 'will have a bigger impact than most of the breakthroughs in recent history' and 'can make humans more productive than we ever imagined.' Pichai expects AI to play a foundational role in every aspect of our lives, by mimicking

human tasks, from healthcare and education to how we manufacture things and consume information.

Sundar Pichai has an estimated net worth of around \$600 million. He is among the highest-paid executives in the world. Despite the success and fame, Sundar Pichai enjoys, he remains humble and stays connected to his roots. If there is one quote that sits well with this gem of a person, it has to be, "Dreams do come true if one chooses to believe in them." If one were to curate a list of the most powerful personalities in Silicon Valley, it would be incomplete without Sundar Pichai. Sundar Pichai is the CEO of both Alphabet and Google. The Google head honcho is renowned for his decision-making skills and business acumen. Read on to find out the inspiring life story of Sundar Pichai.

Sundar once said in an interview, "There was simplicity to my life, which was very nice compared with today's world. We lived in a kind of modest house, shared with tenants. We would sleep on the living room floor. There was a drought when I was growing up, and we had anxiety. Even now, I can never sleep without a bottle of water beside my bed. Other houses had refrigerators, and then we finally got one. It was a big deal."

Sundar Pichai's journey is an inspiration for many. From being raised in a modest family in India to becoming the CEO of one of the biggest organizations, he is an ideal example of hard work and sincerity.

Missile Man of India

- Prof. Sandip Pandurang Gondake

He was born at Rameswaram in the state of Tamil Nadu on 15\ Oct 1931. Kalam was born in a Muslim family residing in Tamil Nadu, and that's why he was a Tamil Muslim boy. APJ Abdul Kalam helped his family from an early age, and he used to have a very keen interest in mathematics. He was earnest and hard-working in his student life. His school teacher described him as a good learner, and he pursued his matriculation at Schwartz Higher Secondary school. After graduating with physics honours, he moved to Madras for higher study. There he became a member of DRDO and joined the Aeronautical Development Establishment as a scientist. APJ Abdul Kalam was born in the state of Tamil Nadu. At that time, his family's financial status was poor, so he started to help his family financially at an early age. Though his family's financial condition was not well enough still, he managed to continue his education. He supported his family financially, continued his education, and completed his graduation. The nuclear test was conducted in 1998 at Pokhran; he was a member of that nuclear test.

APJ Abdul Kalam has made countless contributions to the development of India and its society. He was most famous for his contribution to the development of the defence system and the development of missiles named Agni and Prithvi. APJ Abdul Kalam was known as the Missile Man of India because of his contribution to the development of Indian Missiles. He moved towards the political field and became the 11th president of India in 2002. His involvement in the country's politics and army led to the achievement of many milestones that contributed a lot to the nation. He is

famous in India as the people's president because of his open-heart contribution to serving the country. But at the end of his first term period, he was not satisfied with his job, that's why he wanted to become president of India for the second time but later on fortified his name.

After leaving the presidential post at the end of his term, he further switches to the teaching profession. He has an old passion for teaching students, and he continued with that. APJ Abdul Kalam worked with many renowned and prestigious institutes of India located all across India. He believes that all the youths of India are incredibly talented, and they need the opportunity to prove their worth. That's why he always eagerly supported them in their good deed. He was awarded and honoured by many Indian Organizations and committees during his lifetime, and many International Organizations and Committees also awarded him.

In 1981, he was awarded 'Padma Bhushan,' which is the third-highest civilian award in India. Then in 1990, he got the 2nd highest civilian award, 'Padma Vivushan.' He was also honoured with Bharat Ratna in 1997, the highest civilian award in India. Indian national congress also honoured him with Indira Gandhi Award for National integration in 1997. In 1998, he got Veer Savarkar Award. SASTRA also awarded him Ramanujan Award. International Award includes King Charles II Medal for his contribution to scientific advances in India. He also got Hoover Medal from America in 2009 for his outstanding extra career services.

During his lifetime, he wrote many books to motivate young minds. His most notable work was 'India 2020,' which comprises action plans to make India a superpower. He was a man of simplicity and integrity, and he rose early in the morning and worked till late hours after midnight.

Names of the books written by him are as follows-

- Wings of Fire
- A Manifesto for change: A sequel to India 2020
- India 2020: A vision for the new millennium
- Ignited Minds: Unleashing the power within India
- Transcendence: My spiritual experience with Pramukh

Swamiji.

Due to a sudden Cardiac arrest in 2015, he died at Shillong. During his last time, he was with his students in Shillong. His contribution and curiosity in the science and engineering field have no boundaries. He was one of the unique engineers and scientists of all time. Kalam loved to serve his country, India, most of the time. APJ Abdul Kalam even served India even during his death. In the last moment of his life, he shared knowledge with his students. He always had a vision of making India a powerful and developed nation. The government of India took another initiative to honour him. They created an award named after him- “Dr. APJ ABDUL KALAM AWARD” to be awarded to those who have excelled in the field of Science and Technology and also promote the service of India and humanity.

Dr. APJ Abdul Kalam- is the name that needs no further introduction. He was the great personality of all time, and even was the 11th president of India and an Aero Space Scientist. Further, he was an Indian pioneer in Ballistic missile and Space Launching Vehicle Technology. Though APJ Abdul Kalam was a politician and scientist, his contribution to the Indian defence and political systems is beyond compare. Even the young children expect to know about him. He is famous in the whole world and is popular in the list of great 21st century scientists. His contribution to the Indian Space Research Organization (ISRO) is beyond compare.

APJ Abdul Kalam headed most essential projects contributing to society and helped develop Agni and Prithvi missiles.

He is known as the 'Missile Man of India', because of his involvement in nuclear power in India. Because of his immense contribution in various science-related fields, the government of India awarded him the highest civilian award.

Thomas Hunt Morgan-Father of Experimental Genetics

- Prof. Suvarna V. Gaikwad

Introduction -

Thomas Hunt Morgan (1866-1945) was an American naturalist and experimentalist, who was awarded Nobel Prize for Physiology and Medicine in 1933 for his work. He had done various experiments in the fields of zoology, embryology, genetics, regeneration and cytology. Our current knowledge of the function of chromosomes and genes in inheritance has greatly benefited from the work of Thomas Hunt Morgan and his associates. He was described by William Bateson as being "utterly without pretension"—particularly in regards to what he didn't know. According to Theodosius Dobzhansky, he was a skeptic and iconoclast who liked to shock people with bold words but was "always a gentleman about it". These are just two of Morgan's many personal characteristics, but they are highly relevant when analyzing his career in the field of heredity research. An attempt is made to explore life and contribution of such an eminent geneticist.

Early Childhood -

Thomas Hunt Morgan was born on 25th September 1866 at Lexington, Kentucky. He was the son of Charlton Hunt Morgan and Ellen Key (Howard) Morgan. He came from an essentially 'aristocratic' family that supported the Confederacy during the Civil War. He was the great-grandson of Francis Scott Key who was the famous author of 'The Star-Spangled Banner'. As a young boy, Morgan enjoyed exploring the countryside and gathering specimens of the local wildlife and fossils.

Professional studies and scientific career -

Marine biology has always attracted Morgan's curiosity. He spent most of the time of summer at the Annisquam marine laboratory before starting graduate work. He graduated from the University of Kentucky in 1886. He majored in science and also studied marine biology while working for the U.S. Geological Survey. He spent his first summer at Woods Hole in 1888, and for the rest of his life, he worked there almost every summer. Morgan continued his education at Johns Hopkins University and received his master's degree there. At the University, he was fascinated by William Keith Brooks W. H. Howell and H. Newell Martin, who made him aware of embryology and physiological approaches to biology. In 1890, Morgan was awarded with Ph.D. from Johns Hopkins University.

He was appointed as an Associate Professor of Biology at Bryn Mawr in 1891. He stayed at Bryn Mawr until 1904. R. G. Harrison and J. Loeb were two of his coworkers there, and he kept up close associations with both of them for many years following. At Bryn Mawr, there were number of students of Morgan who made remarkable achievements in biology such as Nettie M. Stevens contributed in regeneration and cytology, whereas Lilian V. Sampson contributed in embryology and regeneration. Later on, Morgan married to Lilian V. Sampson in 1904. In 1904, Morgan was appointed as Professor of Experimental Zoology at Columbia University. He held this position there until 1928. There he had a strong bond with E. B. Wilson. Further, Morgan was appointed as professor of biology at the California Institute of Technology in 1928 and he remained in that post until his passing. He soon after earned a fellowship and carried out his studies at Johns Hopkins University.

Morgan's initial research in descriptive embryology focused on finding phylogenetic answers. Then he concluded that Boveri was wrong to think that non-nucleated pieces could be fertilised by outside sperm and would thereafter grow and produce embryos similar to those of the paternal species. That created controversy which had been resolved by accepting Morgan's view. In 1903, Morgan was interested

in the field of sex determination. Then he suggested interpretation of gynandromorphism in the honey bee. Morgan started working with *Drosophila* in an effort to create mutations. The present chromosomal theory of heredity was then outlined by Morgan. The chromosomes' close proximity is the basis for linkage, and recombination between linked genes results from the interchange of parts between homologous chromosomes.

During 1910-1911, Morgan took C. B. Bridges and the Writer into his laboratory and gave them desks which then called as 'Fly room'. This team performed as a single unit. The Mechanism of Mendelian Heredity by Morgan, Sturtevant, Muller, and Bridges was published in 1915. It was the first serious attempt to apply the chromosomal theory to the entire science of genetics. It was a turning point in the field's history because all significant subsequent breakthroughs took that notion for granted.

Contributions and Achievements -

The primary contribution of Morgan and his collaborators was to demonstrate that the chromosomes serve as the physical foundation for heredity in *Drosophila melanogaster*. Because it was simple to raise and multiply year-round, Morgan discovered that the fruit fly *Drosophila melanogaster* was a better subject for genetics investigations. He proved that genes were present on all of the chromosomes. He developed the gene theory, which contributed to elucidate the evolutionary process and create the contemporary underpinnings of heredity. In 1926, he wrote a book 'The theory of Gene.' Morgan established the principle of linkage and crossing over. He discovered sex linkage and criss-cross inheritance. In addition, Morgan developed the technique of chromosome mapping.

Because of his contribution in identifying the mutation that resulted in a fruit fly with a white eye, Morgan is referred to as the 'Father of Experimental Genetics'. Till his passing, Thomas Hunt Morgan kept on his work in the lab. Morgan received numerous honours and awards, including the Copley Medal (1939), the Darwin Medal (1924), and the Nobel Prize in Medicine (1933). He belonged to numerous scientific

organizations, including the American Philosophical Society and the Royal Society (Foreign Member). He presided over the American Morphological Society in 1900, the American Society of Naturalists in 1909, the Society for Experimental Biology and Medicine in 1910–1912, the National Academy of Sciences in 1927–1931, the American Association for the Advancement of Science in 1930, and the Sixth International Genetics Congress in 1932. On December 4th, 1945, he passed away in Pasadena, California at the age of 79.

Conclusion -

It is incredibly challenging to develop a scientific concept. Constant inquiry, investigation, experimentation, and criticism serve as the necessary foundation for developing it. Things that seem 'obvious' to us today, like the recognition that chromosomes serve as the physical basis for the majority of inheritance is possible only through the output of work of Morgan and his fly group. Morgan's accomplishment in using *Drosophila* to provide a solid foundation for the Mendelian theory of heredity was a triumph for the experimentalist method, which would come to rule biological study in the 20th century.

Bibliography -

1. Allen G.E.(2013) How Many Times Can You Be Wrong and Still Be Right? T. H. Morgan, Evolution, Chromosomes and the Origins of Modern Genetics, Springer Science and Business Media Dordrecht, Sci & Educ. DOI 10.1007/s11191-013-9664-8.
2. Kenney D. E. and Borisy G.G.(2009) Thomas Hunt Morgan at the Marine Biological Laboratory: Naturalist and Experimentalist, Genetics 181:841–846. DOI: 10.1534/genetics.109.101659.
3. Moore J.A. (1983) Thomas Hunt Morgan—The Geneticist, AMF.R. ZOOL., 23:855-865.
4. Sturtevant A.H. (1959) Thomas Hunt Morgan, A Biographical Memoir, Copyright National academy of sciences, Washington d.c.
5. <http://www.dnaftb.org/10/bio.html>
6. <https://bio.as.uky.edu>

A Critical overview of Julian Barnes's Contribution to the Contemporary British Fiction

- Prof. Ramkrushn Dnyandev Kale

Julian Barnes: Introduction -

Julian Patrick Barnes was born in Leicester, in England's East Midlands, on 19th January 1946. Barnes is one of the most versatile and well-known literary figures in contemporary British English literature. He is a prolific writer who has mastered many genres of literature. His three earlier books were shortlisted for the Booker Prize. Finally, he won the Booker Prize in 2011 for his masterpiece *The Sense of an Ending*. The fiction of Julian Barnes is based on the psychological realism. In his novels, he deals with the serious and poignant themes. The psychological condition of his protagonists is realistically portrayed through the witty, elegant and playful prose. He is also famous for his use of Post-modern techniques such as self-conscious linguistic style and use of unreliable narrator. He has written twelve novels under his own name, four detective thrillers published under pseudonym Dan Kavanagh, three collections of short stories, a memoir, essays as well as reviews. He has contributed as a translator also. He translated two important works, Volker Kriegel's humorous cartoons depicting 'The Truth about Dogs' (1988) and Alphonse Daudet's illness notebook 'In the Land of the Pain' (2002). His translations depict his commitment to continental literature irrespective of geographical or linguistic barrier.

Barnes is claimed to have passion for the continent and

France in particular, which sets him apart from his contemporaries who get influenced by the cultural power of the United States. Julian Barnes is also known for his another important trait such as his experimentation with the form. He is a successful experimental author. In this regard, Barnes has himself stated: “In order to write, you have to convince yourself that it’s a new departure for you and not only a new departure for you but for the entire history of the novel.”

Julian Barnes is inclined towards historical aspects which is prominent in his work. He is also influenced by French literature, especially by French novelist, Gustave Flaubert. His novels will be studied from various angles and perspectives. The main focus will be on the history and meta-fictional elements in his main novels. In contemporary literature, the treatment to history changes, as self reflexivity is the key factor in post-modernist literature. With every individual writer, the interpretation of history changes as the meta-fictional elements are evident in such works. Julian Barnes, throughout his literary career, has intermittently adopted the historical and meta-fictional themes in his novels. His novels are full of the content relevant to the present historical, socio-political and literary situations.

Julian Barnes is a contemporary English novelist. Like some others writers, his fiction is also characterized by an acute historical consciousness. Along with historical novels, he has written traditional novels as well in which he has handled themes like love, truth and reality with post-modernist approach. In each novel, he tries to explore a new area of experience and then he experiments it with different narrative modes. He has also experimented a lot with form in his novels.

Julian Barnes’ Works -

It is observed that Barnes has published a mainstream novel after every two years following *Metroland* (1980). His next novel ‘*Before She Met Me*’ (1982) is a short but intense study of love and overmastering jealousy.

Flaubert’s *Parrot* (1984), Barnes’ first great success, was

the first of his novels which aroused the question whether it should be called a novel at all. The novel won 1986 “Prix Medicis”, a French award. Generally, this was often awarded for the book of essays and Barnes was the first Englishman to achieve it. In this novel, Geoffrey Braithwaite, a retired doctor, spends his time in pursuing his passionate interest in the French writer Gustav Flaubert. The novel intertwines the protagonist’s personal life and the result of his research along with the creative exploration of Flaubert’s life and works.

In 1986 appeared Barnes’ next novel ‘Staring at the Sun’. It is a step back by Barnes into the quieter mainstream, after great success of Flaubert’s Parrot. The novel narrates the life story of Jean Sergeant, from the Second World War through to the first decades of new millennium.

‘A History of the World in 10 ½ Chapters’ (1989) has been Barnes’ another unanimous critical success like Flaubert’s Parrot. This novel is a collection of 10 chapters having different serious themes. It explores the relationship between art, religion, God and death, through the number of stories linked by images of shipwreck and survival. The half chapter is a straightforward disquisition of love.

After A History of the World in 10 ½ Chapters came ‘Talking It Over’ in 1991. It is a story of triangular love affair. Like Before She Met Me, it is a contemporary study of relations between men and women. Barnes has used very different tones and technique for his exploration.

His next novel, ‘The Porcupine’, a political novel, which was set in Eastern Europe and it was published in 1992. It is a political fiction set in a fictionalized former Communist country, much like Bulgaria. It invokes moral complexities of freedom, truth and political power.

Barnes’ next novel England, England calls into question the idea of replicas, truth vs. fiction, reality vs. art, nationhood, myth-making and self exploration. It is a dark satire of contemporary English “Theme-Park Culture”. The novel was shortlisted for Booker prize for fiction.

Love Etc. published in 2000 is a sequel of his novel 'Talking It Over' (1991). It revisits the three characters ten years after.

'Arthur and George' (2005) is based on the true story of a solicitor in early twentieth century, accused of maiming cattle and saved by intervention of Sir Arthur Conan Doyle. Barnes has depicted this fascinating true story with a vivid and well researched chronicle of Edwardian society, delving at the same time into the complicated personal life of Conan Doyle exploring the nature of love.

After three previous Booker prize nominations, Barnes finally won the prestigious prize in 2011 for 'The Sense of an Ending'. It is a short, concise novel in which the narrator, Tony Webster, is forced to re-evaluate his life and his sense of self-identity. Here, Barnes highlights the theme of memory and nature and limitations of human mind.

The Noise of Time (2016) is a story about collision of Art and Power. It also talks about human cowardice, human courage and human compromise.

His latest novel *The Only Story* (2018) focuses the main character an older man, Paul Roberts and his actions throughout his past life. It is an account of Paul's problems who is shown as puzzling over the meaning of existence.

Barnes' Short Fiction -

In 1996, Barnes published his first book of short fiction called Cross Channel. It collects ten stories on the subject of historical and cultural encounters between the English and the French. The Lemon Table (2004) is a second collection of short stories by Barnes. It has a general theme of old age. His third collection of short stories Pulse (2011) with fourteen stories is about longing and loss, friendship and love. With his observant eye and trademark wit, Barnes examines the mysterious nature of these feelings.

Conclusion -

To conclude, it can be said that throughout his career, Julian Barnes has contributed a great deal to the English literature, particularly the British English literature. He is

undoubtedly a multi-faceted author. He has set an outstanding example of writing through his well-known works of fiction. In this way, his work and his achievement would be very much beneficial for further research work in the field of fiction in literature.

References -

- 1) Ishiguro, Kazuo. 'The Remains of the Day'. London: Faber and Faber Ltd., 2005.
- 2) Moseley, Merritt. 'Understanding Julian Barnes'. Columbia, South Carolina: South Carolina UP, 1997.
- 3) Sesto, Bruce John. "The Fictional World of Julian Barnes." Ph.D. Dissertation State University of New York at Stonybrook, 1995.
- 4) <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/252497/6/06%20chapter%201.pdf>
- 5) <https://books.google.in/books?id=JrnjklIBULIC&pg=PA62&lpg=PA62&dq> (From 'Conversations with Julian Barnes')
- 6) https://en.wikipedia.org/wiki/Julian_Barnes
- 7) <https://www.nytimes.com/1992/11/22/books/chameleon-novelist.html>

Venkatraman Ramakrishnan : Nobel Awarded Indian born Structural Biologist

- Prof. Trupti Chandrashekhar Kulkarni

Personal Life -

V. Ramakrishnan was born in 1952 in a Tamil family from Chidambaram in Cuddalore district of Tamil Nadu, India. Both his parents were scientists, and his father C.V. Ramakrishna was head of the Department of Biochemistry at the Maharaja Sayajirao University of Baroda. When V. Ramakrishnan was born, his father was not in India, he was doing postdoctoral research with David E. Green at the University of Wisconsin–Madison in US.

His mother Rajalakshmi Ramakrishnan obtained a PhD in psychology from McGill University in 1959, completing it in only 18 months, and was mentored by Donald O. Hebb.

His younger sister, Lalita Ramakrishna is professor of immunology and infectious diseases at the Department of Medicine, University of Cambridge. Also she is a member of the National Academy of Sciences.

Education -

V. Ramakrishnan moved to Baroda in Gujarat at the age of three for his school education at Convent of Jesus and Mary. He did pre-science and his undergraduate studies in the Maharaja Sayajirao University of Baroda on a National Science Talent Scholarship. When he completed Bachelor of Science degree in physics in 1971, the physics course at Baroda was new, and based in part on the Berkeley Physics Course and The Feynman Lectures on Physics.

He Shifted to the US immediately after graduation and completed his PhD in physics from Ohio University in 1976

for research in the ferroelectric phase transition of potassium dihydrogen phosphate (KDP) supervised by Tomoyasu Tanaka.

Afterwards he studied in Biology for two years as a graduate student at the University of California, San Diego while making a transition from theoretical physics to biology.

Research and Career -

Ramakrishna began his work on ribosomes as a postdoctoral fellow with Peter Moore at Yale University. After post-doctoral fellowship, at start he could not find a faculty position even though he had applied to about 50 universities in the U.S.

He continued his work on ribosomes from 1983–95 as a staff scientist at Brookhaven National Laboratory. In 1995 he joined the University of Utah as a Professor of Biochemistry, and in 1999, he came to his recent position at the Medical Research Council Laboratory of Molecular Biology in Cambridge, England, where he had also been a sabbatical visitor during 1991–92 on a Guggenheim Fellowship.

In 1999, V. Ramakrishnan and his laboratory published a 5.5 Å resolution structure of the 30S subunit. In continued with this, his laboratory determined the complete molecular structure of the 30S subunit of the ribosome and its complexes with several antibiotics. This research was followed by studies that provided structural detailing on the mechanism that ensures the constancy of protein biosynthesis.

In 2007, his laboratory defined the atomic structure of the whole ribosome in complex with its tRNA and mRNA ligands. Since 2013, he has used cryo-EM to work primarily on eukaryotic and mitochondrial translation. V. Ramakrishnan is also in light for his previous work on histone and chromatin structure.

As of 2019 his most cited papers (according to Google Scholar) have been published in Nature Science and Cell.

Little Overview of Nobel Awarded Research -
Ramakrishna is internationally recognized for determination

of the atomic structure of the 30S ribosomal subunit. Previously he done mapping of the proteins in the arrangement of 30S subunit by neutron diffraction and solved X-ray structures of individual components and their RNA complexes. Detailed studies revealed from his crystallographic observations of the complete 30S subunit. His atomic model showed over 1500 bases of RNA and 20 associated proteins. The RNA interactions representing the P-site tRNA and the mRNA binding site were identified and the likely modes of action of many clinically important antibiotics determined.

His most recent work is about the detailing of the decoding mechanism showing the 30S subunit complexed with poly-U mRNA and the stem-loop of the cognate phenylalanine tRNA. Anti-codon recognition leaves the "wobble" base free to accommodate certain non-Watson/Crick basepairs, thus providing an atomic description of both codon:anti-codon recognition and "wobble". He has also added significant contribution to understanding how chromatin is organised, particularly the structure of linker histones and their role in higher order folding.

Awards and Achievements -

- 2002 - Elected as Member of the European Molecular Biology Organization (EMBO).
- 2003 - Became a Fellow of the Royal Society (FRS)
- 2004 - A Member of the U.S. National Academy of Sciences.
- 2007 - Awarded the Louis-Jeantet Prize for Medicine and the Datta Lectureship and Medal of the Federation of European Biochemical Societies (FEBS).
- 2008 - Won the Heatley Medal of the British Biochemical Society. Also he is a Fellow of Trinity College, Cambridge and a foreign Fellow of the Indian National Science Academy since 2008.
- 2009 - Ramakrishnan was awarded the Nobel Prize in Chemistry along with Thomas A. Steitz and Ada Yonath
- 2010 - He received India's second highest civilian honor, the Padma Vibhushan. He became a member of the

German Academy of Sciences Leopoldina. He was elected an Honorary Fellow of the Academy of Medical Sciences in 2010, and has received honorary degrees from the Maharaja Sayajirao University of Baroda, University of Utah and University of Cambridge. He is also an Honorary Fellow of Somerville College, Oxford

- 2012 - Ramakrishnan was knighted, New Year Honours for services to Molecular Biology. Also in 2012, he awarded the Sir Hans Krebs Medal by the FEBS.
- 2014 - Awarded the XLVI Jiménez-Díaz Prize by the Fundación Conchita Rábago (Spain).
- 2017 - Received the Golden Plate Award of the American Academy of Achievement. V. Ramakrishnan was listed as one of 25 Greatest Global Living Indians by NDTV Channel, India on 14 December 2013.
- 2020 - Elected to the American Philosophical Society. Also in 2020, he became a board member of The British Library.

References -

1. 'No. 60009'. The London Gazette (Supplement). 31 December 2011. p. 1.
2. '2009 Chemistry Nobel Laureates'. Nobel Foundation. 2009. Retrieved 14 October 2009.
3. 'Venkatraman Ramakrishnan – Biography: From Chidambaram to Cambridge: A Life in Science'. nobelprize.org. Stockholm. Archived from the original on 18 April 2015.
4. '2009 Chemistry Nobel Laureates'. Nobel Foundation. 2009. Retrieved 14 October 2009.
5. Ramakrishnan, Venkatraman; Tanaka, Tomoyasu (1977). 'Green's-function theory of the ferroelectric phase transition in potassium dihydrogen phosphate (KDP)'. *Physical Review B*. 16 (1): 422-426. Bibcode:1977PhRvB..16..422R. doi:10.1103/physrevb.16.422.
6. Wikipedia

The Father of Allelopathy - Professor Dr. Hans Molisch

Asst. Prof. Naresh K. Patil

Molisch (1937) coined the term *allelopathy* to refer to biochemical interactions between all types of plants including microorganisms. His discussion indicated that he meant the term to cover both inhibitory and stimulatory reciprocal biochemical interactions. Molisch's defined allelopathy as any direct or indirect harmful effect by one plant (including microorganisms) on another through production of chemical compounds that escape into the environment. He derived allelopathy from the two Greek words: *allelon* (which means 'of each other') and *pathos* (which means 'to suffer').

Thus allelopathic studies may be defined in various aspects: weed against weed/crop and vice versa. The role of allelochemicals in agro ecosystems, impact on local flora, biotic stress induced by allelochemicals, mechanism of action of allelochemicals, and future prospective of allelopathy. Allelopathy is the direct or indirect effect of plants with one another through producing chemical compounds. Allelopathic compounds generally occur in natural plant communities and are suggested to be one mechanism by which weeds interfere with crop growth. Several weed species are reported to have allelochemicals that affect germination and growth of crops due to toxicity. Allelobiogenesis or allelopathy characterized by the combination of both biotic and abiotic stresses actuated by donor plants on recipient plants. As per the modern literature, the term allelopathy is organic chemical interceded negative impedance between plants or microorganisms through its

direct or indirect influence.

The marvel of allelopathy has existed for a great many years, for more than 2000 years. The acknowledgement and comprehension of allelopathy have happened just studied scientific records in the course of recent decades. The earliest remarks of weed and crop allelopathy were recorded by none other than Theophrastus, 'the father of Botany', who in 300 B.C.

Professor Molisch childhood was so common. As he was the son of the farmer, born on December 6, 1856 in a middle class farmer family in Brunn, Germany. Both his parents had a great knowledge of gardening. Gregor Mendel was foundation professor of natural sciences at Brunn University and visited the Molisch family garden in 1865. His father was a famous gardener and taught him techniques of successful gardening. Molisch was intelligent and keenly observed all the growth stages of plants. His mother Franziska had also deep interest in gardening.

He completed his education in Brunn, at the Human Gymnasium, where his teacher A. Tomaschek taught morphology and metamorphisms of plants in Botany. This evoked great interest in Molisch and he decided to study Botany. For higher Studies he went to the University of Vienna, where his teacher Julius Wiesner taught him Plant Physiology. In 1879, he completed his Ph.D. on the topic 'Comparative anatomy of wood of Ebenaceae and its related ones'.

He worked at the Institute of Plant Physiology, Vienna as Assistant with Professor Wiesner until 1889, and re-examined the work of Charles Darwin. He joined the membership of German Botanical Society and continued throughout his life i.e. for 54 years. He was fortunate to work with eminent scientists such as Professor Boltzman-Physicist, Professor Ludwig-Chemist and Professor Kerner Von Marilaun-Systemic Botanist. The work with Professor Ludwig provided him a strong base in Chemistry, which gave him first success. In 1883, he proved the Nitrates and Nitrites with Diphenylamine in the Botanical Microchemistry. In

1885, he did Post Doctoral work with Professor Wiesner and discovered the '*Aerotropicity of roots*'. In 1886, he discovered the sugar reaction with L-naphthol and sulphuric acid now known as '*Molisch reaction*'.

In 1888, he was married to Miss Ida Knoller and had two sons. The elder one J. P. Molisch worked as the Librarian, at the University of Vienna and the second son D. F. Molisch was a chemist. In 1889, Molisch joined as Professor at the Technical University, Graz and wrote several books in German language. In 1891, his first book '*Fundamentals of histochemistry of useful plant products*' was published. In 1892, his second book '*Plants in relation to iron*' was published. With the publication of these books, he became internationally renowned. He started working on Berliner blue samples in plant microchemistry and discovered a long line of Iron storing organisms (bacteria, algae, etc.). He proved that Iron is an essential nutrient for plants. In Academy of Science, Paris he was honored and awarded a prize for this work. Since he had an excellent knowledge about plants and flowers, he was also made In charge of the Botany Section in Steievmark Museum. Thereafter, he started working in a new area of research and developed a simple method to separate and crystallized Carotene and Xanthophylls from the leaves. He also studied the aquatic sea algae. In 1894; he received two offers as Head (a) Institute of Earth Sciences, University of Vienna and (b) German University, Prague as successor of Professor A, Weiss. He opted for the latter and worked there for 14 years till 1908. This was excellent period of his life and during this period he published four monographs and 53 research papers. In 1897, the Academy of Sciences Vienna. Financed his first tropical trip to Indonesia, China, Japan and North America.

During this trip, he visited the Institute of Botany, a Meccao of German scientists and Investigated the (a) Indigo fermentation, (b) Physiology of separation of wine from palm and (c) Liquid (water) flow from the stems of Lian plants. He also studied several shining plants, wood, decomposed leaves of bamboo, and oat and other trees which emitted

blue green shining light visible during night. Every year he delivered lecture in his Institute on Lightning Plants and in 1904, wrote a book 'Lightning Plants'. In 1898 after his return from above study trip, he established a new Institute of Plant Physiology and attached a small experimental garden to his laboratory. His first Assistant was A. Nestler and later his favorite student O.Richter.

In 1908, after the retirement of Professor Weisner, he joined as the Director, University of Vienna. In the absence of Experimental garden facilities, he conducted research mostly in the laboratory. In 1912, his world famous book 'Microchemistry of Plants' was published, which established this new discipline of Microchemistry. As per list of publications he wrote many books till 1920. All publications of Prof.Molisch in German language and are Research paper 243, Dissertations: 99, Books: 24.

In 1921, the Japanese Government invited him to teach at the University of Sendai and to establish an Institute of Modern Biology. In Japan, he wrote two books namely '*Plant Physiology in Japan*' and '*In the Country of Rising Sun*'. He worked in Japan till 1925. In 1925, he returned to Vienna and in 1926 became Rector, University of Vienna. In 1928, Dr. J. C. Bose invited him to Botanical Research Institute, Calcutta, India. He taught graduate classes at Calcutta and also conducted research at Darjeeling. He wrote his Indian experiences of Ganges and Himalaya mountains in the Book '*As Natural Scientist in India*'.

In 1932, he became the President, Academy of Sciences, Vienna and in 1936 his 80th Birthday was celebrated with splendor and glory. From 1935 onwards, he started experimental work on Plant Physiology and two months before his death, his last book 'The activity of one plant to other-Allelopathy.' was published. He worked till his death on December 8, 1937.

Thus contribution of Professor Hans Molisch (1856-1937) is great regarding to India as well as world.

The Great Indian Mathematician and Astronomer Brahmagupta

- Prof. Sagar Gorakh Waghmare

Brahmagupta's Contribution in Mathematics -

Brahmagupta's most famous work is his book 'Brahmasphutasiddhanta,' which is a treatise on astronomy and mathematics. This book is written in Sanskrit and contains important mathematical concepts and formulas. It consists of 24 chapters and covers topics such as arithmetic, algebra, geometry, trigonometry, and astronomy. One of the most significant contributions of the 'Brahmasphutasiddhanta' was the introduction of the concept of zero as a number. Brahmagupta was the first mathematician to treat zero as a number in its own right and use it in mathematical operations. This was a major breakthrough in mathematics and paved the way for further developments in algebra and calculus.

Another important contribution of the 'Brahmasphutasiddhanta' was the systematic solution of linear and quadratic equations, including negative solutions. Brahmagupta also gave a formula for solving the general quadratic equation, which is now known as Brahmagupta's formula.

Overall, 'Brahmasphutasiddhanta' is a significant work that had a lasting impact on mathematics and astronomy, and it remains an important source of information about ancient Indian mathematics and astronomy.

'Brahmasphutasiddhanta' is a treatise on astronomy and mathematics written by the Indian mathematician and astronomer, Brahmagupta. The title of the book translates to 'The Correctly Established Doctrine of Brahma.' The book

consists of 24 chapters and covers a wide range of topics, including arithmetic, algebra, geometry, trigonometry, and astronomy. It is written in Sanskrit and is considered one of the most important works in the field of Indian mathematics. In addition to mathematics, 'Brahmasphutasiddhanta' also contains valuable information on astronomy. Brahmagupta presented methods for predicting solar and lunar eclipses, and also proposed a model for calculating the positions of the planets. He made significant contributions to the field of mathematics, particularly algebra and number theory. Some of his important contributions are:

Introduction of Zero - Brahmagupta was the first mathematician to treat zero as a number in its own right and use it in mathematical operations. This was a major breakthrough in mathematics and paved the way for further developments in algebra and calculus.

Negative numbers - Brahmagupta introduced the concept of negative numbers and developed rules for performing arithmetic operations with them.

Quadratic equations - Brahmagupta gave a formula for solving the general quadratic equation, which is now known as Brahmagupta's formula. This formula is a significant contribution to algebra and is still used today.

Algebraic notation - Brahmagupta developed a systematic algebraic notation, which made it easier to write and solve algebraic equations.

Geometry - Brahmagupta made contributions to geometry, including the area formula for cyclic quadrilaterals, which is known as Brahmagupta's formula.

Overall, Brahmagupta's contributions to mathematics were significant and had a lasting impact on the field. His work paved the way for further developments in algebra, number theory, and geometry.

Brahmagupta's Contributions to Society -

Brahmagupta's contributions to society were significant, particularly in the areas of mathematics and astronomy. Here are some of his contributions:

Advancement of Mathematics - Brahmagupta's work in mathematics was groundbreaking and laid the foundation

for further developments in algebra, number theory, and geometry. He introduced the concept of zero as a number, developed rules for performing arithmetic operations with negative numbers, and gave a formula for solving the general quadratic equation.

Advancement of Astronomy - Brahmagupta was a skilled astronomer and developed methods for predicting solar and lunar eclipses. He also proposed a model for calculating the positions of the planets. His work in astronomy helped to advance the understanding of the cosmos.

Brahmagupta was a skilled astronomer and made significant contributions to the field of astronomy. Here are some of his contributions:

Solar and Lunar Eclipses - Brahmagupta developed methods for predicting solar and lunar eclipses. He also provided rules for determining the duration of eclipses and the shadow speeds of the moon and the earth during an eclipse.

Planetary Motion - Brahmagupta proposed a model for calculating the positions of the planets. He described the motion of the planets in terms of their speeds and distances from the sun, and he also calculated their periods of revolution.

Siddhantas - Brahmagupta was one of the important contributors to the Indian astronomical tradition called Siddhantas. His book “Brahmasphutasiddhanta” includes discussions on the earth’s rotation, the moon’s motion, and the calculation of planetary positions.

Time Measurement - Brahmagupta developed a method for measuring time using a water clock. He also discussed the concept of sidereal time and the measurement of the duration of a day.

Education - Brahmagupta’s work in mathematics and astronomy was widely read and studied during his time and in the centuries that followed. His books were used as textbooks in schools and universities, and his work helped to advance education in India.

Brahmagupta made significant contributions to

education, particularly in the field of mathematics. Here are some of his contributions:

Textbooks - Brahmagupta wrote several textbooks on mathematics and astronomy, including his most famous work, “Brahmasphutasiddhanta.” These books were widely read and studied in schools and universities, and they helped to advance education in India.

Systematic Notation - Brahmagupta developed a systematic algebraic notation, which made it easier to write and solve algebraic equations. This notation was taught in schools and universities and helped to advance education in mathematics.

Curriculum Development - Brahmagupta’s textbooks covered a wide range of mathematical topics, including arithmetic, algebra, geometry, and trigonometry. His books were used as textbooks in schools and universities, and they helped to develop the curriculum for mathematics education.

Influence on Education - Brahmagupta’s work had a lasting impact on education in India and beyond. His contributions to mathematics and astronomy helped to advance the understanding of these subjects and laid the foundation for further developments in these fields.

Overall, Brahmagupta’s contributions to education were significant and had a lasting impact on the advancement of knowledge in mathematics and astronomy. His textbooks and systematic notation helped to advance education in these fields, and his work influenced the development of the curriculum for mathematics education.

Cultural preservation - Brahmagupta wrote his works in Sanskrit, which was an important language for preserving and transmitting Indian culture and knowledge. His work helped to preserve and transmit important cultural and scientific knowledge to future generations.

Overall, Brahmagupta’s contributions to society were significant and had a lasting impact on education, culture, and the advancement of knowledge in mathematics and astronomy.

The Great Mathematician and Astronomer Aryabhata

- Prof. Amit Ankush Nalavde

History of Aryabhata -

Aryabhata was an ancient Indian mathematician, astronomer, and astrologer. Aryabhata was born in 476 CE in the town of Ashmaka in the state of Maharashtra, India. Aryabhata's most famous work is the Aryabhatiya, which is a treatise on mathematics and astronomy.

Contribution in Mathematics -

Aryabhata made several significant contributions to the field of mathematics. Some of his notable contributions include:

1. Place-value system -

Aryabhata was one of the first mathematicians to use the digit zero as a placeholder in the decimal system. This allowed for the development of a place-value system for numbers, which is now widely used in modern mathematics.

Aryabhata made significant contributions to the development of the place-value system in mathematics. The place-value system is a system of numeration in which the value of a digit depends on its position in the number.

Aryabhata used the place-value system in his mathematical works, including in his treatise the Aryabhatiya. In the Aryabhatiya, he introduced the concept of zero as a placeholder in the decimal system, which greatly improved the efficiency of arithmetic calculations.

Aryabhata's use of the place-value system helped to lay the foundation for modern mathematics and contributed to the development of algebra and other branches of mathematics. The place-value system is now used universally

in mathematics and is a fundamental concept in number theory, algebra, and other fields.

Overall, Aryabhata's contributions to the development of the place-value system were instrumental in the advancement of mathematics and continue to influence mathematical thinking and practice today.

2. Trigonometry -

Aryabhata developed a table of sines and made important contributions to the study of trigonometry. He also developed a series expansion for the sine function, which is now known as the power series for sine.

Aryabhata made significant contributions to the field of trigonometry, which is the study of the relationships between the sides and angles of triangles. Some of his notable contributions in trigonometry include:

Table of sines -

Aryabhata developed a table of sines, which provided the values of the sine function for angles in increments of 3.75 degrees. This was a major advance in the study of trigonometry and helped to simplify calculations.

Trigonometric identities -

Aryabhata derived several important trigonometric identities. For example, he showed that $\sin(x + y) = \sin(x) \cos(y) + \cos(x) \sin(y)$, which is now known as the addition formula for sine.

Sine function approximation -

Aryabhata developed a series expansion for the sine function, which allowed for the approximation of the function for any angle. This was a major advance in the study of trigonometry and helped to simplify calculations.

Trigonometric equations -

Aryabhata developed methods for solving trigonometric equations, including quadratic equations involving sine and cosine.

Overall, Aryabhata's work in trigonometry had a significant impact on the development of mathematics, not just in India but throughout the world. His ideas and methods continue to be studied and used by mathematicians and scientists today.

3. Algebra -

Aryabhata made significant contributions to the study of algebra. He developed a method for solving quadratic equations and also studied the sums of arithmetic and geometric series.

Aryabhata made several important contributions to the field of algebra, which is the study of mathematical symbols and the rules for manipulating them. Some of his notable contributions in algebra include:

Quadratic equations -

Aryabhata developed a method for solving quadratic equations, which involve finding the roots of an equation of the form $ax^2 + bx + c = 0$. This method is known as the quadratic formula and is still widely used today.

Arithmetic and geometric series -

Aryabhata studied the sums of arithmetic and geometric series, which are sequences of numbers with a specific pattern. He developed formulas for calculating the sums of these series, which are still used in mathematics today.

Indeterminate equations -

Aryabhata studied indeterminate equations, which involve finding integer solutions to equations with multiple variables. He developed methods for solving these equations using techniques such as substitution and the method of infinite descent.

Algebraic notation -

Aryabhata developed a system of algebraic notation, which involved using letters to represent unknown quantities and using mathematical symbols to represent operations such as addition and multiplication. This notation made it easier to write and solve algebraic equations.

Overall, Aryabhata's work in algebra had a significant impact on the development of mathematics, not just in India but throughout the world. His ideas and methods continue to be studied and used by mathematicians and scientists today.

4. Calculus -

Aryabhata made important contributions to the study of calculus. He developed a method for finding the area of a

triangle using its sides, which is now known as Aryabhata's formula. He also made important contributions to the study of elliptical orbits in astronomy.

Aryabhata made several significant contributions to the field of calculus, which is the study of rates of change and accumulation. Some of his notable contributions in calculus include:

Area of a triangle -

Aryabhata developed a method for finding the area of a triangle using its three sides, which is now known as Aryabhata's formula. This formula involves taking half the product of the three sides and the radius of the circumcircle.

Differential calculus -

Aryabhata developed methods for finding the derivative of certain functions, such as the sine function. His methods involved using the concept of infinitesimals, which are infinitely small quantities that approach zero.

Integral calculus -

Aryabhata developed methods for finding the area under certain curves, such as the sine curve. His methods involved using the concept of summation, which involves adding up the areas of many small rectangles under the curve.

Astronomy -

Aryabhata used calculus in his studies of astronomy, particularly in his work on elliptical orbits. He developed a method for calculating the positions of planets using a system of epicycles, which involved combining circular motions to create more complex motions.

Overall, Aryabhata's work in calculus had a significant impact on the development of mathematics and science, not just in India but throughout the world. His ideas and methods continue to be studied and used by mathematicians and scientists today.

Overall, Aryabhata's work had a profound impact on the development of mathematics, not just in India but throughout the world. His ideas and methods continue to be studied and used by mathematicians and scientists today.

